

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU
KATEDRA ZA ARHEOLOGIJU

Jelena Radmilović

Natpisi vojnih lica u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije

(završni magistarski rad)

Mentorica: Prof. dr. Amra Šaćić Beća

Sarajevo, 2022.

SADRŽAJ

UVOD.....	3
1. Istorijat istraživanja vojnih natpisa iz unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije.....	6
2. Vojni logor Gračine na Humcu kod Ljubuškog.....	11
3. Vojni logor na Makljenovcu kod Doboja.....	15
4. Analiza vojnih natpisa iz unutrašnjosti provincije Dalmacije.....	20
4.1. Kategorizacija vojnih natpisa iz unutrašnjosti Dalmacije.....	20
4.2. Kulturno – istorijski značaj vojnih natpisa iz unutrašnjosti provincije Dalmacije..	23
4.3. Posvetni natpisi Jupiteru <i>Cohortalis</i> iz unutrašnjosti provincije Dalmacije.....	32
ZAKLJUČAK.....	35
KATALOG NATPISA.....	38
1. VOJNI NATPISI IZ BOSNE I HERCEGOVINE U OKVIRU PROVINCIJE DALMACIJE.....	39
2. VOJNI NATPISI IZ ZAPADNE SRBIJE U OKVIRU PROVINCIJE DALMACIJE..	211
3. VOJNI NATPISI IZ UNUTRAŠNOSTI CRNE GORE U OKVIRU PROVINCIJE DALMACIJE.....	223
4. POSVETNI NATPISI JUPITERU <i>COHORTALIS</i> IZ UNUTRAŠNOSTI PROVINCIJE DALMACIJE.....	239
BIBLIOGRAFIJA.....	251
SKRAĆENICE.....	251
LITERATURA.....	252
SUMMARY.....	262
BIOGRAFIJA.....	264

UVOD

Tema rada su natpisi vojnih lica pronađeni u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije. Pod unutrašnjošću rimske provincije Dalmacije podrazumijevaju se: dio teritorije savremene države Bosne i Hercegovine, prostor zapadne Srbije te sjeverni i centralni dijelovi današnje Crne Gore; a koji su ulazili u sastav pomenute rimske provincije. Prisustvo rimske vojske na nekom prostoru ostavljalo bi brojne tragove, a epigrafski spomenici su jedni u nizu vrijednih svjedočanstava ovog fenomena. Rad se bavi upravo rimskim epigrafskim spomenicima iz unutrašnjosti Dalmacije, i to onim koji se mogu dovesti u vezu sa vojnim licima, bilo da su oni ti koji podižu spomenik, bilo da su spomenici podignuti njima. U radu su, dakle, u fokusu vojni natpisi povezani sa legionarima, auksilijarima, konzularnim beneficijarima i posebnom kategorijom rimske vojske, a u pitanju su isluženi vojnici - veterani. S druge strane, rad obrađuje morfološki raznovrsne spomenike i više vrsta natpisa; sepulkralne, votivne, građevinske i terminacijske vojne natpise iz unutrašnjosti provincije. Kada je riječ o metodologiji izrade završnog rada, služilo se sljedećim metodama: hronološkom, kvalitativnom, kvantitativnom, prosopografskom, analizom, sintezom i tematskom metodom. Navedenim metodama, uz pomoć literature i korpusa epigrafske građe, nastojali su se tekstualno, vizuelno i likovno, temeljno analizirati svi do danas pronađeni, a pripadajući tematici spomenici, pojedinačno.

Hronološkom metodom se došlo do datiranja spomenika, kvantitativnom pak do njihovog broja. Kvalitativnom metodom je ustanovljena očuvanost spomenika odnosno moguća oštećenja kao i kontekst njihovog nalaza. Prosopografskom metodom je izrađen osvrt na život ličnosti koje su pominju u vojnim natpisima iz unutrašnjosti provincije Dalmacije. Analiza je bila metoda bez koje rad ne bi bio moguć budući da je bilo potrebno sve natpise podvrgnuti istoj. Analizom teksta natpisa došlo se do značajnih onomastičkih podataka i istorijskog konteksta u kom su nastajali spomenici. Kao posljednja, ali ne i manje važna, mora se navesti tematska metoda kojom je rad podijeljen na tematske jedinice. Ovom metodom rad je podijeljen na dvije cjeline; „tekstualni“ dio i katalog. U prvoj cjelini je rečeno nešto o istorijatu istraživanja datih spomenika, a sljedeća dva poglavlja su posvećena rimskim vojnim logorima na Humcu kod Ljubuškog i Makljenovcu kod Doboja u cilju kontekstualizacije prisustva vojnih natpisa na datom prostoru. Dva logora su obrađena kroz prizmu vojnih epigrafskih spomenika, koji se mogu dovesti u vezu sa njima. Zadnje poglavlje koje dolazi prije zaključka izvedenog iz rada, je kategorizacija i istorijsko – prosopografska analiza vojnih

natpisa iz unutrašnjosti provincije Dalmacije. Ova analiza temelji se na rezultatima do kojih se došlo prilikom izrade kataloga. Posljednja jedinica tekstualnog dijela je zaključno razmatranje dobijenih rezultata. Drugu cjelinu rada čini katalog, koji je podijeljen na tri dijela po geografskom principu. Kroz ova tri dijela svaki spomenik je detaljno obrađen pojedinačno, a njegov natpis je podvrgnut analizi.

Cilj je bio da se na ovaj način dobije jedan sintetski pregled vojnih natpisa iz unutrašnjosti provincije Dalmacije, sa preciziranim njihovim brojem i kategorizacijom. Međutim, kako se cilj bilo kojeg naučnog rada ne može svesti na kategorizaciju i tipologiju, tako i ovaj rad za svoj cilj ima da odgovori na još niz pitanja, koja izlaze iz okvira pukog popisa. Dok se za tematiku ne može reći da je novina na polju rimske provincijalne arheologije, ipak do danas nije nastao nijedan naučni rad koji bi obuhvatio sve spomenike problematizovane u naslovu teme. Ovakva situacija proizilazi iz položaja arheologije kao discipline koja ne „stoji u mjestu“, već se svakim novim pronalaskom širi njen fond znanja. Ipak, primjetno je da se za temu relevantna građa nije umnogome dopunila posljednjih nekoliko decenija. Ukoliko se ova situacija uporedi sa državom Hrvatskom, čiji je veliki dio teritorije takođe bio u sastavu provincije Dalmacije, uočljiva je nedovoljna istraženost problematike na prostoru nekadašnje provincijalne unutrašnjosti, a naročito u slučaju Crne Gore. Ukoliko o pojedinim natpisima ima nekakvog spomena u literaturi, riječ je o nasumičnim podacima, mahom datim u radovima starim i po stotinu godina. Stoga u arheologiji preostaje mnogo prostora za reviziju postojećih i pružanje novih, relevantnih rješenja na polju date tematike. Shodno tome, cilj rada je da utvrdi da li i šta epigrafski spomenici otkrivaju o boravku vojske u unutrašnjosti Dalmacije. Cilj je pomenutim metodama doći do informacija o porijeklu osoba koje se pominju na spomenicima, o njihovim porodicama, o razlogu njihovog boravka na ovom prostoru te pokušati ustanoviti kulturno - istorijski kontekst i značaj ovog boravka za dati prostor. Potencijalne informacije mogu da daju dragocjen doprinos saznanjima o vojnom kao i o ustrojstvu jedne rimske provincije, njenoj teritorijalnoj rasprostranjenosti, položaju autohtonih zajednica i njihovim zemljišnim sporovima, darivanju rimskog građanskog prava te o procesu i fazama romanizacije, kako je njen glavni nosilac bila vojska. Na koncu, jedna izvanredna prednost proučavanja rimskih natpisa u arheologiji je njihova pretežno ustaljena forma i (uglavnom) isti jezik kojim su pisani ma u kojem dijelu Rimskog carstva se nalazili. Iz toga proizilazi da natpisi nađeni u unutrašnjosti provincije Dalmacije imaju poveznicu sa natpisima iz svih ostalih rimskih provincija; te se eventualno mogu ispostaviti izrazito važnim na generalnom planu proučavanja rimske provincijalne arheologije.

Teško je izdvojiti određene naslove iz literature koji su najviše pomogli u pisanju rada budući da je svaka bibliografska jedinica važna i daje nove informacije u obradi temi. Ipak, potrebno je izdvojiti nekoliko autora, čiji su radovi bili polazna osnova i uporište ovog rada. Na prvom mjestu su, svakako, radovi K. Pača. U radu je korišteno 19 bibliografskih jedinica ovog autora, a sve one su bile od izuzetnog značaja za obradu teme. Monografija Veljka Paškvalina, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, objavljena posthumno, sadrži uglavnom sve obrađene nadgrobne spomenike iz dalmatskog dijela Bosne i Hercegovine i pruža značajne podatke u pogledu njihove analize. U obradi votivnih i međašnih spomenika važna su bila dva rada Envera Imamovića: *Antički votivni spomenici s područja Bosne i Hercegovine* te *Međašni natpisi na području rimske provincije Dalmacije*. Radovi Iva Glavaša iz 2015. i 2016. godine su se pokazali jako važnim u slučaju obrade beneficijarskih spomenika. Amra Šaćić Beća je svojim radom o neobjavljenim spomenicima iz BiH, iz 2014. godine, riješila pitanje dijela granice između provincija Dalmacije i Panonije. Ovaj članak će odigrati značajnu ulogu u pisanju rada kako je bilo neophodno uspostaviti granice i eloborirati šta se tačno podrazumijeva pod unutrašnjošću Dalmacije. Rad Snežane Ferjančić o vojnim natpisima iz Crne Gore je bio temelj obrade ovih natpisa. Radovi iste naučnice su korišteni i u slučaju natpisa iz zapadnog dijela Srbije, koji je ulazio u sastav Dalmacije. Potrebno je spomenuti i radove Iva Bojanovskog i Radoslava Dodiga, koji su, takođe, veoma zastupljeni u bibliografiji rada. Sve ostale korištene bibliografske jedinice su takođe smatrane značajnim te su stoga i korištene.

1. Istorijat istraživanja vojnih natpisa iz unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije

Iz unutrašnjosti provincije Dalmacije potiče nešto više od 100 spomenika koji bi se mogli dovesti u vezu sa vojnim licima. Prostor Hercegovine po brojnosti dominira u ovoj kategoriji rimskih epigrafskih natpisa. Samo na ovom području nađeno je 50 vojnih natpisa, koji se mahom dovode u vezu sa vojnim logorom na Humcu kod Ljubuškog, ali nekoliko spomenika potiče i iz Stoca gdje se ubicira jedna beneficijarska stanica. U skladu sa bogatstvom nalaza iz ove regije je i činjenica da vojni natpisi iz Hercegovine već više od 200 godina izazivaju pažnju naučne javnosti i veliki broj radova se bavi upravo njima. Početak istraživanja epigrafskih spomenika na tlu Hercegovine može se dovesti u vezu sa osnivanjem zbirke Franjevačkog samostana na Humcu. Ova arheološka zbirka je bila prva takve prirode u Bosni i Hercegovini i može da se pohvali činjenicom da je osnovana prije Zemaljskog muzeja BiH.¹ Međutim, ovaj rad se svodio na prikupljanje uglavnom slučajno otkrivenih spomenika sa prostora zapadne Hercegovine, bez nekog kritičkog osvrt, tako da se slobodno može reći da je bilo riječ o antikvarstvu. Tek osnivanjem Zemaljskog muzeja BiH može da se govori o ozbiljnijem bavljenju datom tematikom na čitavom području Bosne i Hercegovine.

Centralna figura prve faze proučavanja epigrafskih spomenika, i to ne samo iz Hercegovine već iz unutrašnjosti Dalmacije generalno, je bez ikakve sumnje Carl Patsch. Ukoliko se izuzmu spomenici iz zapadne Srbije, gotovo da ne postoji kataloška jedinica u ovom radu koja za referencu nema neki njegov rad. Neumornim obilaskom terena i istraživanjem, a potom i njegovim revnosnim naučnim radom, su u više navrata u časopisima *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina* i *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn*, objavljivani rimski vojni natpisi iz bosansko-hercegovačkog dijela unutrašnjosti provincije Dalmacije, ali i Crne Gore.² Dovoljno je reći da je čak 19 radova ovog autora bilo korišteno u pisanju rada. U istom periodu u Bosni i Hercegovini djelaju Radimsky i Truhelka, ali se njihovi radovi, iako vrijedni, ni po brojnosti ni po značaju za izučavanje rimske vojne epigrafije ne mogu mjeriti sa onim Karl Pača. Truhelka se nešto više bavio spomenicima iz Stoca i Glamočkog polja.³ Radimsky je,

---

¹ Atanacković Salčić, 1981, 257.

² Patsch, 1893 A, 75 – 93; Patsch 1894, 711-717; Patsch, 1896, 243 – 295; Patsch, 1902, 303 – 333. i Patsch, 1914, 142 – 219. između ostalog.

³ Truhelka, 1889, 91; Truhelka, 1893 A, 273 – 302.

pak, dao značajan doprinos u proučavanju spomenika iz Bihaća i Doboja.⁴ Nakon odlaska Pača iz Bosne i Hercegovine, proći će duži period koji je obilježen slabijim interesovanjem za vojne epigrafske spomenike iz bosansko – hercegovačkog dijela provincije Dalmacije.

Krizu koja je zahvatila arheologiju u teškom periodu između dva svjetska rata pokušao je da nadomjesti Dimitrije Sergejevski, međutim, ovaj naučnik je uglavnom radio na objavljivanju građe iz depoa Zemaljskog muzeja BiH.⁵ Sergejevski je nešto više pažnje posvetio natpisima iz Glamočkog polja u dva navrata, a bavio se i terminacijskim natpisima iz Vagnja i Kosijereva, kao i spomenicima iz Rogatice.⁶ Ličnost koja je obilježila period nakon Sergejevskog bio je Ivo Bojanovski. Baveći se prevashodno rimskim cestama, on će u svojim radovima obraditi veliki broj vojnih natpisa sa relevantnog prostora. Riječ je o natpisima iz doline Trebišnjice, natpisima iz okoline Ljubuškog i sa prostora antičke Domavije.⁷ Naročito značajna je njegova sinteza svih pronađenih vojnih natpisa sa prostora Ljubuškog iz 1985. godine.⁸ Vrhunac njegovog cjelokupnog naučnog rada je bilo djelo *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, gdje ovaj autor daje osvrt na sve do tada poznate vojne natpise iz Bosne i Hercegovine, ali i dijelova Crne Gore i Srbije koji su pripadali Dalmaciji. Odvojeno poglavlje Bojanovski će posvetiti natpisima jedne posebne kategorije rimske vojske - konzularnim beneficijarima.⁹ Enver Imamović u posljednjoj trećini 20. stoljeća izdaje tri veoma značajna rada. U svom kapitalnom djelu *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine* on se, između ostalog, bavi spomenicima koje su vojna lica podizala božanstvima na prostoru Bosne i Hercegovine. Uz to, navođenjem analogija, autor će se osvrnuti i na sve poznate votivne vojne spomenike iz unutrašnjosti Dalmacije.¹⁰ Imamović 1980. godine izdaje rad koji se bavi međašnim natpisima, a u radu iz 1990. godine *Tragovi rimskih vojnih jedinica na području današnje Bosne i Hercegovine*, on daje osvrt na sve vojne natpise iz BiH.¹¹ Pregled bavljenja problematikom u ovom periodu ne bi bio potpun bez spomena Veljka Paškvalina. Značaj njegove doktorske disertacije, pod nazivom *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, ne može se dovoljno istaći.¹² U ovom monumentalnom djelu dati su i

---

⁴ Radimsky, 1891, 251 – 262; Radimsky, 1893, 262 – 272; Radimsky, 1895, 39 – 218.

⁵ Marić, 2015, 14.

⁶ Сергејевски, 1926, 155 – 158; Сергејевски, 255 – 272; Сергејевски, 1936, 3 – 14; Sergejevski, 1962, 163 – 173.

⁷ Bojanovski, 1973, 137 -189; Bojanovski, 1977 A, 67 – 98; Bojanovski, 1977, 83 – 152; Bojanovski, 1985, 65 – 94.

⁸ Bojanovski, 1985, 65 – 94.

⁹ Bojanovski, 1988.

¹⁰ Imamović, 1977.

¹¹ Imamović, 1980, 27 – 60; Imamović, 1990, 37 – 63.

¹² Paškvalin, 2012.

detaljno stilski i morfološki analizirani gotovo svi vojni nadgrobni spomenici iz Bosne i Hercegovine. Ipak, ova monografija je ugledala svjetlo dana tek nakon njegove smrti, 2012. godine, i to zalaganjem njegovih kolega iako je disertacija odbranjena gotovo 30 godina ranije.

Vrativši se ponovo na Hercegovinu i njenih 50 vojnih natpisa, nužno je pomenuti Radoslava Dodiga, koji je čitav svoj radni i naučni vijek posvetio upravo ovim spomenicima. Od kraja 90-ih godina prošlog stoljeća pa sve do prerane smrti 2016. godine, Dodig je objavio veliki broj radova koji se bave ovom tematikom.¹³ Djelo Salmedina Mesihovića, *Antiqvi Homines Bosnae*, je značajan izvor podataka za vojne natpise iz unutrašnjosti Dalmacije, kako iz Bosne i Hercegovine, tako iz dijelova Srbije i Crne Gore. Ovo djelo je naročito dragocjeno zbog slučajeva gdje je nauka „zaboravila“ na određene spomenike, kako daje značajne informacije o njihovom nalazu i natpisu koji je uklesan.¹⁴ Ivo Glavaš je u dva navrata dao iscrpan prikaz beneficijarskih stanica iz provincije Dalmacije. Veliki broj ovih stanica se nalazio u unutrašnjosti provincije pa samim tim i pripadajući, beneficijarski natpisi, kojima je autor posvetio dosta pažnje.¹⁵ Značajan doprinos vojnoj epigrafiji i proučavanju vojnih natpisa iz Dalmacije dao je bosanskohercegovački naučnik Almir Marić. Marić je radovima koji temeljno analiziraju već poznate epigrafske spomenike sa područja Ljubuškog, značajno obogatilo naučno saznanje o auksilijarnim trupama vezanim za kontekst humačkog logora kod Ljubuškog.¹⁶ Kulminacija Marićevoeg naučnog rada, vezanog za tematiku, je bila monografija *Rimske pomoćne kohorte na Humcu/ Roman auxiliary cohorts in Humac*, objavljenja 2019. godine. U kontekstu obilježavanja 130 godina postojanja Muzeja samostana na Humcu, u Ljubuškom je 2014. godine održan naučni skup pod nazivom *Kulturno povijesna baština općine Ljubuški*. Skup je rezultirao zbornikom radova, objavljenim 2017. godine, gdje su prikupljena sva dotadašnja saznanja o rimskom vojnom logoru na Humcu, ali i ponuđeni novi zaključci o istom te Humac sagledan iz epigrafskog ugla.

Alka Domić Kunić i Ivan Matijević su, baveći se širim tematskim cjelinama, obradili i pojedine vojne natpise sa prostora Bosne i Hercegovine.¹⁷ Domagoj Tončinić je autor monografije *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, objavljene 2011. godine. U ovom djelu je ponuđena detaljna analiza natpisa pomenute legije, pa i onih iz unutrašnjosti provincije. Monografija nudi i za tematiku naročito značajan osvrt na veći broj veteranskih natpisa Sedme legije sa prostora Ljubuškog. Doktorska disertacija Nikole Cesarika

---

¹³ Dodig, 1997, 17 – 22; Dodig, 2003, 233 – 246; Dodig, 2003 A, 363 – 373; Dodig, 2005, 209 – 219.

¹⁴ Mesihović, 2011.

¹⁵ Glavaš, 2015. i 2016.

¹⁶ Marić 2016; Marić, 2016 A; Marić, 2017; Marić, 2019 A.

¹⁷ Domić Kunić, 1989, 8 -114; Matijević, 2009, 45 - 58; Matijević, 2011, 181 -207; Matijević, 2012, 59 -70.

pod nazivom *Rimska vojska u provinciji Dalmaciji od Augustova do Hadrijanova principata* je sublimirala sva saznanja i sve poznate vojne natpise iz provincije Dalmacije. Ovaj, dosta eklektični, skup autora koji su se u nekom trenutku svog naučnog rada bavili vojnim natpisima, ne bi bio potpun bez Amre Šaćić Beća. Dok se za većinu pomenutih naučnika ne može reći da imaju epigrafsku pozadinu i stručnu specijalizaciju, Šaćić Beća je vojnim spomenicima pristupala isključivo sa ove strane. Ona 2012. godine izdaje članak *Kulturno – historijski razvoj ilirskog naroda Naresa*, koji je pružio značajne podatke u vezi jednog zanimljivog nadgrobnog spomenika legionara iz okoline Konjica.¹⁸ Isto se može reći za dva rada autorice iz 2018. godine. Međutim, ne može se dovoljno istaći značaj rada iz 2014. godine koji se bavi neobjavljenim spomenicima iz Bosne i Hercegovine. U ovom radu obrađen je jedan vojni natpis iz Doboja koji je izuzetno značajan za pitanje razgraničenja provincija Dalmacija i Panonije.¹⁹

Vojni natpisi iz Dalmaciji pripadajućih dijelova Srbije i Crne Gore, nažalost, nisu nikada izazvali dovoljno pažnje u naučnoj javnosti. Moguće da je razlog izvjesne nezainteresovanosti nedovoljno istraženo pitanje međuprovincijskog razgraničenja. Kad je riječ o spomenicima iz zapadne Srbije, prvi koji se obavio njihovu sintezu je bio Nikola Vulić. On se, međutim, nije bavio epigrafskom analizom, davši samo osnovne informacije o pronalasku, čuvanju i fizičkim karakteristikama spomenika.²⁰ Naučnica Snežana Ferjančić je 2002. godine objavila monografiju *Naseljavanje legijskih veterana*. Ovo djelo važno je za cjelokupni prostor Dalmacije kako se bavi veteranskim naseljavanjem u balkanskim provincijama. Potrebno je istaći da su primarni izvori za izradu monografije bili epigrafski spomenici, ali se ovo djelo bavi samo jednom vojnom kategorijom - legijskim veteranima. Ivo Glavaš, o čijim radovima je već bilo riječi, se osvrnuo na beneficijarske spomenike iz dijelova Srbije i Crne Gore. A epigrafskoj obradi spomenika iz zapadne Srbije, konkretno, posvećen je jedan rad iz 2008. godine u koautorstvu S. Ferjančić, G. Jeremić i A. Gojgić.²¹ O vojnim natpisima iz unutrašnjosti Crne Gore, koja je pripadala Dalmaciji, javljali su se, sporadično, radovi još od 19. stoljeća. Oni se nisu bavili epigrafskom analizom, ali sadrže značajne podatke o ovim spomenicima.²² Jovan Martinović je autor rada *Antički natpisi u Crnoj Gori. Corpus inscriptionum Latinarum et Graecarum Montenegri*, ali se Martinović mahom bavio popisom epigrafskih spomenika Crne Gore, bez neke dublje epigrafske analize. D. Gazivoda se, takođe,

---

¹⁸ Šaćić Beća, 2012, 97 – 113.

¹⁹ Šaćić, 2014, 160 – 164.

²⁰ Вулић, 1941 – 1948.

²¹ Ферјанчић – Јерemiћ – Гојгић, 2008.

²² Munro et al, 1896, 1 – 60; Sticotti, 1913.

u svojoj doktorskoj disertaciji bavi ovim pitanjem, ali samo u kontekstu podizanja votivnih spomenika od strane vojnih lica.²³ Do 2021. godine nije postojao nijedan rad koji se bavio konkretno i isključivo vojnim natpisima sa teritorije Crne Gore. Međutim, te godine S. Ferjančić izdaje rad sa upravo ovom tematikom.²⁴ S obzirom na situaciju, ovaj članak je od izuzetnog značaja za epigrafiju. Na koncu, potrebno je izraziti nadu da će budućnost donijeti znatno veće interesovanje za ovu tematiku te da će se istraživanjima riješiti brojna, epigrafiji krucijalna, pitanja na koja nauka još uvijek nema odgovora.

---

²³ Gazivoda, 2015.

²⁴ Ferjančić, 2021, 7 – 25.

2. Vojni logor Gračine na Humcu kod Ljubuškog

Postojanje rimskih građevina na lokaciji Gračine na Humcu kod Ljubuškog bilo je evidentirano još krajem 19. stoljeća, kada se prvi istraživači prilikom obilaska terena susreću sa materijalom i ostacima koji su ih uputili na zaključak da se na ovom mjestu nalazila nekakva antička struktura.²⁵ Prema navodima C. Patsch je obavio manje iskopavanje nekada krajem 19. stoljeća, međutim, o tome nema nikakvih pisanih tragova.²⁶ Uprkos pretpostavkama arheologa da je riječ o vojnom logoru, i to najvećem na prostoru BiH²⁷, arheološkom istraživanju ovog lokaliteta se pristupilo gotovo stotinu godina nakon prvog spomena lokacije u stručnoj literaturi. Tek će Ivo Bojanovski sa timom stručnjaka ispred Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, u razdoblju od 1977 – 1980. godine obaviti nešto ozbiljnije istraživanje na ovom mjestu.²⁸ Bojanovski, nažalost, nikada nije u potpunosti objavio rezultate svojih istraživanja, a do nove arheološke kampanje nije došlo do danas što je pravi gubitak za rimsku arheologiju u Bosni i Hercegovini. Lokalitet je od kraja kampanje bio zaštićen od gradnji zakonskom odlukom, što ipak nije spriječilo divlju privatnu gradnju koja je došla do samog zdanja na zapadnoj i jugozapadnoj strani i time uništila dragocjene ostatke. Kako je lokalitet 2003. godine proglašen za nacionalni spomenik kulture, ostaje nada da će ga ova odluka zaštititi od daljnjeg uništavanja do nekog novog arheološkog istraživanja.²⁹

Pitanje je da li bi i do trogodišnjeg istraživanja došlo da se 1976. godine prilikom modernizacije ceste Ljubuški – Vrgorac nisu ukazali ostaci temelja zidova. Tadašnji kustos samostana na Humcu, fra Bonicije Rupčić, je obavio manje sondažno iskopavanje i otkrio prostoriju sa mozaikom i podnim grijanjem. Ovo je bio povod Zavodu da započne kampanju 1977. godine na čelu sa Bojanovskim, s kim je sarađivala Vukosava Atanacković Salčić.³⁰ Nešto podataka o ovom iskopavanju Bojanovski daje u svom kratkom radu iz 1981. godine.³¹ Za tri godine, koliko je trajala kampanja, otkopano je 2500 m² površine logora što predstavlja samo šestinu pretpostavljenih gabarita (15.000 m²). Logor je prema navodima istraživača bio izgrađen na terenu koji nije bio okupiran ranije.³² Otkopanu površinu zauzima građevinski

---

²⁵ Hoernes, 1880, 40; Patsch, 1907, 64; Patsch, 1914, 162 – 165.

²⁶ Kahrstedt, 1940, 185. citirano u: Dodig, 2011, 328.

²⁷ Imamović, 1990, 40.

²⁸ Marić, 2015, 17.

²⁹ Dodig, 2011, 331.

³⁰ Isto, 328.

³¹ Bojanovski, 1981, 63 – 66.

³² Isto, 63.

kompleks koji se sastoji od četiri građevine koje su međusobno usko povezane. Dvije su otkopane u cjelosti, a dvije djelimično. Ostali objekti su se nalazili nešto dalje od otkopanih, ali nisu istraženi. Čini se da je logor bio opasan kamenim bedemima širine 0,90 m, neutvrđene visine i odbrambenih objekata kako se nije izvršilo istraživanje bedema. Od četiri istražene, najveća zgrada, površine 550m², je i najbolje očuvana. Bila je solidno građena, imala je podno grijanje, zidovi su bili ukrašeni freskama, a podovi prekriveni crno – bijelim mozaicima ili opekam. Bojanovski je pretpostavio da je u pitanju centralni objekat kompleksa, odnosno *principia* (zapovjedništvo). Za drugu otkopanu zgradu pretpostavlja da je bila paviljon za momčad, kako je jednostavnije i slabije izrade, a u njoj su pronađeni raznovrsni vojnički predmeti svakodnevne upotrebe. Na kraju zaključuje da su zaista u pitanju ostaci rimskog vojnog logora koji u potpunosti odgovara uobičajenom pravougaonom tipu stalnih logora iz ranocarskog perioda.³³

Prvi arheolog koji je izrazio sumnju u tumačenje Bojanovskog o funkciji otkopanih građevina, bio je Đ. Basler.³⁴ Njegovim tragom vodio se Dodig, koji je dvije u cjelosti otkopane zgrade protumačio kao kupalište (*thermae* ili *balneum*) i zgradu za stanovanje oficira (*casa*). Pritom je ove građevine protumačio kao aneks vojnog logora auksilijarne jedinice, a smatrao je da sam vojni logor treba tražiti na širem području Gračina, vodeći se analogijama sa auksilijarnim logorom u Makljenovcu kod Doboja.³⁵ Uprkos neslaganjima, niko od naučnika ne dovodi u pitanje postojanje logora pomoćnih jedinica na prostoru Gračina. Potvrda ovome su brojni epigrafski nalazi vojnih nadgrobnih i počasnih natpisa te žigovi na crijepu sa prostora Ljubuškog. U ovim natpisima zabilježeni su tragovi boravka aktivnih ili veteranskih legionara iz sedam legija: 7. legija sa 11 natpisa, 8. *Augusta* sa 7 crijevnih pečata, *III Flavia felix* sa 3 pečata na crijepu, Prva legija *Adiutrix* sa dva natpisa, 11. *Claudia* takođe sa dva natpisa, a Druga *Adiutrix* sa jednim kao i 15. legija *Apollinaris*. Što se tiče auksilijarnih jedinica – kohorti one su na ovom prostoru zastupljene u sljedećem omjeru: *Cohors I Belgarum*: 9 natpisa i 9 pečata na crijepu, *Cohors III Alpinorum*: 7 natpisa, *Cohors I Bracaraugustanorum*: 5 natpisa, *Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum*: 2 natpisa i 1 pečat i *Cohors I Lucensium*: 2 natpisa.³⁶ Od ukupno 21 pobrojanog crijevnog pečata, 20 je nađeno na Gračinama, bilo slučajno, sondažnim odnosno probnim iskopavanjima, bilo trogodišnjom kampanjom s kraja 70-ih godina prošlog stoljeća. Najviše pečata sa crijepa pripada jedinicama: *Cohors I Belgarum*

---

³³ Bojanovski, 1981, 63 – 64.

³⁴ Basler, 1985, 17 – 30.

³⁵ Dodig, 2011, 331.

³⁶ Dodig, 2007, 143 – 146.

(njih 10), 8. legiji *Augusta* (7), *III legio FF*(3) i jedan pečat pomoćne jedinice *Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum*. Pečate LEG VIII AVG Dodig datira oko 69. godine, LEG III FF od 70. do 86. godine, COH I BELG oko 173. godine, a COH VIII VOL u treće stoljeće. Ovakvom datacijom Dodig donosi zaključak da su u periodu od 1. do 3. stoljeća u auxilijarnom vojnom logoru na prostoru Gračina zasigurno između ostalih, boravile kohorte *I Belgarum* i *VIII voluntariorum* te da su legije *III FF* i *VIII Augusta* ovdje imale svoja isturena odjeljena (*vexillatio*).³⁷

Iako su Rimljani osnovali provinciju Ilirik (kasnije provincije Dalmacija i Panonija) još u prvom stoljeću p.n.e., tek nakon dugih ratova sa Delmatima i gušenjem Batonovog ustanka 9. godine, oni uspostavljaju vlast na cijelom području Dalmacije. U skladu sa tim je i mišljenje da su stalni vojni logori na njevoj teritoriji nastali tek za vremena Tiberija (14 - 37). U slučaju naronitanskog područja, u čijem se zaleđu nalaze Gračine, ono je bilo ključno strateško mjesto u gotovo svim vojnim akcijama do pokoravanja Dalmacije.³⁸ Za vojni logor na Humcu Bojanovski je na osnovu pečata Q.P.C. *Pansiana* pretpostavio da je osnovan sredinom prvog stoljeća p.n.e oko 43/42. godine. Kao razlog osnivanja nagovijestio je zaštitu kolonije Narone od Delmata koji su u ovom periodu još uvijek predstavljali prijetnju. On je pretpostavio postojanje prvobitnog logora od laganijih materijala dok je osnivanje stalnog smjestio u vrijeme Tiberijeve vladavine, odnosno dedukcije veterana na ovom prostoru.³⁹ Dodig isti pečat datira od 40-27. godine p.n.e. te smatra da je logor nastao za vrijeme velikog Oktavijanovog ilirskog pohoda (35 – 33. g.p.n.e).⁴⁰ On takođe odbacuje raniju tezu da je logor nastao u sklopu gradnje “delmatskog limesa” kao neosnovanu.⁴¹ Prema tome konačnu formu auxilijarni logor na Humcu bi dobio u 1. stoljeću, kada je vjerovatno korišten kao baza za vrijeme Batonovog ustanka i nakon koga je privremena struktura prerasla u stalni vojni logor u kojem su bile smještene pomoćne kohorte. Logor je napušten vjerovatno negdje između 2. i 3. stoljeća.⁴² Željko Miletić ne napušta u potpunosti ideju o “delmatskom limesu”, ali se povodom vremena osnivanja logora slaže sa Dodigovom tezom. Ovaj naučnik smatra da je već u ranom principatu na ovoj lokaciji postojalo značajno vojno uporište sa fortifikacijskom arhitekturom. Podizanje stalnog logora on smješta u posljednje godine Augustove vladavine.⁴³ Što se tiče imena logora, ranije je bilo prihvaćeno Momsenovo mišljenje da se zvao *Bigestae*, kao i putna stanica u

³⁷ Dodig, 2007, 147; Marić, 2015, 79.

³⁸ Cesarik, 2017, 103, 108.

³⁹ Bojanovski, 1988, 41, 367.

⁴⁰ Dodig, 2011, 329.

⁴¹ Isto, 332.

⁴² Marić, 2019 A, 90 - 91.

⁴³ Miletić, 2017, 25 – 26.

blizini. Bojanovski, ipak, smatra da to nije slučaj te da se logor mogao zvati *Scunasticus*, ali da se za konačnim rješenjem mora još tragati.⁴⁴ Za sada ostaje nepoznat antički naziv ovog lokaliteta, ali je neupitno da je riječ o rimskom vojnom logoru.

---

⁴⁴ *CIL* 03, 1029, 1501; Bojanovski, 1973, 310.

3. Vojni logor na Makljenovcu kod Doboja

Ostaci antičkih građevina na Makljenovcu uočeni su još u 19. stoljeću. Riječ je o lokaciji Gradina u selu Makljenovac, koje je od Doboja udaljeno oko 4 km. U neposrednoj blizini lokaliteta protiče rijeka Bosna, a nedaleko je i ušće Usore u Bosnu.⁴⁵ V. Radimsky je pretpostavio da se radi o rimskom vojnom logoru, mada sam nije istraživao ovu lokaciju već obližnju Crkvinu sa ostacima kasnoantičkih građevina.⁴⁶ Njegova teza je prihvaćena u nauci, a samo nekoliko godina poslije Patsch je ustanovio položaj civilnog naselja - kanaba. On je uspio da identifikuje ostatke građevina oko 200 m jugozapadno od logora, na nešto uzvišenom terenu.⁴⁷ Uprkos tome što je lokalitet bio poznat naučnoj javnosti i što je bio ugrožen od strane obližnjeg kamenoloma, do prvih arheoloških istraživanja neće doći sve do 1959/1960. godine. Ovim arheološkim radovima rukovodio je Branko Belić ispred Zavičajnog muzeja u Doboju. Međutim, istraživač rezultate nije nikada objavio, a gotovo sva dokumentacija sa ovog iskopavanja je izgubljena. Očuvali su se jedino pokretni nalazi, koji se čuvaju u Regionalnom muzeju u Doboju, i situacioni plan sa obrisima istočnog dijela principije na osnovu koga se može zaključiti da je istraživanje obavljeno u ovom dijelu.⁴⁸

Sistematsko istraživanje lokaliteta obavljeno je, sa prekidima, u periodu od 1965. do 1969. godine pod pokroviteljstvom Zemaljskog muzeja. Iskopavanjima je rukovodila Irma Čremošnik, koja je 1984. godine objavila rezultate ove kampanje u *Glasniku Zemaljskog muzeja*. Iako je riječ o arheološkom lokalitetu od izuzetnog značaja, Makljenovac nije bio pod zaštitom države sve do 2000. godine, a tek trinaest godina kasnije proglašen je nacionalnim spomenikom. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika je izlaskom na teren 2013. godine, konstatovala da je lokalitet ugrožen oranjem kako se unutar i oko logora zemlja obrađuje i siju različite poljoprivredne kulture. Pored toga, po ostacima bedema bilo je zasađeno visoko drveće, a lokalitet je generalno bio pod bujnom vegetacijom na mjestima gdje nema oranica.⁴⁹ Nažalost, situacija se do danas nije mnogo poboljšala. Lokalitet koji je nacionalni spomenik, koji je jedini sistematski istražen rimski vojni logor na teritoriji BiH i lokalitet koji ima izuzetan značaj za rimsku provincijalnu arheologiju, i dalje je ugrožen.

---

⁴⁵ Žigić, 2017, 125.

⁴⁶ Radimsky, 1891, 251 – 253.

⁴⁷ Пауч, 1897 A, 535.

⁴⁸ Žigić, 2017, 126.

⁴⁹ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3737 Pristupljeno 24/06/2022.

Sistematskim istraživanjem 60-ih godina 20. stoljeća ustanovljeno je da su se od logora sačuvali samo temelji bedema i zgrade unutar njega. Kanabe su samo djelimično istražene, kao i zgrada za koju se smatra da je bila principija. Pomenuti temelji bedema nisu bili u potpunosti sačuvani kako je lokalno stanovništvo dugo godina koristilo kamen za gradnju. Riječ je o oplati od tesanih kamenih kvadera, čijim skidanjem se od bedema očuvao samo nukleus od oblutaka, maltera i šljunka. Utvrđeno je da je logor, odnosno kastrum imao oblik paralelograma, dimenzija 160x134 m. Kastrum je bio opasan širokim zidom, zaobljenim na uglovima. Na ovim uglovima nalazile su se trapezoidne kule, od kojih su se sačuvali samo temelji. Bedem je imao četvero utvrđenih vrata, a jedino u slučaju sjevernih nije nađen nasip od zemlje ispred njih. Južna vrata su bila glavna i najveća, a štitile su ih dvije kule.⁵⁰ Pretpostavljeno je da su ustanovljeni temelji unutar logora pripadali zgradi principije. Ova građevina, dimenzija 41x33 m, zauzima centralno mjesto u kastrumu. Ulaz u građevinu nalazi se na južnoj strani, prekoputa glavnih logorskih vrata. Sa obje strane ulaza uočene su manje prostorije koje su protumačene kao stražarnice.

Irma Čremošnik je smatrala da ovakav tip utvrđenja, kao i njegovi ulazi i raspored zgrada unutar logora, dobro oslikava način kako su građene pozadinske utvrde koje nise bile na Limesu i koje nisu bile u neposrednoj opasnosti od napada.⁵¹ Pretpostavlja se da je principija bila objekat sa hipokaustom, kao i da su njene manje prostorije predstavljale oružarnice. Glavnina pokretnih nalaza koji se dovode u vezu sa logorom, nađena je upravo u ovoj građevini. Među nađenim dijelovima vojne opreme i naoružanja, svakako se ističe nalaz dijelova paradne kacige. Tu su još bronzani ukrasi za vojnu opremu, vezane male pločice pancera, fibule, stilusi i brojni ključevi. Ovdje je nađena i veća količina bronzanog i srebrnog rimskog novca, kao i različiti tipovi rimske keramike i ulomci staklenih predmeta.⁵² Sjeverno od principijske zgrade su utvrđene nastambe vojnika, a južno vježbalište. Uz jugozapadni ugao logora konstatovani su ostaci civilnog naselja. Istražen je tek jedan njegov dio i ustanovljeno je da je većina građevina bila od drveta, sa temeljima od šljunka. Jedna zgrada se, ipak, ističe u odnosu na ostale. Riječ je o javnoj zgradi banje, od koje je istražen samo manji dio, dimenzija 20x33 m. Pretpostavlja se da su njeni stvarni gabariti bili dvostruko veći od istraženih. I u njoj, kao i u principiji, ustanovljen je hipokaustni sistem zagrijavanja.⁵³

---

⁵⁰ Čremošnik, 1984, 24 – 25.

⁵¹ Isto, 26.

⁵² Žigić, 2017, 129 – 138.

⁵³ Čremošnik, 1984, 30 – 34.

U vezu sa rimskim vojnim logorom na Gradini u Makljenovcu se može dovesti svega pet natpisa. Nijedan od ovih natpisa nije nađen na Gradini, već svi potiču sa obližnjeg uzvišenja Crkvenica. Na Crkvenici je nađen određen broj pokretnih nalaza iz rimskog perioda, ali su tragovi arhitekture protumačeni kao kasnoantički. Stoga se smatra da su spomenici dospjeli na uzvišenje kao spolije, koje su bile ugrađene u kasnoantičku građevinu. Dva natpisa pripadaju nadgrobni spomenicima, ali logorska nekropola nije još uvijek nađena.⁵⁴ Pretpostavlja se da je bila negdje na širem potezu oko civilnog naselja, koje se i samo prostiralo uz put koji je vodio do glavnog logorskog ulaza.⁵⁵ Dva nadgrobnika pripadaju veteranima, ali se samo u slučaju prvog navodi u kojoj jedinici je služio. Riječ je o kohorti *I Belgarum*. Ovaj spomenik je bio povod nekim naučnicima da protumače kako je navedena kohorta ili njeno odjeljenje u nekom trenutku bilo stacionirano na Makljenovcu.⁵⁶ Za ovu tvrdnju, ipak, ne postoji dovoljno dokaza. Veterani su se naseljavali kako uz svoje, tako i uz druge logore. Moguće je da su veterani, čiji su nadgrobnici nađeni u Crkvenici, svoju službu proveli negdje drugo da bi se nakon njenog završetka doselili u civilno naselje logora u Makljenovcu.⁵⁷ Ulomci spomenika nepoznate kategorije pominju prefekta kohorte *I Flavia Hispanorum*, zbog čega je Alföldy smatrao da je ona bila stacionirana u Makljenovcu.⁵⁸ Međutim, drugi autori ne dijele njegovo mišljenje. Naime, Čremošnik, Cesarik i Glavaš smatraju da je u natpisu bio naveden pun *cursus honorum* oficira i da je on mogao biti prefekt navedene kohorte nekada ranije, prije dolaska u Makljenovac, te da *I Flavia Hispanorum* nije morala boraviti u ovom logoru kada je on podigao spomenik. Štaviše, vrlo je moguće da je u Makljenovcu boravio kao oficir neke druge jedinice.⁵⁹

Na Crkvenici su nađeni i fragmenti građevinskog natpisa, koga je usljed fragmentiranosti i usljed toga što je nađen samo dio spomenika, bilo teško rekonstruisati. Ipak, sačuvao se dio imena kohorte koja je obavila građevinski poduhvat. Radi se o riječi *milliaria*, na osnovu koje su Wilkes i Alföldy pretpostavili da je riječ o kohorti *I milliaria Delmatarum*.⁶⁰ Ovaj zaključak autori nisu donijeli slučajno. Naime, riječ je o natpisu iz vremena cara Septimija Severa (193-211), a u to vrijeme u Dalmaciji su bile samo dvije kohorte koje su u svom nazivu imale riječ *milliaria*, kohorte *I* i *II Delmatarum*.⁶¹ Pored toga, ove dvije kohorte su formirane

---

⁵⁴ Basler, 1960, 81 – 83.

⁵⁵ Čremošnik, 1984, 35.

⁵⁶ Alföldy, 1987, 284.

⁵⁷ Čremošnik, 1984, 39.

⁵⁸ Alföldy, 1968, 266 – 269. cit. u Čremošnik, 1984, 39.

⁵⁹ Čremošnik, 1984, 39, Cesarik – Glavaš, 2017, 213.

⁶⁰ Wilkes, 1969, 473; Alföldy, 1987, 287.

⁶¹ Cesarik – Glavaš, 2017, 213.

u Dalmaciji i nisu je napuštale sve vrijeme svog postojanja.⁶² Kako je naučnicima bilo poznato da je *II Delmatarum* bila stacionirana u Čačku, pretpostavili su da je u Makljenovcu bila *I*.⁶³ „Otkriće“ jednog votivnog spomenika u depou Regionalnog muzeja u Doboju potvrdiće ovu tezu, ali tu ne završava njegov značaj. Naime, ovaj votivni spomenik podigao je znakonoša *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata*, a pretpostavlja se da potiče sa Crkvenice. Pomenuti natpis je definitivna potvrda da je *I milliaria Delmatarum* bila stacionirana u vojnom logoru u Makljenovcu, ali i potvrda da je Doboju u teritorijalnom smislu pripadao provinciji Dalmaciji kako je poznato da je ova kohorta boravila u provinciji sve vrijeme svog bivstvovanja. Autori su ranije smatrali da je granica Panonije i Dalmacije bila južnije od Doboja, čime bi Makljenovac pripadao Panoniji.⁶⁴ Navedeni spomenik dokazuje da je Makljenovac bio najsjevernija tačka provincije Dalmacije u sjeveroistočnoj Bosni.⁶⁵ Smatra se da je smještanje kohorte na ovu lokaciju povezano sa okolnostima stavljanja dalmatinskih i panonskih rudnika pod kontrolu carskog fiska. Kao posljedica ovog događaja stvorila se potreba za kontrolom pravaca koji su vodili u važne rudničke distrikte. Zbog toga je ova kohorta bila stacionirana u Doboju, kako bi kontrolisala jedan od puteva koji je vodio u srednje Podrinje i rudarsku oblast Argentarije.⁶⁶

U vezu sa rudarskim oblastima se dovodi i samo osnivanje logora na Makljenovcu. Naime, datiranjem pokretnih nalaza i epigrafske građe ustanovljeno je da se vojno prisustvo može potvrditi tokom drugog i u prvoj polovini trećeg stoljeća. Međutim, u literaturi se isticalo da je logor najvjerojatnije osnovan za vrijeme Flavijevaca (69 - 96), i to u vezi sa demilitarizacijom Dalmacije i prebacivanjem legijskih trupa na Limes.⁶⁷ Kako je Dalmacija bila “umirena” i više nije bilo opasnosti od pobuna, a nije bila ni neposredno vojno ugrožena kako se nije nalazila na graničnom području Carstva, smatra se da su preostale jedinice, i to auksilijarne, imale isključivo policijsku i carinsku ulogu.⁶⁸ Stoga bi logor na Makljenovcu bio osnovan u cilju da se stacioniraju jedinice koje će kontrolisati puteve i održavati red u provinciji. Uz to, za vrijeme Flavijevaca se vezuje i početak eksploatacije rudnog bogatstva u jugoistočnom dijelu Dalmacije, čija je kontrola, takođe, bila u nadležnosti vojske.⁶⁹ Međutim, u slučaju ovakvog datiranja osnivanja kastruma se javlja jedan problem. Naime, u Makljenovcu

---

⁶² Šačić, 2014, 164.

⁶³ Cesarik – Glavaš, isto.

⁶⁴ Up. Bojanovski, 1988, 328.

⁶⁵ Šačić, 2014, 163.

⁶⁶ Cesarik – Glavaš, 2017, 220.

⁶⁷ Žigić, 2017, 146.

⁶⁸ Alföldy, 1987, 273; Matijević, 2011, 184.

⁶⁹ Škegro, 1998, 93.

nisu konstatovani ostaci fortifikacija iz prvog stoljeća; najranija faza gradnja se može smjestiti u početak drugog stoljeća, kao i najranije datirani pokretni materijal.⁷⁰ Stoga se čini vjerovatnijim da je prva faza vojne okupacije bila u vrijeme vladavine princepsa Trajana (98 – 117) ili Hadrijana (117 – 138), na šta bi upućivao i izgled osnove kastruma. Poznato je i da je u okviru pripreme za Dačke ratove, velika pažnja posvećena razvoju rudarstva, a naročito eksploataciji srebra. Na osnovu pokretnog materijala zaključeno je i da najintezivnija faza korištenja pada u posljednju trećinu drugog stoljeća što je u skladu sa rudarskim reformama Marka Aurelija (161 – 180).⁷¹ Vojna okupacija ovog logora može da se posvjedoči do polovine trećeg stoljeća, kada je prepoznat hijatus u korištenju utvrđenja u dužini od 50-ak godina. Nakon toga svi tragovi upućuju da okupacija više nije imala vojni karakter.⁷² Reviziono arheološko istraživanje bi zasigurno osvijetlilo nejasnoće vezane za ovaj lokalitet, naročito ako bi se uspjela identifikovati logorska nekropola. Ostaje nada da će u budućnosti doći do ovog istraživanja.

---

⁷⁰ Čremošnik, 1984, 69 – 70.

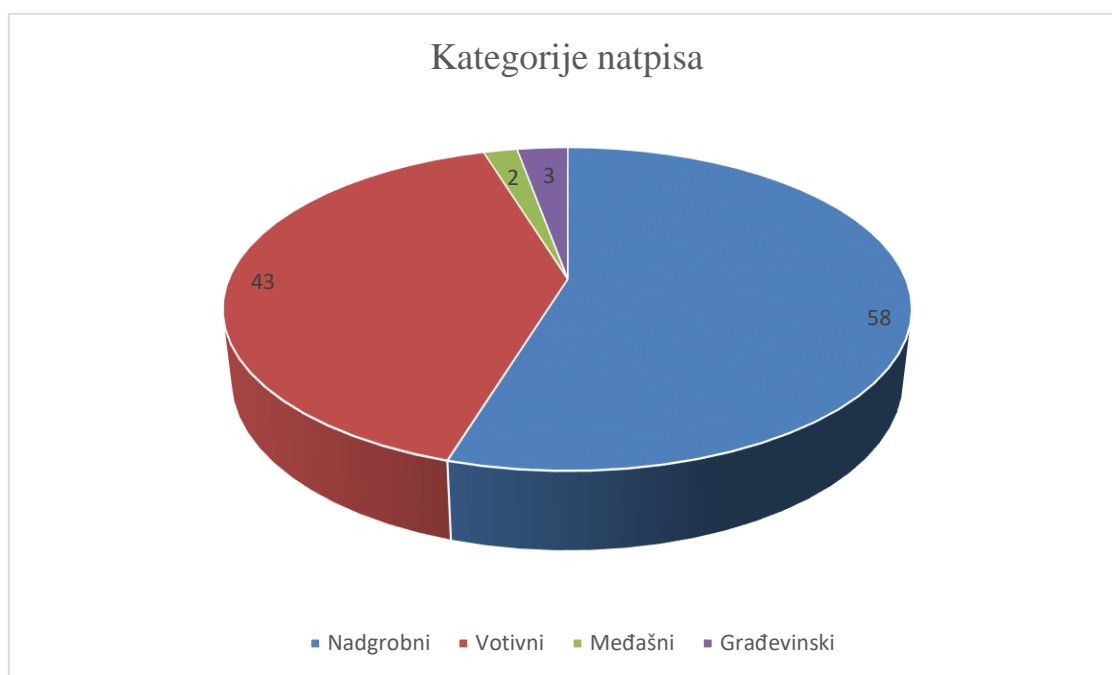
⁷¹ Žigić, 2017, 147.

⁷² Isto, 148.

4. Analiza vojnih natpisa iz unutrašnjosti provincije Dalmacije

4.1. Kategorizacija vojnih natpisa iz unutrašnjosti Dalmacije

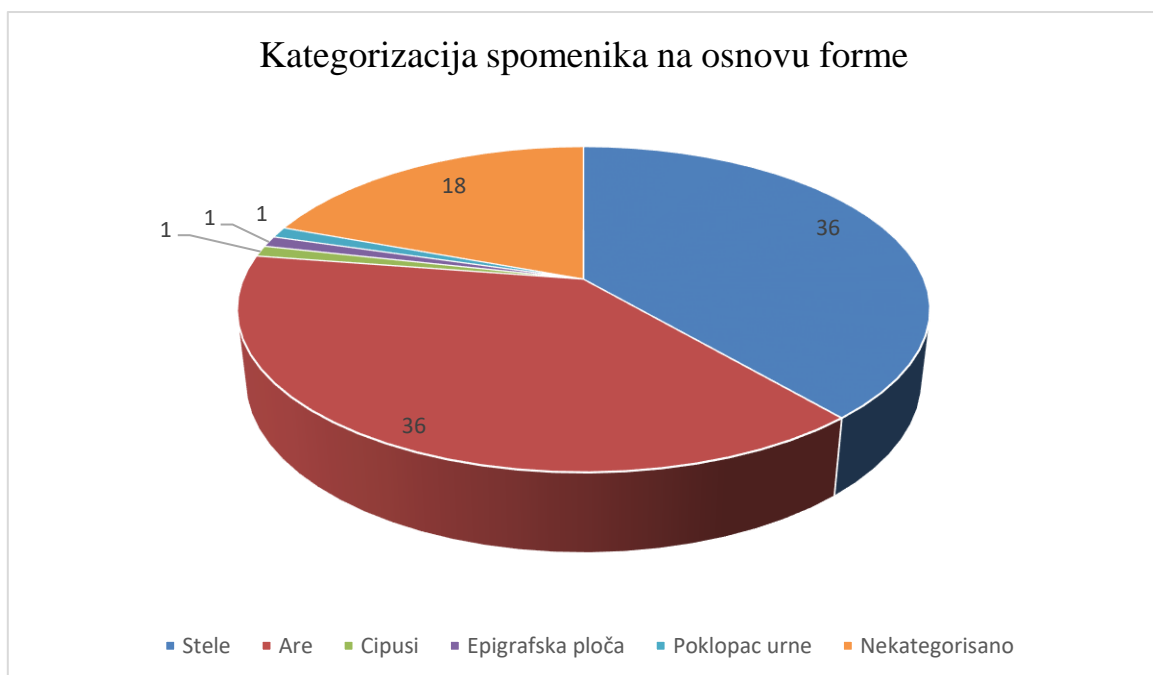
U unutrašnjosti provincije Dalmacije do danas je nađeno 106 natpisa koji se mogu dovesti u vezu sa vojnim licima. Ovi natpisi se mogu podijeliti u 4 kategorije: nadgrobni, posvetni, terminacijski, odnosno međašni i građevinski. Od ukupnog broja spomenika 58 je nadgrobni, 43 votivna, dva natpisa pripadaju terminacijskoj kategoriji i tri natpisa govore o nekoj građevinskoj djelatnosti. Kada je riječ o spomeničkoj formi stele i are su najzastupljenije, a nađeno je po 36 spomenika iz obje kategorije. Spomenika u obliku titula ima 12, a nađen je i po jedan spomenik oblika cipusa i epigrafske ploče. Jedan vojni natpis je uklesan na poklopcu urne. Usljed fragmentiranosti, ali i usljed toga što su pojedini spomenici izgubljeni, u 18 slučajeva se nije mogla odrediti njihova forma.

Procentualna analiza kategorije natpisa

Nadgrobni	Votivni	Građevinski	Međašni
54.7%	40.56%	2.8%	1.88%

Natpisi pominju 65 aktivnih vojnih lica, s tim da u 4 slučaja nije naznačeno kojoj legiji ili auksiliji oni pripadaju. Vojni veterani su zabilježeni u 28 slučajeva, od čega u 6 nije istaknuto u kojoj jedinici su služili. Konzularni beneficijari su podigli 21 spomenik, ali pet natpisa ne sadrži informaciju o njihovoj matičnoj trupi. Zanimljivo je da je u jednom slučaju evidentiran konzularni beneficijar iz auksilijarne jedinice, odnosno kohorte (Kat. 99). U unutrašnjosti Dalmacije potvrđeno je prisustvo pripadnika više različitih jedinica, bilo da je riječ o veteranima ili aktivnim vojnim licima. U natpisima su zabilježena imena 12 legija, sedam auksilijarnih jedinica i jedne ale (Kat. 63).

Jedna od 13 posvjedočenih legija je *legio I Adiutrix*. U unutrašnjosti Dalmacije nađeno je šest spomenika njenih pripadnika. U dva slučaja riječ je o aktivnim vojnicima (Kat. 16, 34), u tri o beneficijarima (62, 75, 98) i jedan spomenik je veteranski (Kat. 59). Jedino se u slučaju natpisa pod brojem 62 radi o spomeniku podignutom u trećem stoljeću; pet preostalih pripada drugom stoljeću. Sljedeća legija je *II Adiutrix*. Ona je posvjedočena u pet natpisa aktivnih vojnika (Kat. 1, 16, 55, 64, 71). Natpis pod brojem 16 potiče iz drugog stoljeća, spomenici broja 1 i 64 iz trećeg, a natpis pod brojem 71 je iz prve polovine četvrtog stoljeća. Spomenik broja 55 nije mogao biti precizno datiran. U Brekovicu kod Bihaća je nađen nadgrobnik veterana, za koga se pretpostavlja da je služio u legiji *I Minerva*, ali uz veliku dozu opreza kak je natpis oštećen (Kat. 65). Spomenik se datira u drugo stoljeće. Legija *I Italica* zastupljena je sa dva svoja beneficijara na ovom prostoru (Kat. 47, 82). Spomenik pod brojem 47 se datira u treće, a onaj broja 82 u drugo stoljeće. Optio legije *III Flavia Felix* je nadzirao postavljanje

terminacijskog natpisa negdje između 80. i 83. godine (Kat. 106). Dva beneficijara legije *V Macedonica* su postavila votivne spomenike u Skelanima (Kat. 72, 76), ali je datiranje oba spomenika dosta teško precizirati. Trinaest veterana Sedme legije je evidentirano u okolini Ljubuškog, a jedan aktivni vojnik u okolini Jajca (Kat. 2 – 6, 9 – 12, 14, 15 i aktivni vojnik 60). Svi spomenici su podignuti u prvom stoljeću. Dva veterana (Kat. 66, 67) i jedan aktivni vojnik (56) legije *VIII Augusta* su, takođe, posvjedočeni. Samo su se spomenici veterana mogli preciznije datirati u treće stoljeće. *Legio X gemina* je evidentirana u dva slučaja; jedan je aktivni vojnik, odnosno beneficijar (74), a drugi veteran (51). Oba spomenika pripadaju drugom stoljeću. Šest pripadnika 11. legije je evidentirano na ovom prostoru (Kat. 13, 19, 53, 77, 85, 100), a spomenici pod brojevima 13, 19 i 77 pripadaju drugom stoljeću, dok se ostali mogu smjestiti u treće. Legija *XIII gemina* je posvjedočena sa 4 spomenika (48, 49, 52, 104), svi pripadaju aktivnim vojnicima s tim da se u tri slučaja radi o beneficijarima (Kat. 48, 52, 104). Svi spomenici se mogu smjestiti u treće stoljeće. Posljednja legija čiji su pripadnici zabilježeni u unutrašnjosti Dalmacije je *XV Apollinaris*. Radi se o dva veterana (Kat. 7, 8), čiji se spomenici datiraju u prvu polovinu prvog stoljeća.

Osim legija u unutrašnjosti Dalmacije su svoj trag ostavile i auksilijarne jedinice-kohorte i jedna ala. *Cohors III Alpinorum* je posvjedočena u osam slučajeva (Kat. 21 – 26, 61). U svim slučajevima je riječ o aktivnim vojnicima, a spomenici rednih brojeva od 21 do 26 se datiraju u prvo stoljeće. Spomenik kohortskog dekuriona iz Šipova pripada trećem drugom stoljeću. Kohorta *I Belgarum* evidentirana je 11 puta; u deset slučajeva radi se o aktivnim vojnicima (Kat. 27 – 36), a u jednom o veteranu (86). Svi spomenici su podignuti u drugom stoljeću. Hispanska kohorta *I Lucensium* se javlja sa 2 natpisa aktivnih vojnika (Kat. 37, 38), a oba spomenika se mogu smjestiti u prvo stoljeće. Druga hispanska kohorta čiji su pripadnici posvjedočeni u unutrašnjosti Dalmacije je *I Bracaraugustanorum*. Riječ je o natpisima pet aktivnih vojnika (Kat. 39 – 43), a spomenici se datiraju u prvo stoljeće. *Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* ima pet svojih predstavnika u vidu aktivnih vojnika, od kojih je jedan beneficijar (Kat. 44, 45, 54, 97, 99), a svi spomenici se smještaju u drugo stoljeće. Milijarna kohorta *I Dalmatarum* evidentirana je u šest slučajeva (Kat. 79, 80, 88, 90, 92, 93), a svi se mogu dovesti u vezu sa drugim stoljećem. Druga milijarna kohorta *Delmatarum* zastupljena je sa četiri aktivna vojnika (Kat. 94, 95, 96, 105) i jednim veteranom (50). Svi osim spomenika pod brojem 105 pripadaju trećem stoljeću, a on se veže za drugo. Jedina posvjedočena ala na ovom području je *ala Claudia*, a nađen je spomenik samo jednog njenog pripadnika, i to u Golubiću kod Bihaća (Kat. 63). Nažalost, njegova datacija je dosta nesigurna. U petnaest slučajeva se nije moglo pročitati ime jedinice ili ono nije ni bilo napisano.

Jedinica	Aktivni vojnici	Veterani	Beneficijari	Oficiri
<i>Legio I Adiutrix</i>	5	1	3	1 centurion
<i>Legio II Adiutrix</i>	5	-	-	-
<i>Legio I Minerva</i>	-	1	-	-
<i>Legio I Italica</i>	2	-	2	-
<i>Legio III Flavia Felix</i>	1	-	-	1 optio
<i>Legio V Macedonica</i>	2	-	2	-
<i>Legio VII</i>	1	13	-	1 centurion
<i>Legio VIII Augusta</i>	1	2	-	-
<i>Legio X gemina</i>	1	1	1	-
<i>Legio XI</i>	5	1	4	1 centurion
<i>Legio XIII gemina</i>	4	-	3	-
<i>Legio XV Apollinaris</i>	-	2	-	-
<i>Cohors III Alpinorum</i>	8	-	-	1 dekurion
<i>Cohors I Belgarum</i>	10	1	-	1 centurion, 1 dekurion, 1 signifer, 1 armorum custos, 1 prefekt
<i>Cohors I Lucensium</i>	2	-	-	-
<i>Cohors I Bracaraugustanorum</i>	5	-	-	1 prefekt
<i>Cohors VIII voluntariorum</i>	5	-	1	3 centuriona
<i>Cohors I milliaria Dalmatarum</i>	6	-	-	1 imaginifer, 3 centuriona, 1 tribun
<i>Cohors II milliaria Dalmatarum</i>	4	1	-	1 dekurion, 1 centurion, 2 tribuna
<i>Ala Claudia</i>	1	-	-	1 dekurion
Nepoznata jedinica	9	6	5	1 signifer, 1 centurion
	78	29	21	26

4.2. Kulturno – istorijski značaj vojnih natpisa iz unutrašnjosti provincije

Dalmacije

Pripadnici vojnih jedinica, koji su ostavili pisani trag svoga prisustva u unutrašnjosti Dalmacije, svjedočanstvo su da su na ovoj teritoriji za vrijeme Carstva boravili aktivni vojnici

ili veterani čak 20 različitih rimskih jedinica. Njihovi natpisi se javljaju u rasponu od prvog pa sve do polovine četvrtog stoljeća. Ovi epigrafski dokazi su omogućili mapiranje pozicija rimskih trupa u unutrašnjosti Dalmacije, ali i preciznije razgraničenje između ove i susjednih provincija. Vojni natpisi sa ovog područja su pomogli da se ubiciraju antička naselja, oni su takođe ubicirali beneficijarske stanice i dali značajne podatke o ustrojstvu rimske vojske i veteranskim dedukcijama. Posvetni natpisi su pokazatelj prisustva različitih kultova među vojskom, ali i preferencija ove društvene kategorije ka podizanju spomenika određenim božanstvima i kulturnim zajednicama. U manjem broju natpisa aktivnih vojnika javljaju se ženske osobe sa titulom *coniunx/uxor*, što bi ukazivalo da su u pitanju zakonite supruge (Kat. 27, 28, 45, 55, 79, 105). Iako nije evidentirano mnogo ovakvih slučajeva u unutrašnjosti Dalmacije, oni, ipak, ukazuju na potrebu preispitivanja dosadašnjih stavova u nauci povodom zabrane zakonitog braka aktivnim vojnicima. Smatra se da je ova zabrana bila na snazi kroz gotovo čitav Principat. Međutim, poteškoće sa njenim tumačenjem leže u tome što nije sačuvan nijedan pravni tekst o njoj. Kako se u svim provincijama javljaju slučajevi, i to naročito od 2. stoljeća, zakonitih supruga aktivnih vojnika, čini se da nije u pitanju strogi zakon već administrativna ili disciplinska mjera.⁷³ Lako je moguće da je društvena realnost bila dosta drugačija od formalnih propisa. Prosopografska analiza je, u slučajevima gdje je to bilo moguće, otkrila porijeklo vojnih lica. Značaj ove analize za nauku ne proističe iz prenošenja današnje ideje i shvatanja nacionalne pripadnosti i etnosa u prošlost niti u pokušajima da se osobe svedu na jedan identitet. Njen značaj leži u utvrđivanju trenda regrutacije u rimske trupe, u tome što je pokazatelj prisustva/odsustva domaćeg stanovništva u vojsci i što se na osnovu nje može ispratiti proces romanizacije.

Od 106 vojnih natpisa 29 može da se smjesti u prvo stoljeće, 42 u drugo, 21 u treće i samo dva u četvrto. U 11 slučajeva nije moguće izvršiti preciznije datiranje. Ovi natpisi u katalogu nose brojeve: 15, 54, 55, 56, 57, 63, 72, 76, 78, 85 i 87. Prvom stoljeću pripadaju kataloške jedinice pod brojevima: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 60 i 106. Ovi spomenici se osim u dva slučaju mogu smjestiti u humački kontekst, bilo da je riječ o aktivnim auksilijarima (Kat. 20 – 26, 37 – 43), bilo o veteranima (2 – 12, 14, 17). Natpisi broja 60 i 106 su terminacijskog tipa; u prvom slučaju riječ je o međašu podignutom 40 – 41. godine, koji pominje centuriona VII legije. Natpis pod brojem 106 je podignut između 80. i 83. godine i pominje optija legije III FF. Najviše vojnih natpisa evidentirano je u drugom stoljeću (Kat. 13, 16, 19, 27 – 36, 44 – 46, 50, 51, 59, 61, 65, 68, 74,

---

⁷³ Marić, 2016, 109.

75, 77, 79 – 82, 86, 88 – 90, 92 – 99, 102). Humačkom kontekstu pripadaju kataloške jedinice 13, 16, 19, 27 – 36 i 44 – 46. Pod brojem 13 je evidentiran legijski veteran, a 16 i 19 označavaju aktivne legionare. Kataloške jedinice 27 – 36, 44 i 45 obrađuju auksilijare, a u slučaju vojnog lica pod brojem 46 nije sigurno kojoj vrsti trupe je pripadao. Iza brojeva 50, 51 i 59 nalaze se veteranski nadgrobnici. Pod brojem 61 evidentiran je jedini pripadnik kohorte *III Alpinorum* van humačkog konteksta u unutrašnjosti Dalmacije. Brojevi 65 i 68 označavaju veteranske spomenike, a 74, 75 i 77 beneficijarske. Brojevi 79 i 80 pripadaju aktivnim vojnicima, a 89 i 90 beneficijarima. Broj 88 označava veteranski spomenik iz Maljenovca kod Doboja, a 89 i 90 spomenike aktivnih vojnika. Od broja 92 do 98 evidentirani su auksilijari čiji su spomenici nađeni u zapadnoj Srbiji, pod brojem 99 beneficijar iz Dokleje, a pod 102 veteran iz Komina. U unutrašnjosti Dalmacije pronađen je 21 natpis koji se može dovesti u vezu sa trećim stoljećem. Ovi natpisi su u katalogu evidentirani pod brojevima: 1, 47 - 49, 52, 53, 58, 62, 64, 66, 67, 69, 70, 73, 83, 91, 99 – 101 i 103 – 105. Natpis pod brojem 1 je nadgrobnik aktivnog vojnika koji je služio i preminuo u drugoj provinciji (Panonija), ali su se roditelji pobrinuli da ga sahrane u rodnom kraju. Spomenici 47, 48 i 49 su beneficijarske are sa područja Stoca, 52 i 53 iz Glamočkog polja, a 62 beneficijarski spomenik iz okoline Bihaća. Broj 58 označava posvetni natpis centuriona iz Tomislavgrada, a 64 nadgrobnik legionara iz Bihaća. Pod brojevima 66 i 67 nalaze se veteranski spomenici iz okoline Sarajeva, 69 označava veterana iz Rogatice, a pod brojem 70 nalazi se aktivni vojnik iz Vakufa. Brojeve 73 i 91 nose beneficijarski spomenici iz Skelana, a 83 beneficijarska ara iz Srebrenice. Spomenici kataloških brojeva 99 – 101 i 103 – 105 su nađeni u Crnoj Gori; 99 – 101 predstavljaju spomenike beneficijara, a 103 – 105 aktivnih vojnika. Iz četvrtog stoljeća potiču samo dva spomenika, a njihovi kataloški brojevi su 71 i 84.

Prosopografska analiza je u radu primjenjivana u slučajevima aktivnih vojnika i veterana, ali ne i u slučaju beneficijara kako je ova posebna kategorija u provinciji morala boraviti samo privremeno. U 21 slučaju analiza nije mogla biti iskorištena, bilo zbog toga što je ime vojnog lica izgubljeno, bilo zbog toga što je bilo rašireno posvuda pa se porijeklo nije moglo precizirati. Italske provenijencije, računajući imena latinskog porijekla i građane grada Rima, su imena 13 vojnih lica. Oni su obilježeni sljedećim kataloškim brojevima: 8, 13, 44, 45, 54, 56, 59, 62, 63, 70, 97, 99 i 106. Samo kod jednog legionara (veterana) je istaknuto makedonsko porijeklo, konkretno iz grada Alora (Kat. 10). U vezu sa područjem rimske provincije Panonije se mogu dovesti dva vojna lica (Kat. 24, 28). Iz alpskih oblasti i Galije potiče sedam vojnih lica: 14, 20, 21, 22, 23, 25 i 26. Sa područja Britanije, konkretno od skupine *Belgae*, potiče jedan auksilijar (Kat. 27). Hispanskog porijekla je šest auksilijara: 37,

38, 39, 41, 42 i 43. U slučaju jednog auksilijara je istaknuto germansko porijeklo njegovog oca (Bastarni), a mezejsko porijeklo majke (Kat. 29). Iz Male Azije; Milijade, Konane, Sevastopolisa, Pesinunta, Ikonija i Sinope vodilo je porijeklo 8 legijskih veterana (Kat. 2, 3, 4, 6, 9, 11, 12, 17). U 21 slučaju ustanovljeno je domaće, odnosno porijeklo iz provincije Dalmacije. Indikativno je da nije zabilježeno nijedno vojno lice ovog porijekla u prvom stoljeću. Iz drugog stoljeća potiče trinaest spomenika ove kategorije, šest se dovodi u vezu sa trećim, a dva spomenika su iz četvrtog stoljeća.

Od 43 votivna spomenika vojnih lica u unutrašnjosti Dalmacije, u dva slučaja, usljed oštećenosti, nije se moglo ustanoviti kojim božanstvima su bili podignuti. Po broju posveta na prvom mjestu su are podignute u čast Jupitera, bilo samostalno bilo u kultnoj zajednici sa drugim božanstvima. Spomenici koji su posvećeni isključivo rimskom vrhovnom božanstvu u katalogu nose sljedeće brojeve: 47, 53, 57, 63, 66, 68, 77, 80, 81, 85, 90, 93, 95 i 97. Kako je Jupiter vrhovno rimsko božanstvo nimalo ne začuđuje činjenica da su vojna lica upravo njemu posvetila najviše spomenika. U četiri slučaja dedikanti su konzularni beneficijari (Kat. 47, 53, 77, 81). Poznato je da su beneficijari generalno najčešće žrtvenike podizali Jupiteru, u zamjenu za siguran završetak službe. Kako su oni na neki način predstavljali centralnu vlast, namjesnika provincije, poštovanjem Jupiterovog kulta izražavala se lojalnost državnom jedinstvu, namjesniku provincije ili samom caru.⁷⁴ Kapitolinskoj trijadi su posvećena tri spomenika na datom prostoru (Kat. 73, 75, 91). Ovu kultnu zajednicu činili su Jupiter, Junona i Minerva, a kako je riječ o zvaničnom kultu tri vrhovna rimska božanstva, vojska je jako čest dedikant.⁷⁵ Jupiter se još javlja u kultnoj zajednici sa Marsom, a nađena su dva ovakva posvetna natpisa (Kat. 74, 78). Ova kulturna zajednica je, takođe, bila omiljena među vojskom kako je Jupiter vrhovno, a Mars vojno i ratničko božanstvo.⁷⁶ U jednom slučaju ara je posvećena Jupiteru i Liberu – Bahu (Kat. 68). Liber je, kao i Jupiter, uživao ogromnu popularnost među vojskom.⁷⁷ Na dva natpisa sa teritorije Crne Gore Jupiter se javlja u kultnoj zajednici sa Eponom i Genijem mjesta (Kat. 98, 99). Epona je bila originalno keltska boginja, zaštitnica konja i konjanika. Zbog takve njene uloge, vojna lica joj često posvećuju spomenik.⁷⁸ Kult Genija je u početku bio poštovan kao oličenje pojedinca i njene tjelesne i duhovne snage. U carsko doba, značenje kulta se proširilo na careve, ljudske skupine, društva, pojedine, gradove, provincije, mjesta i

---

⁷⁴ Bojanovski, 1988, 361.

⁷⁵ Imamović, 1977, 134.

⁷⁶ Isto, 135.

⁷⁷ Isto, 128 – 129; Olujić, 1990, 12.

⁷⁸ Ferjančić, 2021, 13.

bogove.⁷⁹ U slučaju beneficijara, koji i podižu ova dva spomenika, Genije predstavlja divinizirana svojstva lokalne sredine. Posvećivanje spomenika Geniju mjesta bi značilo „osigurati“ zaštitu lokalnog božanstva.⁸⁰

Marsu su are posvetila tri vojna lica (Kat. 48, 56, 72). Pod kataloškim brojem 56 obrađen je spomenik podignut od strane legionara, a u dva preostala beneficijarski spomenici posvećeni ovom božanstvu. Kako je Mars bio božanstvo rata i zaštitnik vojnog poziva za očekivati je da mu ova kategorija podiže spomenike i poštuje njegov kult. Mars u beneficijarskim natpisima ima epitet *Augustus*, što ga povezuje sa carskom porodicom, a dedikanti su na ovaj način tražili božansku zaštitu za cara.⁸¹ Jednak broj posveta je nađen i u slučaju boginje Dijane (Kat. 43, 83, 96). U prvom slučaju ara je posvećena Dijani koja ima epitet *Nemorensis*, odnosno šumska Dijana. Riječ je o staroitalskom obliku njenog kulta. Prvobitno svetište ovog kulta se nalazilo kod jezera Nemi, u blizini današnjeg grada Aricija, 30 kilometara od Rima.⁸² S druge strane, pretpostavlja se da je u Dalmaciji izvjesno domaće božanstvo izjednačeno sa italском Dijanom i da su dedikanti, u najvećem broju, autohtoni stanovnici.⁸³ U unutrašnjosti Dalmacije dva vojna votivna spomenika posvećena su Mitri (Kat. 36, 69). Ara pod brojem 36 je osim Mitri, posvećena i carskom Geniju, a nađena je u neposrednoj blizini izvora rijeke iznad koga se nalazi velika pećina. Prema Bojanovskom postoji mogućnost da je u pećini bio mitrej.⁸⁴ Mitrin kult se često dovodi u vezu sa vojskom pa je začuđujuće da nije pronađeno više Mitrinih spomenika sa vojnicima kao dedikantima na ovom prostoru. Povezanost kulta sa vojskom se objašnjava time što termin *miles*, koji inače znači vojnik, označava i treći stepen uvođenja u mitraističke misterije. Pored toga, jasno je da je Mitrin epitet *invictus* (nepobjedivi) mogao biti privlačan vojnicima.⁸⁵ Genije nosi epitet carski, a njime se isticala odanost aktuelnom caru ili njegova povezanost sa prethodnicima radi potvrde legitimnosti njegove vladavine. Svi carevi su za života imali kult svojeg Genija, koji je poštovan gotovo kao božanstva. Prinosili su mu se darovi, žrtve i ispunjavali zavjeti. Smatrano je da je Genij pruža zaštitu vladaru.⁸⁶

Po jedan votivni spomenik, podignut od strane vojnih lica u unutrašnjosti Dalmacije, posvećen je Fortuni, Silvanu i Bindu – Neptunu (Kat. 35, 62, 92). Fortuna u ovom slučaju ima

---

⁷⁹ Imamović, 1977, 171.

⁸⁰ Matijević, 2009, 53.

⁸¹ Marić, 2015, 204.

⁸² Isto.

⁸³ Imamović, 1977, 85.

⁸⁴ Bojanovski, 1977, 101.

⁸⁵ Marić, 2015, 212.

⁸⁶ Isti, 2016, 114.

epitet *Augusta*. Ranije se u literaturi isticala uska veza Fortune sa vojskom, kao objašnjenje podizanja votivnih spomenika. Fortuna jeste zaštitnica napretka, ali i neko ko upravlja sudbinom i ljudskim životom.⁸⁷ Ipak, u novije vrijeme zbog epiteta *Augusta*, javljaju se i drugačije perspektive. Smatra se da je ovim epitetom ona povezivana sa carskim kultom. Epitet se javlja od vremena Augusta (27 - 14), ali u ovom kontekstu on označava povezanost božanstva i cara, a ne njegovu deifikaciju. To je još jedan vid osiguravanja legitimnosti carske vlasti i odanosti carskom kultu. Dakle, osim što je posveta Fortuni, spomenik je i potvrda lojalnosti ove kohorte vladajućoj carskoj porodici.⁸⁸ Ara posvećena Bindu – Neptunu nađena je na lokaciji Privilica, odmah pokraj izvora istog imena, kod Bihaća. Na istom mjestu je nađen veći broj votivnih spomenika, a svi su bili posvećeni ovom božanstvu. Budući da je Neptun rimsko božanstvo voda, izvjesno je da je došlo do izjednačavanja sa domaćim božanstvom Bindom, koji je morao biti zaštitnik voda i izvora. Zaključuje se da je izvršena *interpretatio Romana*, gdje se domaće božanstvo u svojim funkcijama potpuno izjednačava sa odgovarajućim rimskim.⁸⁹ Patsch je pretpostavio postojanje hrama posvećenog Bindu Neptunu u Privilici, s obzirom na veliki broj pronađenih spomenika. Međutim, u istraživanju nije naišao na njegove ostatke.⁹⁰ Bojanovski je ponudio i mogućnost da je u pitanju bilo svetište „na otvorenom“ što bi mogao biti razlog nepostojanja konkretne arhitekture.⁹¹ Spomenik posvećen Silvanu je jedini pronađen u unutrašnjosti Dalmacije, a da se može dovesti u vezu sa vojskom. Pretpostavlja se da je u ovoj provinciji neko domaće božanstvo, nepoznatog imena, izjednačeno sa italiskim Silvanom, šumskim božanstvom; autori smatraju da je došlo do *interpretatio Romana*.⁹²

Među posvetama su prisutni i izvorno grčki kultovi. U Kominima kod Pljevalja nađen je votivni spomenik posvećen Nemezi i Geniju municipija (Kat. 100). Nemeza je božanstvo grčkog porijekla, koje je originalno poštovano kao zaštitnica pravednosti i umjerenosti; ona je bila personifikacija pravedne srdžbe.⁹³ U kontekstu rimske vojske ovo božanstvo je smatrano zaštitnicom arene i vojnog vježbališta - božanstvo koje donosi pobjedu. Beneficijari su joj veoma često podizali spomenike, što je slučaj i kod ovog spomenika.⁹⁴ U natpisu se spominje i Genij municipija; beneficijar je vjerovatno želio da osigura zaštitu lokalnog božanstva.⁹⁵

---

⁸⁷ Imamović, 1977, 158.

⁸⁸ Marić, 2016, 112.

⁸⁹ Imamović, 1977, 95.

⁹⁰ Patsch, 1900, 33.

⁹¹ Bojanovski, 1988, 313.

⁹² Imamović, 1977, 55.

⁹³ Gazivoda, 2015, 94.

⁹⁴ Birley, 2016, 406 – 407.

⁹⁵ Ferjančić, 2021, 14.

bili dio provincijalne administracije. U ovim stanicama bi proveli po šest mjeseci, i tu bi ostavljali žrtvenike.⁹⁹ Na ovaj način oni su bili jedan vid obavještajne službe i posrednici za namjesnika, kako su bili u dodiru sa lokalnim stanovništvom. Bili su raspoređeni duž važnih saobraćajnica, trgovinskih puteva, na važnim raskrscima, rudničkim prostorima i važnim urbanim centrima. Beneficijari su imali i bezbjedonosnu ulogu u provincijama. U provinciji Dalmaciji je do danas potvrđeno 17 beneficijarskih stanica.¹⁰⁰ Njihovo istraživanje bi zasigurno osvijetlilo neke aspekte ove službe, ali još nijedna od njih 17 nije arheološki istražena i svi podaci su izvedeni iz slučajnih nalaza.¹⁰¹ Kada je riječ o unutrašnjosti provincije na osnovu beneficijarskih natpisa ustanovljene su stanice na sljedećim lokacijama: Stolac (Kat. 47, 48, 49), Halapić kod Glamoča (Kat. 52, 53), Bihać (Kat. 62), Skelani (Kat. 72 – 78, 81, 82, 91), Domavija (Kat. 83), Dokleja (98, 99) i Komini (Kat. 100 i 101). Zanimljivo je da je u slučaju dedikanta are iz Dokleje, kat. broja 99, potvrđeno da je beneficijar bio pripadnik auksilije. Dedikant je bio rimski građanin pa je moguće da je u nedostatku legionara, namjesnik provincije postavio auksilijara za beneficijara.¹⁰²

U kontekstu kulturno – istorijskog značaja vojnih natpisa iz unutrašnjosti Dalmacije potrebno je istaći još nekoliko stvari. Prva se tiče veteranskih dedukcija. U unutrašnjosti Dalmacije nađeno je 29 veteranskih spomenika, ali se samo u jednom slučaju može govoriti o veteranskoj dedukciji. Ovaj slučaj je indirektno potvrđen epigrafskom građom, a dovodi se u vezu sa Tiberijevom dedukcijom veterana na područje Ljubuškog polja. Dva posvetna natpisa (Kat. 18) svjedoče da su veterani *pagi Scunastici* postavili votivnu aru deifikovanom Augustu i vladajućem caru Tiberiju. Ova dedikacija neimenovanih veterana nikako nije bila samo iz poštovanja prema princepsima; kako natpis jasno govori da je u dijelu agera kolonije Narone izvršena dedukcija veterana, zaljučuje se da je za vrijeme vladavine cara Tiberija negdje na ovom prostoru došlo do iste.¹⁰³ Na osnovu toga što se car August spominje kao dedifikovani, jasno je da je do dedukcije došlo nakon njegove smrti. Kako su dva posvetna natpisa nađena u Zorbinovcu kod Ljubuškog, odnosno na prostoru Ljubuškog polja, upravo ovdje bi trebalo tražiti *pagus Scunasticus*.¹⁰⁴ U prilog ovakvom zaključku bi išla i činjenica da je na području Ljubuškog nađen veći broj spomenika veterana Sedme legije.

---

⁹⁹ Glavaš, 2015, 11.

¹⁰⁰ Bojanovski, 1988, 360.

¹⁰¹ Glavaš, 2015, 266.

¹⁰² Isti, 2016, 15.

¹⁰³ Tončinić, 2011, 12 – 13.

¹⁰⁴ Glavičić&Pandža, 2017, 49; Tončinić, 2011, 217 – 218.

Ukoliko bi se uzeli u razmatranje posvetni i veteranski natpise, zaključak je jasan - u vrijeme cara Tiberija (14 – 37) je došlo do dedukcije veterana na prostoru Ljubuškog polja. Zaključeno je da su u pitanju bili veterani Sedme legije, a naslućeno da bi za dva spomenika veterana Petnaeste legije to takođe mogao biti slučaj (Kat. 7, 8). S. Ferjančić je sklona tumačenju, uprkos posvjedočenom malom broju natpisa, da je sa dedukcijom veterana Sedme, istovremeno došlo do dedukcije veterana Petnaeste legije.¹⁰⁵ Ovako nešto je svakako moguće kako se relevantni natpisi mahom datuju u prvo stoljeće, ali je uzorak nedovoljan da se stavi tačka na ovo pitanje. Kontekst Tiberijeve dedukcije je veoma zanimljiv. Naime, legionari nezadovoljni uslovima vojne službe su već za zadnjih godina Augustove vladavine organizovali pobune. Prvi protesti buknuhli su u Panoniji i Donjoj Germaniji, a nakon Augustove smrti proširili su se na Dunav i Rajnu. Pobunjenici su imali više zahtjeva; tražili su smanjenje godina službe, veću platu, kao i bolje uslove nakon otpusta. Pretpostavlja se da je dedukcija veterana na Ljubuškom polju imala direktne veze sa ovim protestima. Uzevši u obzir veći broj veterana Sedme legije na ovom prostoru, pretpostavka je da su ovi vojnici bili zadržani u službi zbog strateških razloga više od predviđenih godina službovanja. Moguće je da su neki od njih ponovo vraćeni u službu za vrijeme Velikog ilirskog ustanka (6-9). Stoga bi Tiberijeva dedukcija bio način da se protesti nezadovoljnih legionara smire.¹⁰⁶

Druga značajna teza se tiče dva građevinska natpisa koji govore o obnovi hrama bogu Liberu, a nađeni su u blizini vojnog logora na Humcu kod Ljubuškog (Kat. 19, 34). Izvjesno je da se radi o obnovama istog hrama, koje su se odigrale u različito vrijeme. Liberov, ali i njegova kulturna zajednica sa Liberom su bili kultovi veoma popularni među vojnicima, a u nekim legijama Liber je čak smatran zaštitnikom vojske. Dva natpisa bi ukazivala na postojanje ove građevine negdje u okolini Ljubuškog, ali njeni ostaci još uvijek nisu otkriveni.¹⁰⁷ Posljednji natpis na čiji značaj treba posebno ukazati je votivni spomenik iz Makljenovca kod Doboja (Kat. 90). Aru je podigao pripadnik kohorte *I milliaria Delmatarum*. S obzirom da je ova kohorta boravila u provinciji Dalmaciji gotovo sve vrijeme svog postojanja, to znači da je Dobjo pripadao ovoj provinciji u teritorijalnom smislu. Autori su ranije smatrali da je granica Panonije i Dalmacije bila južnije od Doboja, čime bi Makljenovac pripadao Panoniji.¹⁰⁸ Rufova ara dokazuje suprotno, ona dokazuje da je Makljenovac bio najsjevernija tačka provincije

---

¹⁰⁵ Ферјанчић, 2002, 193.

¹⁰⁶ Glavičić & Pandža, 2017, 51 - 53.

¹⁰⁷ Marić, 2015, 206

¹⁰⁸ Ур. Војановски, 1988, 328.

Dalmacije u sjeveroistočnoj Bosni.¹⁰⁹ Iz svega navedenog, jasno je koliki je značaj epigrafije za vojnu, ali i sveobuhvatnu istoriju Rimskog carstva te rimsku provincijalnu arheologiju.

4.3. Posvetni natpisi Jupiteru *Cohortalis* iz unutrašnjosti provincije Dalmacije

U unutrašnjosti provincije Dalmacije do danas je nađeno devet votivnih spomenika u čijem natpisu vrhovno rimsko božanstvo nosi epitet *Cohortalis*. Od samih početaka bavljenja epigrafijom na ovom prostoru, pomenuti Jupiterov epitet se stavlja u vojni kontekst. Još je Carl Patsch u svojim radovima pisao da su dedikanti ovih spomenika bili vojna lica.¹¹⁰ On je otišao i korak dalje, tvrdeći da je u okolini Goražda morala biti smještena neka pomoćna jedinica na osnovu votivnog spomenika iz Sopotnice (Kat. 109).¹¹¹ Njegova teza je prihvaćena i ponavljana bez kritičkog pristupa i bez dublje analize relevantnih natpisa. Pišući o problematici 70 godina nakon Pača, E. Imamović je bio izričit da je riječ o epitetu koji označava čisto vojničku funkciju Jupitera.¹¹² Ovoga stanovišta se i danas drži većina autora.¹¹³ Međutim, uporedo se javljaju i drugačija mišljenja. Naime, određeni autori primjećuju da se pored imena dedikanta ni u jednom slučaju ne javlja profesija, odnosno da u natpisu nije navedeno da je riječ o vojnom licu.¹¹⁴ S obzirom na ovu činjenicu i javljanje epiteta na uslovno rečeno "ilirskom" prostoru bilo je pokušaja da se Jupiter *Cohortalis* objasni kao *interpretatio Romana*. Pojedini autori su isticali da bi moglo biti riječ o domaćem božanstvu koje je poistovjećeno sa Jupiterom.¹¹⁵

U potrazi za rješenjem ovog pitanja, potrebno je kratko se osvrnuti na natpise iz kataloga. Već je rečeno da se ni u jednom natpisu ne navodi da je dedikant vojno lice. Svi spomenici ovoga tipa (kat. 107 – 115) nađeni su u sekundarnoj upotrebi. Ovakva situacija ne dozvoljava pouzdano smještanje spomenika ne samo u vojni nego u bilo kakav drugi kontekst. Spomenici iz Požege, Kolovrata i Dvorina kod Prijepolja (Kat. 110, 111 i 112) imaju uklesano samo početno slovo epiteta -C. Moguće je da je riječ o nekom drugom Jupiterovom epitetu; *Conservator* se npr. vrlo često javlja na spomenicima u provinciji Dalmaciji.¹¹⁶ Uz navedene

---

¹⁰⁹ Šačić, 2014, 163.

¹¹⁰ Patsch, 1894, 54.

¹¹¹ Isti, 1914, 169.

¹¹² Imamović, 1977, 127.

¹¹³ Up. Glavaš, 2015, 92; Gazivoda, 2015, 86.

¹¹⁴ Марић, 1933, 80.

¹¹⁵ Sinobad, 2010, 166; Ferri, 2012, 140.

¹¹⁶ Imamović, isto.

razloge koji ne idu u korist tezi da su dedikanti vojna lica, potrebno je spomenuti da su aru iz Kolovrata kod Prijepolja (Kat. 111) podigle muška i ženska osoba, a spomenik iz Podgorice (Kat. 115) postavio je oslobođenik. Ipak, ova teza i dalje je u nauci i te kako prisutna.

Ivo Glavaš u kontekstu pretpostavke da se u Halapiću kod Glamoča nalazilo rimsko vojno utvrđenje, dvije are nađene u Vrbi i Halapiću (Kat. 107 i 108) smatra vojnim spomenicima te navodi kao dokaz svoje tvrdnje.¹¹⁷ Ipak, ova dva natpisa ne daju nikakvu indicaciju da su spomenici podignuti od strane vojnika. Stoga, Glavaš, da bi dokazao svoju teoriju o postojanju vojne utvrde kod Glamoča, veoma slobodno pretpostavlja da su are podigla vojna lica što samo vodi kružnom zaključivanju. Uz to, pokušava i da dokaže da su spomenici Jupiteru *Cohortalis* podizani uvijek u vojnom kontekstu. Naime, ovaj autor piše kako za njegovu tvrdnju postoji veći broj dokaza, pri tom navodeći samo jedan primjer.¹¹⁸ Riječ je o ari iz Drobete u Dakiji, gdje je u natpisu potvrđeno da je vojno lice dedikant.¹¹⁹ Istina, on u fusnoti navodi još jedan primjer iz Trsta gdje beneficijar podiže aru ovom božanstvu.¹²⁰ Međutim, ova dva slučaja su za sada i dva jedina gdje su vojna lica bez sumnje dedikanti. Pišući o ari iz Drobete, M. Zahariade pominje dva spomenika sa teritorije, Dakiji susjedne, Mezije. Ova dva spomenika iz Rgotine kod Zaječara su takođe posvećena Jupiteru *Cohortalis*, ali u natpisu nije navedeno da su dedikanti vojna lica. Stoga ih on nužno ne stavlja u vojni kontekst, ali povezuje ovu vrstu posveta sa dalmatskim stanovništvom kako se na prostoru Dalmacije najviše i javljaju.¹²¹ Zanimljivo je da sa područja Mezije potiče još spomenika sa ovom posvetom, a da se ni u jednom natpisu ne pominje da je dedikant vojno lice. Pomenute are nađene su kod antičkog Naisa, u selu Vlahi kraj Kosovske Mitrovice i u selu Vrbovc kraj Kosovske Vitine.¹²²

Iz svega iznesenog jasno je da se analogijom sa dva usamljena primjera iz susjednih provincija ne može tvrditi da su dedikanti posvetnih natpisa Jupiteru *Cohortalis*, iz unutrašnjosti Dalmacije, vojna lica te da ovaj epitet označava Jupiterovu vojničku funkciju. Nažalost, ne može se, na osnovu šturih podataka iz natpisa, decidno tvrditi ni suprotno - da spomenici ne potiču iz vojnog konteksta. Ipak, nije jasno zašto bi osobe koje su inače isticale svoju profesiju, u ovim slučajevima to propustile da urade. Za povezivanje ovog epiteta sa

---

¹¹⁷ Glavaš, 2015, 92.

¹¹⁸ Isto, 93.

¹¹⁹ *Ara(m) / Iovi / Co(ho)rtali s(acrum) / PP(?)OO Lupus / tribunus*⁵ (AE 1960, 0360b = AE 1959, 0313b = AE 1944, 0098.)

¹²⁰ *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) /Co(ho)rtal(i) L(ucius) No[--- miles?] / leg(ionis) II adiutricis / [-----] / [l(aetus) l(ibens)] m(erito) v(otum) s(olvit)*⁵ (AE 1921, 0072.)

¹²¹ Zahariade, 2015, 133.

¹²² Mirković, 1968, 391 – 394; Ferri, 2012, 140.

epihorskim elementima, takođe, nema nikakvih dokaza. U nadi da će neka buduća istraživanja pomoći da se osvijetli rješenje ovog problema, potrebno je naglasiti da u nauci ne smije biti zdravorazumskog, a bez direktnih dokaza, zaključivanja. Kao što se pokazalo na slučaju ovog problema, to što uz Jupiterovo ime stoji epitet *Cohortalis* nije dovoljan dokaz da bi spomenike trebalo staviti u vojni, odnosno kohortski kontekst.

ZAKLJUČAK

U radu je kataloški obrađeno 115 spomenika. Međutim, cilj je bio da se dokaže da se devet natpisa ne može dovesti u vezu sa vojskom pa su oni obrađeni posebno. Stoga bi zaključak bio da je u unutrašnjosti provincije Dalmacije nađeno 106 vojnih natpisa. Za dio Bosne i Hercegovine koji je u antici bio u sastavu provincije Dalmacije se veže 90 spomenika. Pretpostavlja se i da je dio zapada Srbije, takođe, ulazio u sastav ove provincije. Sedam vojnih natpisa sa ovog područja bi bili potvrda te teze. Teritorija današnje Crne Gore je u cjelosti pripadala rimskoj provinciji Dalmaciji, ali je u radu uzeta u obzir samo njena unutrašnjost. Na ovom području nađeno je devet vojnih natpisa. Obrađeni natpisi razlikuju se po funkciji, ali i morfologiji spomenika kojima pripadaju. Ustanovljeno je da od ukupnog broja natpisa, 58 pripada nadgrobnim spomenicima, a njih 43 je votivne prirode. Tri natpisa spadaju u kategoriju građevinskih, a dva su terminacijskog tipa. Kada je riječ o morfološkoj kategorizaciji spomenika, najbrojnije su stele i are. Nađeno je po 36 spomenika, i u jednom i u drugom slučaju. Tituli su zastupljeni sa 12 kataloških jedinica, jedan spomenik je imao formu cipusa, a jedan epigrafske ploče. Jedan veteranski natpis je uklesan na poklopcu urne. U 18 slučajeva spomenici se nisu mogli morfološki opredijeliti.

U uvodnom dijelu je rečeno da će se rad baviti aktivnim vojnim licima, veteranima, ali i konzularnim beneficijarima. Ukupno je evidentirano 65 aktivnih vojnika, čije su jedinice navedene u svakom osim u četiri slučaja. Zabilježeno je 28 veterana, od čega u šest natpisa nije navedeno u kojoj jedinici su služili. Među aktivnim vojnicima dominiraju auksilijari. Beneficijari su na ovom prostoru podigli 21 spomenik. Kada se sumiraju svi natpisi zaključak je da je u unutrašnjosti provincije Dalmacije potvrđeno prisustvo pripadnika 12 legija, 7 auksilijarnih jedinica i jedne ale. S obzirom da je riječ o provinciji koja je nakon prvog stoljeća bila bez stalne legijske posade, dvadeset različitih zabilježenih jedinica nije mala brojka. Najbrojniji su spomenici podignuti u drugom stoljeću; evidentirano ih je 42. U prvo stoljeće se može smjestiti 29 spomenika, a u treće 21. Dva spomenika bi se mogla opredijeliti u četvrto stoljeće. Nažalost, u jedanaest slučajeva nije bilo moguće izvršiti precizno datiranje. Prosopografskom analizom je ustanovljeno porijeklo vojnih lica, za koje se zaista može reći da je bilo raznovrsno, iz svih dijelova Carstva. Naročito je ovakva situacija primjetna u prvom stoljeću. Zanimljivo je da je u 21 slučaju ustanovljeno domaće, odnosno porijeklo iz provincije Dalmacije. Nijedan od ovih spomenika nije stariji od drugog stoljeća što govori o stepenu romanizacije provincije i ukazuje da je intenzivna regrutacija među lokalnim stanovništvom

započela tek u ovom periodu. Zanimljiva je činjenica da je veći broj veterana porijeklom iz današnje Male Azije u prvom stoljeću bio naseljen u unutrašnjosti Dalmacije nakon otpusta iz vojne službe. Za ovaj period se vezuje i prisustvo vojnika koji su imali italsko porijeklo, ali su dolazili i iz već odavno pokorenih provincija. Potvrđeno je prisustvo aktivnih vojnih lica iz Hispanije, Galije, Alpskih oblasti, ali i Britanije.

Među 43 pronađena vojna votivna spomenika dominiraju oni posvećeni vrhovnom rimskom božanstvu, Jupiteru. U najviše slučajeva Jupiter se javlja sam, ali je jedan broj ara posvećen njegovim kulturnim zajednicama sa drugim božanstvima; Junonom, Minervom, Marsom, Eponom, Liberom, ali i Genijem. Određen broj spomenika podignut je samostalnom kultu Marsa, vojnog božanstva te stoga ovakva situacija nije začuđujuća. Nađen je samo jedan posvetni spomenik Liberu, ali je zato sa dva natpisa potvrđeno postojanje njegovog hrama negdje na području neposredno uz vojni logor na Humcu kod Ljubuškog. I ovo božanstvo se u tom kontekstu može dovesti u vezu sa vojskom. Pored grčkih i orijentalnih kultova, javljaju se i domaći, ali u začudno malom broju slučajeva. Pronađena je samo jedna ara posvećena Silvanu i jedan spomenik posvećen sinkretizovanom božanstvu Bindu – Neptunu. Ovaj posljednji bi upućivao na postojanje Bindovog hrama u okolini Bihaća. Dva Mitrina spomenika bi ukazivala na postojanje mitreja kod Gruda u Hercegovini i u blizini Rogatice. Zahvaljujući beneficijarskim natpisima utvrđene su beneficijarske stanice na sedam lokacija u unutrašnjosti provincije. Nijedna, nažalost, nije arheološki istražena. Riječ je o sljedećim lokacijama: Stolac, Halapić kod Glamoča, Bihać, Skelani, Domavija, Dokleja i Komini. S obzirom da je na području Domavije nađen samo jedan spomenik koji je pripadao beneficijaru, ostaje pitanje da li je zaista riječ o beneficijarskoj stanici. Ova teza je još više upitna ukoliko se uzme u razmatranje brojem natpisa potvrđena stanica u Skelanima. Dva lokaliteta su u neposrednoj blizini i pitanje je da li je postojala potreba da se dvije stanice stacioniraju na tako malo razdaljini. Ovo pitanje mora ostati otvoreno do arheološkog istraživanja koji bi eventualno ukazalo na (ne)postojanje stanice u Domaviji.

Vojnim natpisima, ali i arheološkim ostacima su u unutrašnjosti provincije Dalmacije potvrđena dva značajna vojna uporišta. Radi se o vojnim logorima na Humcu kod Ljubuškog i Makljenovcu kod Doboja. U slučaju Humca ime ove fortifikacije nije ustanovljeno, a pretpostavlja se da su stvarni gabariti logora mnogo veći od istraženog dijela. Lokalitet nije, nažalost, nikada sistematski istražen, a otkopane građevine najvjerojatnije predstavljaju samo anekse logora. Izostalo je i istraživanje logorske nekropole, koje bi zasigurno pružilo dragocjene informacije o njemu. Humac je danas ugrožen divljom gradnjom iako se radi o nacionalnom spomeniku, a situacija nije ništa bolja na Makljenovcu gdje se nalazi drugi rimski

vojni logor. Makljenovac je takođe ugrožen od strane lokalnog stanovništva čije oranice se nalaze u logorskom arealu. Iako je ovaj lokalitet sistematski istražen, civilno naselje koje je pripadalo logoru nije istraženo niti je pronađena logorska nekropola. Prava je šteta da dva enormno značajna lokaliteta budu prepuštena propadanju i uništavanju. Revizionarna istraživanja bi zasigurno bila od velike važnosti ne samo za bosansko – hercegovačku arheologiju, već i za rimsku provincijalnu arheologiju i vojnu istoriju Rimskog carstva uopšte.

U kontekstu veteranskih spomenika pronađenih u unutrašnjosti provincije Dalmacije sigurno je potvrđena samo jedna dedukcija. Radi se o Tiberijevoj dedukciji veterana na područje Ljubuškog polja. Dva posvetna natpisa iz Zorbinovca kod Ljubuškog svjedoče da su *veterani pagi Scunastici* postavili votivnu aru deifikovanom Augustu i vladajućem caru Tiberiju. Kako je na području Ljubuškog nađen veći broj spomenika veterana Sedme legije, ovim spomenikom je riješena misterija njihovog prisustva. Postoji, dakle, epigrafsko svjedočanstvo da je u vrijeme cara Tiberija došlo do dedukcije veterana na prostoru Ljubuškog polja. Zaključeno je da su u pitanju bili veterani Sedme legije, a naslućeno da bi za dva spomenika veterana Petnaeste legije to takođe mogao biti slučaj. Kontekst ove dedukcije je veoma zanimljiv jer se pretpostavlja da je Tiberije na ovaj način pokušao da smiri proteste nezadovoljnih legionara, koji su tražili bolje uslove života nakon završetka službe.

Vojni natpisi iz unutrašnjosti Dalmacije su se ispostavili veoma značajnim u kontekstu provincijskog razgraničenja. Dok su dva spomenika iz Doboja ukazala da je ovo područje pripadalo Dalmaciji, a ne Panoniji kako se to ranije smatralo, natpisi sa zapada Srbije su potvrda da je i ova teritorija pripadala provinciji Dalmaciji te bila granična sa provincijom Mezijom. Relevantni natpisi su ukazali i na jednu specifičnu situaciju gdje se u određenom broju slučajeva na spomenicima aktivnih vojnika pominju ženske osobe sa titulom zakonite supruge. Dalja elaboracija datog problema, nažalost, prevazilazi okvire ovog rada, ali se mora ukazati na to da bi nauka trebala da mu posveti pažnju. Potrebno je preispitati postojeće stavove kako se vojna lica ne smiju svoditi samo na svoj profesionalni identitet. Na koncu, potrebno je reći da je rad pisan sa ciljem da pokaže neprocjenjivi značaj epigrafije za sve discipline koje se bave antikom. Autor rada izražava nadu da je ovaj tekst uspio, barem djelimično, da ukaže na to.

KATALOG NATPISA

1. VOJNI NATPISI IZ BOSNE I HERCEGOVINE U OKVIRU
PROVINCIJE DALMACIJE

1. Titul Pinija iz Glavatičeva

Nadgrobni spomenik legionaru Piniju, koji ima formu titula. Titul je od krečnjaka i ima oblik kvadrata. Vidno je oštećen i to više u desnom, a nešto manje u lijevom uglu okvira. Oštećenja postoje i na natpisnom polju. Okvir je jednostavne profilacije, a unutar njega je natpis, urezan između horizontalnih linija koje nisu u potpunosti paralelne. Karl Patsch spominje ovaj natpis 1901. godine u inventarisanju spomenika Zemaljskog muzeja.¹²³ Spomenik je po svemu sudeći prvi uočio austrijski građevinski inženjer P. Ballif koji je istraživao antičke ceste i naselja u BiH te o tome objavio djelo 1893. godine.¹²⁴ Natpis potiče iz sela Glavatičeva kraj Konjica, gdje je nađen iznad seoskog groblja na brežuljku Dernek. Čuva se u depou Zemaljskog muzeja u Sarajevu pod inventarnim brojem 68.

Visina: 44 cm; Širina: 42,5 cm; Debljina: 10 cm

CIL 03, 08489 = CIL 03, 12799 = ILJug III, 01745 = AEHercegovine 00018.

EDCS-30800083 = EDH-057193 = lupa - 23730

Patsch, 1902, 330; Patsch, 1914, 145; Bojanovski, 1988, 136; Imamović, 1990, 43; Paškvalin, 2012, 36; Matijević, 2012, 64; Šaćić, 2012, 102; Marić, 2015, 183 – 185.

D(is) M(anibus) s(acrum) / Ael(ii) Pinnes et Temus / parentes posuerunt / filio pientissimo / Pinnio militi legi^s /onis secund(a)es(!) defunc/to Bassianis anno/rum XXXII

Bogovima Manima svetim, Elije Pines i Temus, roditelji, podižu sinu najpobožnijem Piniju, vojniku Druge legije, preminulom u Basijani, koji je živio 32 godine.

Natpis ima osam redova teksta. Linije koje razdvajaju redove nisu u potpunosti paralelne te je primjetno sužavanje redova prema desnim krajevima. -R. 1: Slova su krupnija, naročito M, ali nejednake visine. Konsekrativna formula je uklesana u skraćenom obliku. -R. 2: Slova su nešto pravilnija i uglavnom jednake visine. *Nomen* je dat u skraćenom obliku. U -R. 3 i -R. 4 slova su jednake visine. -R. 5: U ovom redu slova su nešto krupnija. U R.6 slova su manja i nejednake visine iz razloga što se horizontalna linija sužava idući ka desnoj ivici. U ovom redu se javlja klesarska greška kako je broj legije, naveden u genitivu, pogrešno napisan kao

---

¹²³ Patsch, 1902, 330.

¹²⁴ Ballif, 1893, 96.

secundes mjesto pravilnog *secundae*. Između sedmog i osmog reda nema horizontalne linije, slova su nejednake visine i nešto manja u odnosu na prethodna.

Datacija: 201 – 300. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/23730/photos/1> (25/03/2021)

Osam redova natpisa govore da su spomenik podigli roditelji Elije Pines i Temus svom sinu Piniju. Pinije je umro kao aktivni vojnik, u 32. godini u mjestu Basijana, u današnjem Sremu. On je umro i kao pripadnik Druge legije, ali nije naznačeno o kojoj drugoj legiji je riječ. Postoje indicije da je spomenik podignut sredinom drugog stoljeća zbog skraćenog oblika formule *D(is) M(anibus) s(acrum)* i pridjeva *pientissimus* budući da se ovakve forme najčešće javljaju u i nakon ovog razdoblja.¹²⁵ Iako Patsch ne donosi detalje potrebne za razumijevanje konteksta nalaza, zahvaljujući samom mjestu pronalaska i onomastičkoj analizi moguće je osvijetliti porijeklo osoba koje su na njemu spomenute.¹²⁶ Porijeklo sva tri imena je ilirsko, ali *nomen* ove porodice, *Aelius*, svjedoči da su roditelji najvjerojatnije bili prvi iz porodice koji su dobili rimsko građanstvo.¹²⁷ Pinije je stoga pripadao drugoj generaciji rimskih građana i sa tim statusom je već služio u legiji.¹²⁸ Gentilno ime pored toga ukazuje i da su dobili građanstvo za vrijeme Elijevaca, najvjerojatnije za vrijeme cara Hadrijana. Kako su u rimsko doba prostor gornjeg toka Neretve, što će reći prostor sa koga potiče titul, naseljavali ilirski Naresi to se dati natpis i osobe koje se spominju mogu dovesti u vezu sa ovom etničkom skupinom.¹²⁹ Kako je već spomenuto, natpis ne sadrži preciznu informaciju o legiji u kojoj je Pinije služio. Uprkos tome se s velikom dozom sigurnosti može reći da je u pitanju legija Druga Pomoćnica. Na osnovu ovog i para natpisa aktivnih vojnika iz Basijane, zaključilo se da je Druga legija

¹²⁵ Paškvalin, 2012, 36; Marić, 2015, 184.

¹²⁶ Patsch, 1902, 330

¹²⁷ *OPEL III*, 142; *OPEL IV*, 111.

¹²⁸ Bojanovski, 1988, 136.

¹²⁹ Šačić, 2012, 102.

Pomoćnica u datom periodu imala svoja odjeljenja u južnom dijelu provincije Donje Panonije, gdje se nalazila i Basijana.¹³⁰

2. Titul Lucija Herenija iz Filovače

Nadgrobni spomenik Lucija Herenija u formi titula je bio uklesan u živu stijenu na lokalitetu Mujanovića Glavica, u Filovači kod Ljubuškog. U pitanju je krečnjačka stijena. Patsch navodi da je u trenutku pronalaska natpis bio jako dobro sačuvan. Da bi se zaštitio od mogućih oštećenja odlomljen je i prenesen u Zemaljski muzej.¹³¹ Danas su, međutim, primjetna oštećenja na natpisu. Natpisno polje uokviruje obična profilacija. Iznad natpisnog polja se nalazio vjerovatno trougaoni zabat, ali je ovaj dio titula jako oštećen. Ipak se ispod oštećenja prepoznaje četverolisna rozeta. Zabata se oslanja na dva pravougla stuba, koja su bez ukrasa. Prostor između zabata i stubova, što će reći natpisno polje, je lagano udubljen. Uočljivo je i da je usljed oštećenja izgubljen donji dio titula. Muzej u koji je natpis prenesen je Zemaljski muzej u Sarajevu, u čijem se depou i danas nalazi pod inventarnim brojem 160.

Visina: 51 cm; Širina: 44 cm

CIL 03, 06364 = CIL 03, 08488.

EDCS - 30600566 = EDH - 058381 = lupa - 21446

Patsch, 1914, 168, sl. 33; Bojanovski, 1988, 384; Dodig, 2005, 210; Tončinić, 2011, 40 – 41; Paškvalin, 2012, 35.

L(ucius) Herenni/us L(uci) f(ilius) Pap(iria) / Muliade(!) / vet(eranus) leg(ionis) VII / an(norum) LX sti(pendiorum)⁵ / XXX h(ic) s(itus) e(st).

Lucije Herenije, sin Lucija, tribusa *Papiria*, iz Milijade, veteran Sedme legije, koji je živio 60 godina, a služio 30, ovdje je pokopan.

Natpis čini sedam redova slova. Slova su urezana pravilnom kapitalom, izuzetak je prvi red gdje su slova nejednake visine i manja u odnosu na ostala. U R.1 *praenomen* je dat u skraćenom obliku. -R. 2: Prisutne abrevijacije riječi. U -R.3 je prisutna klesarska greška, koju od svih

---

¹³⁰ Matijević, 2012, 64.

¹³¹ Patsch, 1914, 168.

autora koji su obradili titul obilježava samo Tončinić.¹³² Radi se o tome da je naziv mjesta odakle je vodio porijeklo L. Herenije naveden u ablativu, dat kao *Muliade*, a pravilno bi bilo *Myliade*. Abrevijacije riječi su prisutne i u R. 4 i R. 5., a sredina -R.5 je prilično oštećena. U R. 7. je formula *hic situs est* data u skraćenom obliku.

Datacija: 9 – 42. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/21446/photos/2> (23/03/2021)

Kao što je već rečeno u natpisnom polju je uklesan tekst od šest redova, pomoću koga se doznaje da je titul uklesan za Lucija Herenija, koji je bio veteran Sedme legije. L. Herenije je porijeklom iz frigijskog grada Milijade.¹³³ U tekstu stoji koliko je L. Herenije godina živio, a koliko služio u legiji. Navođenje *nomena*, *praenomena*, filijacije, *tribusa* i domicila veterana je inače tipično za legionarske spomenike iz prvog stoljeća. Budući da je porijeklo veterana dato, nema nedoumica povodom toga. Iako mišljenja o vremenu dolaska Sedme legije u Dalmaciju variraju, ovaj rad se oslanjao na datiranje Tončinića koji smatra da se dolazak dogodio u vrijeme Batonovog ustanka, dakle između 6 – 9. godine naše ere.¹³⁴ U slučaju datiranja spomenika ove legije postoji jedna olakšavajuća okolnost. Naime, 42. godine je u Dalmaciji došlo do pobune Skribonijana, namjesnika provincije, protiv cara Klaudija. Kako Sedma legija nije podržala ovu pobunu car joj je dodijelio počasni naziv *Claudia pia fidelis* odnosno legija koja je vjerna Klaudiju. Zahvaljujući ovome činu svi spomenici na kojima Sedma legija ne sadrži ovaj naziv se datiraju u period prije 42. godine.¹³⁵ Tako je i slučaju titula Lucija Herenija. Još jedna informacija je važna u slučaju L. Herenija, on je prema natpisu bio veteran. U historiografiji je prihvaćeno da je za vrijeme cara Tiberija došlo do naseljavanja

---

¹³² Patsch, 1914, 168.

¹³³ *OPEL II*, 178.

¹³⁴ Tončinić, 2011, 9.

¹³⁵ Isto, 12 – 14.

veterana Sedme legije na prostoru današnjeg Ljubuškog.¹³⁶ Iz ovoga kraja potiče veliki broj spomenika veterana ove legije kao što će se vidjeti u nastavku rada.

3. Titul Lucija Domicija Akvila i Gaja Domicija Akvilina iz Filovače

Nadgrobni natpis u formi titula Lucija Domicija Akvila i Gaja Domicija Akvilina, uklesan je u živu stijenu. Natpis se nalazi *in situ*, na lokaciji Beširica u naselju Filovača kod Ljubuškog. Natpis je prilično oštećen, ali se moglo primijetiti da je bio isklesan tako da imitira pročelje hrama u plitkom reljefu. Na vrhu titula je trougaoni zabat koji je oštećen u gornjem i lijevom dijelu. Središnje profilisano polje zabata ima reljefni prikaz rozete, a sam zabat se oslanja na dva pravouglata stuba sa profilisanim bazama. Između stubova je edikula sa natpisnim poljem obrubljenim profilacijom. Titul se lagano izdiže iz stijene u koju je uklesan.

Visina: 124 cm; Širina: 68 cm

CIL 03, 08487.

EDCS - 31900305 = EDH - 058380 = lupa - 21441

Hoernes, 1880, 38; Vojanovski, 1985, 90; Ферјанчић, 2002, 107 – 111, br.225; Dodig, 2005, 209, br.1; Tončinić, 2011, 33 -34; Marić, 2015, 101 – 103; Glavičić & Pandža, 2017, 63 – 34.

L(ucius) Domitius L(uci) f(ilius) Ann(iensi) / Aquila vet(eranus) leg(ionis) VII / domo Myliada(!) / stip(endiorum) XXXIII vi(vus) fe[ci]t sib(i) / et C(aio) Domitio [---] An(iensi)⁵ / [A]qui[l]ino(?) mil(iti) [l]eg(ionis) V[II] / [s]tip(endiorum) XX h(onesta) m(issione) [---] / [---] / [-----] / [---]A[---]¹⁰ / [---]V[---]

Lucije Domicije, sin Lucija, tribusa *Aniensis*, Akvila veteran Sedme legije, iz grada Milijade, koji je služio 33 godine, za života postavi sebi i Gaju Domiciju, tribusa *Aniensis*, Akvilinu, vojniku Sedme legije, koji je služio 20 godina, časnog otpusta.

Natpis čini 11 redova teksta. U -R. 1 i -R. 2 slova su krupna, ali nejednake visine, a riječi su napisane kao abrevijacije. -R. 3: Prisutna je klesarska greška jer je mjesto porijekla pokojnika *Mylias* u ablativu navedeno *Myliada*, a pravilno je *Myliade*. -R. 4: U ovom redu slova su manja i nejednake visine, a prisutne su i abrevijacije. Riječ *fecit* je bila uklesana, ali je preostao samo

---

¹³⁶ Patsch, 1914, 167 – 168.

početak fe. -R. 5: Slova su manja i dosta slabo čitljiva, a filijacija je izgubljena. -R. 6: Više slova *cognomena* je izgubljeno te je pročitano *Aquilino* uz dozu nesigurnosti. Nedostaje slovo l u riječi *legionis* i prisutne su abrevijacije. -R. 7: Zbog oštećenja slova su slabo čitljiva, nedostaje slovo s u riječi *stipendiorum*. Riječi napisane kao abrevijacije. Od R. 8 do R. 11 čitanje je nemoguće.

Datacija: 9 - 42. godina

Preuzeto iz Glavičić & Pandža, 2017, 63, sl. 6

Natpis govori da je Lucije Domicije Akvila veteran Sedme legije, podigao spomenik sebi i Gaju Domiciju Akvilinu, veteranu iste legije. Akvila je vodio porijeklo iz frigijskog grada Milijade, a za oba veterana je navedeno da su bili upisani u *tribus Aniensis* što govori da su imali rimsko građansko pravo.¹³⁷ U natpisu nije precizno navedeno kako su dva veterana bila povezana, ali njihovi kognomeni, pripadnost istoj tribi kao i zajednički spomenik upućuju na krvno srodstvo. Akvilinova filijacija na natpisu je uništena, ali je autori proizvoljno tumače kao *Luci filio*¹³⁸, a kod različitih autora se mogu naći drugačija mišljenja povodom srodstva dvojice veterana. Pojedini autori smatraju da je Akvilin bio sin Akvile¹³⁹, dok drugi tumače da su ovi veterani bili braća te da je Akvila bio stariji.¹⁴⁰ U prvom slučaju radilo bi se o veoma rijetkoj situaciji, barem za prva dva stoljeća nove ere. Od trećeg stoljeća se već može računati na pojačano prisustvo očeva i sinova u istoj legiji. Prvi istraživači koji upućuju na ovaj spomenik prenose kako je na istom mjestu bilo uklesano ukupno pet natpisa. Barem jedan od njih je, prema navodima, stilski bio dosta sličan ovom titulu. U trenutku nalaza samo dva su se mogla

¹³⁷ Dodig, 2005, 209; Marić, 2015, 103; *OPEL* I, 70.

¹³⁸ Tončinić, 2011, 34 – 35.

¹³⁹ Ферјанчић, 2002, 109; Marić, isto.

¹⁴⁰ Glavičić & Pandža, 2017, 64.

pročitati.¹⁴¹ Ukoliko se radi o tačnom podatku četiri natpisa su u tom slučaju danas, nažalost, izgubljena.

Od svih autora koji obrađuju ovaj spomenik, jedino Ivo Bojanovski, u svom radu iz 1985. godine, iznosi mišljenje da se neposredno ispod stijene u koju je uklesan natpis nalazila Akvilina vila rustika. U tom slučaju bi izgubljeni spomenici bili podignuti sahranjenim članovima *familiae rusticae* dvojice veterana.¹⁴² Veterani su svakako na dobijenom zemljištu podizali vile rustike, ali moguće je da su ostali autori skeptici prema datom tumačenju Bojanovskog i potvrđenom postojanju spomenute vile te zato u svojim radovima ne donose ovaj podatak. S druge strane ono što se sa sigurnošću može reći je da je ovaj titul bio podignut kao nadgrobni spomenik dvojice veterana Sedme legije. Ovaj podatak je omogućio datiranje natpisa, i tom prilikom su smjernice bile imenska formula veterana koja sadrži tribu i domicil odnosno mjesto porijekla, kao i odsustvo konsekrativne formule *D(is) M(anibus)*. Ova fakta opredijelila su natpis u prvo stoljeće. Naziv legije je dat bez počasnih epiteta *Claudia Pia Fidelis*. Kako je poznato da je ove epitete Sedma legija stekla 42. godine, natpis je bilo moguće nešto poblizje datirati u period prije pomenute godine, dakle u prvu polovinu prvog stoljeća. Natpis donosi još jedan podatak koji je veoma značajan za dati, a i širi prostor okoline današnjeg Ljubuškog. Kao i kod prethodnog, kataloški obrađenog, titula, radi se o veteranima Sedme legije. Poznato je da je ova legija bila prisutna u Dalmaciji u ovom periodu, međutim, kako se radi o veteranima to znači da su legionari ostajali na ovom prostoru i nakon službe. Danas je u historiografiji uvreženo mišljenje da je u prvoj polovini prvog stoljeća moralo doći do dedukcije legionarskih veterana na ovom prostoru. Uzima se da su veterani rimskih legija naseljeni na prostoru Ljubuškog polja za vrijeme cara Tiberija 14. ili 15. godine.¹⁴³

4. Fragment titula Lucija Opija Segnina iz Humca ili Hardomilja

Vjerovatno je bilo riječ o titulu uklesanom u živu stijenu, podignutom veteranu Luciju Opiju Segninu. Prema Tončiniću A. Betz spominje ovaj natpis u radu iz 1938. i piše da je neobjavljen.¹⁴⁴ S druge strane Atanacković – Salčić u radu iz 1981. govori da je spomenik izvađen iz kanala za navodnjavanje na lokalitetu Vune u selu Hardomilju kod Ljubuškog 1971.

---

¹⁴¹ Hoernes, 1880, 38.

¹⁴² Bojanovski, 1985, 90.

¹⁴³ Ферјанчић, 2002, 107.

¹⁴⁴ Tončinić, 2011, 77.

godine te prenesen u zbirku samostana Humac gdje se i danas nalazi. Ona spominje da je Betz prvi uočio natpis te pisao o njemu, ali ga drugačije čita.¹⁴⁵ Ovo različito tumačenje natpisa usljed oštećenosti je vjerovatno uzrokovalo postojanje dva spomenika pod različitim brojevima u digitalnoj bazi *Epigraphische Datenbank Heidelberg*. Radi se o istom natpisu, s tim da je EDH – 056521 natpis kako ga je protumačila Atanacković, a EDH – 034234, Betz i kako ga prenosi ILJug 1916. Titul je od krečnjaka, a prekriven je naslagom sige zbog dugog stajanja u vodi. Natpisno polje ima oblik pravougla *tabulae ansatae* i neznatno se izdiže u odnosu na okolnu površinu. Titul je veoma oštećen na bočnim stranama i u gornjem dijelu. Kada je riječ o natpisnom polju, uokvirenom blago naglašenim ramom, ni tu ne nedostaje oštećenja. Dimenzije su mu 60 x 37 cm, a desni i lijevi gornji ugao natpisa je otučen pa u prvom redu nedostaje prvo slovo. Sa donje i unekoliko sa lijeve strane polja sačuvana je grubo obrađena površina bez ukrasa.

Visina: 81 cm; Širina: 62 cm; Debljina: 28 cm; Visina slova: 5 cm

ILJug 1916.

EDCS - 10100861 = EDH - 034234 (056521) = lupa - 21468

Atanacković - Salčić, 1981, 265; Škegro, 1997, 86, br. 4; Dodig, 2005, 211, br. 5; Tončinić, 2011, 76 – 77; Glavičić & Pandža, 2017, 66 – 67, sl. 10.

*L(ucius) Oppius L(uci) [f(ilius)] / Ser(gia) Segninus do / mo Conana vet(eranus) / leg(ionis)
VII annor(um) LXX / h(ic) s(itus) e(st)*⁵

Lucije Opije, sin Lucija, tribusa *Sergia*, Segnin, iz Konane, veteran Sedme legije, koji je živio 70 godina, ovdje je pokopan.

Tekst je činilo pet redova, koji su sačuvani, ali na mjestima gotovo nečitljivi.¹⁴⁶ Visina slova je jednaka i pisana su rustičnom kapitalom, ali redovi nisu ravno uklesani. Autori su između riječi primijetili hedere, koje je danas nemoguće prepoznati.¹⁴⁷ -R.1: Prisutne abrevijacije riječi, a riječ *filius* je izgubljena. -R.2: Abrevijacija tribusa, riječ *domo* je prekinuta napola te se nastavlja u sljedećem redu. -R.3 i R.4: Standardne abrevijacije riječi. -R.5: Formula *hic situs est* data u skraćenom obliku.

---

¹⁴⁵ Atanacković Salčić, 1981, 265.

¹⁴⁶ Tončinić, 2011, 76; Glavičić & Pandža, 2017, 66.

¹⁴⁷ Škegro, 1997, 86.

Datacija: 9 – 42. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/21468/photos/1> (02/04/2021)

Titul je podignut L. Opiju Segninu, veteranu Sedme legije. Prema natpisu on je bio upisan u *tribus* Sergia i vodio je porijeklo iz Konane. Konana se nalazila u Maloj Aziji, u sjeverozapadnoj Pizidiji. Svi veterani Sedme legije, sem jednog iz Makedonije, na spomenicima sa ovog prostora, a za koje je navedeno porijeklo, dolaze sa istoka Carstva. Čini se da je najviše pripadnika Sedme legije regrutovano upravo sa Istoka. Godine službe Segnina nisu navedene, ali jeste da je živio 70 godina što je relativno dugo u odnosu na prosječni životni vijek isluženih vojnika. Oko tumačenja Segninovog kognomena, a i mjesta porijekla bilo je različitih mišljenja. Atanacković Salčić i Dodig su *cognomen* čitali kao *Signinus*.¹⁴⁸ Tončinić tumači da je kognomen bio *Segninus*, a to tumačenje je korišteno u ovom radu.¹⁴⁹ Pored toga, bilo je mišljenja da je domicil veterana *Constantia*, što nije prihvaćeno.¹⁵⁰ Budući da legija u natpisu ne nosi počasne epitete, spomenik se datira u vrijeme prije 42. godine.

5. Stela oslobođenice Gaja Valerija Denta iz Humca

Riječ je o dosta oštećenoj nadgrobnoj steli oslobođenice nepoznatog imena. Stelu je podigao veteran Sedme legije, Dento. Rekognosciranjem terena u julu 1959. godine, ovaj spomenik je ustanovljen u sekundarnoj upotrebi. Bio je uzidan u jedan suhozid na Humcu, a to se najvjerojatnije dogodilo krajem 19. stoljeća kada su izvođeni obimni građevinski radovi. Danas se čuva u samostanskoj arheološkoj zbirici na Humcu. Izrađen je od krečnjaka, a središnji dio spomenika je u nekom trenutku prosječen u obliku nepravilnog pravougaonika. Zbog toga je uništen dio reljefnog prikaza pokojnice, od vrata naniže, i gornja dva reda teksta. Stela se

¹⁴⁸ Atanacković Salčić, 1985, 265; Dodig, 2005, 211.

¹⁴⁹ Tončinić, 2011, 76; *OPEL IV*, 62.

¹⁵⁰ Atanacković Salčić, 1985, 265.

sastoji od dva dijela. Gornji dio bi predstavljao arhitektonsku kompoziciju edikule u obliku svoda luka, dok bi drugi dio predstavljao natpisno profilisano polje. U gornjem dijelu je zabat sa dvije bočne akroterije, koje imaju oblik trolisne polupalmete. Zabatno polje, uokvireno jednostavnom profilacijom, sadrži malu šesterolisnu rozetu. Ispod polja je arhivolta koja se oslanja na uzdužno kanelirane pilastre sa stiliziranim korintskim kapitelima. Zabat sa arhitravom i pilastrima čini arhitektonsku kompoziciju pročelja hrama koja zatvara reljefni prikaz pokojnice od koga je sačuvana glava i ramena, dok je donji dio poprsja oštećen. Pokojnica je prikazana realistički, sa debelim usnama i obrazima, niskim čelom koje je dopola prekriveno zakovrdžanom kosom i debelim vratom. Ramena nisu u skladu sa dimenzijama glave. Drugi dio stele čini profilisano natpisno polje. Zbog prosječenog dijela uništen je središnji gornji dio natpisnog polja, od prva dva reda teksta sačuvala su se samo po dva početna i po jedno krajnje slovo. Dio ispod natpisa je neukrašen.

Visina: 90 cm; Širina: 40 cm; Debljina: 18 cm; Visina slova: 5 - 1.8 cm

ILJug 0670.

EDCS-10000684 = EDH-034084 = lupa-21479

Zelenika, 1960, 323 – 324; Atanacković - Salčić, 1981, 265 – 266; Škegro, 1997, 86; Dodig, 2005, 210; Tončinić, 2011, 88 – 89; Paškvalin, 2012, 65; Glavičić & Pandža, 2017, 65 – 66; Marić, 2019, 17.

Pr [---] A / AT [---] fa / to rapta h (ic) s (ita) e (st) / C (aius) Valerius C (ai) f (ilius) Den / to veter (anus) leg (ionis) VII lib (ertae)⁵ / suae posuit

Pr [---] A AT [---] sudbinom ugrabljena, ovdje je pokopana. Gaj Valerije, sin Gaja, Dento, veteran Sedme legije svojoj oslobođenici postavi.

Datacija: 9 – 42. godina

Slova teksta su pisana kvadratnom kapitalom, ali njihova visina nije ujednačena tako da je primjetno smanjivanje veličine od gornjih ka donjim redovima. Riječi su odvajane tačkama (*hederae distiguentes*). Kako je već rečeno od prva dva reda teksta sačuvalo se ukupno 6 slova pa nije poznato ime pokojnice. U tekstu su prisutne standardne abrevijacije uključujući i onu formule *hic sita est*. U R.3. je prisutna zanimljiva epitafna konstrukcija – *fato rapta* odnosno kako se tumači u literaturi “sudbinom ugrabljena.”

Dok se o oslobođenici kojoj je stela podignuta ne može reći mnogo kako je dio natpisa uništen, o njenom patronu, Dentu se zna da je bio veteran Sedme legije. Nije navedeno u koji *tribus* je Dento bio upisan kao ni njegov domicil. Njegovo ime pripada italskoj grupi imena.¹⁵¹ Međutim, autori pretpostavljaju da je ipak bio istočnjačkog porijekla na osnovu analogija sa ostalim pripadnicima Sedme legije čiji su spomenici evidentirani na prostoru Ljubuškog.¹⁵² Kako nije naveden počasni epitet ove legije spomenik je vjerovatno podignut prije 42. godine. Na prostoru Ljubuškog nađeno je više nadgrobnih spomenika Sedme legije i pretpostavlja se da je razlog tome to što je car Tiberije podijelio zemlju islužnim vojnicima ove legije na datom prostoru. Ovaj spomenik se, međutim, izdvaja od ostalih po tome što nije podignut veteranu ili aktivnom vojniku ove legije, već ga sam veteran podiže svojoj oslobođenici. To je veoma rijedak slučaj pa se naslućuje blizak odnos između njih. Rimski vojnici su se ženili robinjama i oslobođenicama, ali se u ovom slučaju to javlja samo kao hipoteza jer nema konkretnih dokaza.¹⁵³

---

¹⁵¹ Alföldy, 1969, 187; *OPEL II*, 97.

¹⁵² Paškvalin, 2012, 184.

¹⁵³ Marić, 2019, 17.

6. Fragment stele Marka Sosija iz Humca

Fragment potiče sa lokacije Gračine na Humcu kod Ljubuškog. Prvi koji je uočio ovaj spomenik je bio Moritz Hoernes. Hoernes u svome radu iz 1880. godine piše da se fragment stele nalazio nešto dalje od ruševina koje su kasnije protumačene kao vojni logor, u određenom vrtu pored vodenice uz rijeku Trebižat.¹⁵⁴ Nije poznato kada je fragment dospio u Zemaljski muzej gdje se i danas nalazi pod inventarnim brojem 97. Spomenik je izrađen od krečnjaka i sačuvan je samo njegov gornji dio i manji dio natpisnog polja sa jednim redom teksta. Fragment stele pokazuje da je nadgrobni spomenik oponašao arhitektonsku kompoziciju edikule, ali se zbog dijela koji nedostaje ne može pouzdano i precizno odrediti njen cjelokupni dizajn. Profilisani trouglasti zabat kao dekoraciju u središtu ima šesterolisnu rozetu sa srcolikim listovima. Na vrhu zabata su stajale tri akroterije. Središnja je odlomljena, a bočne su sačuvane i imaju oblik polupalmete. Zabat leži na profilisanoj gredi, a ispod nje se poput arhitrava nadovezuje profilisano natpisno polje sa jednim redom teksta kako je stela prelomljena u visini drugog.

Visina: 41 cm; Širina: 49 cm; Debljina: 16 cm

CIL 03, 08493.

EDCS-31900307 = EDH-058391 = lupa-21476

Hoernes, 1880, 40; Dodig, 2005, 210, br. 3; Tončinić, 2011, 84 – 85; Paškvalin, 2012, 69; Marić, 2015, 104; Glavičić & Pandža, 2017, 64 – 65; Lozić, 2018, 142, br. 110.

M (arcus) Sosius M (arci) f (ilius) / Fab (ia) Sebasto / [poli vet (eranus)? leg (ionis) VII] / [---

Marko Sosije, sin Marka, tribusa *Fabia*, iz Sebastopolisa, [veteran Sedme legije?]

U prvom, jedinom sačuvanom, redu teksta slova su uklesana lijepom, pravilnom kapitalom. Prisutne su abrevijacije i interpunkcijski znaci između riječi. Od drugog reda sačuvani su samo gornje haste slova i protumačeno je da je bilo uklesano u koji *tribus* je M. Sosije bio upisan te njegov domicil, odnosno naziv grada Sebastopolisa u skraćenom obliku ili se ova riječ nastavljala u sljedećem redu.

Datacija: 9 – 70. godina

---

¹⁵⁴ Hoernes, 1880, 40.

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/21476/photos/1> (02/04/2021)

Čitanjem natpisa jasno je da je stela bila podignuta za Marka Sosija, koji je bio upisan u *tribus Fabia*. Naveden je i njegov domicil- *Sebastopolis*, a ovaj grad se nalazio na istočnoj obali Crnog mora. Prvobitno je pripadao rimskoj provinciji *Pontus Galacticus* da bi kasnije bio priključen administrativnom distriktu *Pontus Mediterraneus*.¹⁵⁵ Na osnovu domicila poznato je porijeklo pokojnika, ali treba spomenuti da je gentilicij *Sosius* bio veoma raširen i u srednjoj Italiji.¹⁵⁶ Kako nije sačuvan ostatak teksta postavlja se pitanje kako se došlo do ideje da je Marko Sosije bio veteran, i to baš određene legije, budući da nema sačuvanih naznaka da je bio i vojnik, a kamoli veteran.¹⁵⁷ Odgovor na ovo pitanje leži u broju VII koji je prema navodima bio vidljiv u trenutku nalaza, a danas nije sačuvan. Hoernes je uistinu u svom prepisu teksta naznačio neznatne ostatke desnog gornjeg ugla trećeg reda gdje se mogu prepoznati gornje haste brojnih oznaka V I I.¹⁵⁸ Da se ovaj spomenik u literaturi obrađuje kao pripadajući Sedmoj legiji doprinijelo je i istočnjačko porijeklo M. Sosija, kako je većina vojnika ove legije čiji su spomenici nađeni u Dalmaciji, bila regrutovana sa istoka Carstva. Ovom tumačenju doprinijelo je i mjesto nalaza stele, kraj vojnog logora.¹⁵⁹ U skladu sa ostalim spomenicima Sedme legije sa ovog prostora spomenik je datiran u prvo stoljeće.

7. Fragment stele Gaja Leukija Prima iz Hardomilja

Fragmentu stele je bio ugrađen u kanal za navodnjavanje odakle je izvađen 1971. godine na njivama poznatim kao Kratine u zaseoku Pivnice u Hardomilju. Spomenuti kanal za navodnjavanje na tom dijelu vodi uz trasu rimske ceste pa je zaključeno da se radi o ukopu kraj ceste. U literaturi se ne navodi ko je stelu prenio u zbirku već samo da je usred loma nedostajao njen gornji dio. Danas se čuva u Franjevačkom samostanu na Humcu. Stela je, kako je rečeno,

---

¹⁵⁵ Marić, 2015, 104.

¹⁵⁶ Alföldy, 1969, 121; *OPEL IV*, 89.

¹⁵⁷ Glavičić & Pandža, 2017, 65.

¹⁵⁸ Hoernes, 1880, 40.

¹⁵⁹ Tončinić, 2011, 85.

oštećena, odnosno nedostaje njen gornji dio, a izrađena je od krečnjaka. Natpisno polje je uokvireno dvostrukom profilacijom, a donji dio stele je neukrašen.

Visina: 113 cm; Širina: 51.5 cm; Debljina: 22.5; Visina slova: 3.9-5.3 cm

AE 1979, 0445 = AE 1979 = AE 2000, 1175 = CIL 03, 8486.

EDCS - 004491 = EDH - 004491

Vojanovski, 1979, 46 – 47, sl. 2; Atanacković - Salčić, 1981, 272, sl. 13; Škegro, 1997, 87; Ферјанчић, 2002, 111, br. 234; Glavičić & Pandža, 2017, 72, br. 12.

[--- C(aius)? / Leuc[ius?]/ C(ai) f(ilius) Prim[us] / vete(ranus) leg(ionis) / XV Apolli⁵ /naris / h(ic) s(itus) e(st) / t(estamento) f(ieri) i(ussit)

...Gaj Leukije, sin Gaja, Primo, veteran legije Petnaeste *Apollinaris* ovdje je pokopan, oporukom je naredio učiniti.

Natpis je pisan kvadratnom kapitalom. Visina slova varira. Kako je stela oštećena u gornjem dijelu, zaključilo se da natpisu nedostaje jedan ili čak dva reda, a Vukosava Atanacković Salčić smatra da je natpis imao devet redova ukupno.¹⁶⁰ U prvom sačuvanom redu teksta, vidljivi su samo dijelovi slova koja se tumače kao L, E, V i C. -R. 2: U ovom redu je primjetna nejednaka visina slova i abrevijacija filijacije. Nedostaje dio -us u kognomenu *Primus*. -R. 3: Slova su prilično jednaka, a uklesane su abrevijacije riječi. U -R. 4 slova su nešto krupnija, naziv legije se nastavlja u sljedećem redu. -R. 5: Slova su krupnija u odnosu na prva tri reda. U sljedećem sačuvanom, -R.6 autori su pročitali skraćeni oblik *hic situs est*, ali ovu formulu nije moguće uočiti na fotografiji.

Datacija: 14 – 37. godina

Preuzeto iz: Glavičić & Pandža, 2017, 72, sl. 17

¹⁶⁰ Atanacković Salčić, 1981, 272.

U sačuvanom tekstu stoji da je Gaj Leukije Primo, veteran legije Petnaeste *Apollinaris*, oporukom naredio da se sačini njegov nadgrobni spomenik. Osim imena i statusa veterana o njemu se ne zna mnogo kako godine službe i života nisu navedene. Na ovom mjestu treba spomenuti i da je zbog otežanog čitanja usljed oštećenja gornjeg dijela, u ranijim radovima prusutno drugačije ime ovog veterana. Kod Bojanovskog, Ferjančić, Škegra i Atanacković Salčić nalazimo sljedeći tekst: -----](?) / *L(ucius) Luc[---](?) / C(ai) f(ilius) Prim[us] / vete(ranus) leg(ionis) / XV Apolli⁵ / naris / h(ic) s(itus) e(st) // t(estamento) f(ieri) i(ussit)*.¹⁶¹ Kao moguća imena data su *Luc[ceieius]*, *Luc[ilius]*, *Luc[ius]* ili *Luc[retius]*, a nomen je također počinjao sa *Luc[---](?)*. Moguće da je razlog ovakvog čitanja to što su navedena imena dosta prisutna u Dalmaciji, ali se tekst koji daju Glavičić i Pandža čini prihvatljivijim.¹⁶² U sačuvanom R.1 na osnovu fotografije zaista se čini da su upisana slova L E V C što potvrđuje stav dvoje autora, ali je u tom slučaju izgubljen *praenomen* pa su autori vjerovatno zaključili da je pokojnik nosio isti *praenomen* kao njegov otac.

Zbog toga što su prvi redovi natpisa izgubljeni ne zna se da li je tekst počinjao konsekrativnom formulom *D.M.* Ivo Bojanovski smatra da to nije bio slučaj te ga zbog formula na kraju teksta smješta u doba ranog principata kao i Atanacković - Salčić.¹⁶³ Međutim, u natpisu je dat *cognomen* veterana – *Primus* što opet otežava precizno datiranje, a i onomastičku analizu jer je raširen u cijelom Carstvu pa i u samoj Dalmaciji.¹⁶⁴ U ovom katalogu se odlučilo za datiranje spomenika u vrijeme cara Tiberija zbog određenih indicija iako se svi autori ne slažu povodom te tematike. Poznato je da je car Tiberije na ovom prostoru naselio veterane Sedme legije, a budući da osim ovog postoji još jedan spomenik veterana Petnaeste legije, Ferjančić vidi potencijalnu dedukciju kao odgovor na pitanje njihovog prisustva, dok Bojanovski smatra da dva spomenika ne daju pravo da se to učini dok se ne pronađe još neki.¹⁶⁵ Od otkrića dva spomenuta natpisa Petnaeste legije do danas, nažalost, nije pronađen više nijedan spomenik ove jedinice na datom prostoru te se još uvijek ne može precizirati kako su se ovi veterani našli ovdje.

¹⁶¹ Bojanovski, 1979, 46; Atanacković Salčić, 1981, 171; Škegro, 1997, 87; Ферјанчић, 2002, 111.

¹⁶² Glavičić& Pandža, 2017, 72.

¹⁶³ Bojanovski, 1979, 46; Atanacković Salčić, 1981, 172.

¹⁶⁴ Alföldy, 1969, 272; *OPEL III*, 161.

¹⁶⁵ Ферјанчић, 2002, 111; Bojanovski, isto.

8. Nadgrobna ploča Lucija Gavija iz Hardomilja

Natpis je otkriven 1978. godine. Spomenik je iskopao vlasnik njive Galuša, potez Beluše, u zaseoku Pivnice, na desnoj obali Trebižata u Hardomilju kod Ljubuškog. Spomenik je bio na dubini od 1 metra i nalazio se uz južnu ivicu stare rimske ceste. Prilikom iskopavanja nisu primjećeni tragovi grobnice. Natpis se čuva u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana na Humcu. Radi se o nadgrobnoj ploči ili *tabula ansata*, koja je izrađena od krečnjaka. Sredina ploče je konkavna u odnosu na njene krajeve za nekih 7–8 centimetara. Spomenik je prilično očuvan kao i sam natpis koji je jasan i čitak. Natpisno polje, koje je dimenzija 51 x 61 centimetar, je oivičeno lakom profilacijom.

Visina: 67 cm; Širina: 85 cm; Debljina: 13 cm; Visina slova: 5 - 4 cm

AE 1979, 0444.

EDCS - 08901077 = EDH - 004479 = lupa -22579

Bojanovski, 1979, 41 – 48; Škegro, 1997, 86, br. 6; Ферјанчић, 2002, 111, br. 233; Glavičić & Pandža, 2017, 73, br. 13.

*L(ucius) Gavius L(uci) f(ilius) Pub(lilia) Ve/rona vet(eranus) leg(ionis) XV se / vivo fecit / et M(arco) Gavio fratri / et liberto Hilario*⁵

Lucije Gavije, sin Lucija, tribusa Publilija, iz Verone, veteran Petnaeste legije sebi za života postavi i bratu Marku Gaviju i oslobođeniku Hilaru.

Slova se urezana u vidu pravilne kapitale, plitko i tanko i to u pet redova. Raspored redova nije simetričan pa je gotovo čitava donja polovina natpisnog polja prazna. Ne javljaju se greške, već samo standardne abrevijacije. Trouglasti znak interpunkcije se nalazi iza svake riječi pa i iza spojnice *et*, sem na samom kraju prva tri reda. U R. 1. slova su krupnija u odnosu na slova iz ostalih redova i prisutne su abrevijacije riječi. -R. 2: Slova su jednake visine, a red počinje drugim dijelom riječi *Verona*. Kao i u prvom redu riječi su date u abrevijacijama. -R. 3: Slova su uredno urezana, jednake visine, ali je druga polovina reda prazna kako su samo dvije riječi uklesane u ovom redu. -R. 4: Slova su jednake visine, a praenomen je dat u skraćenom obliku. U posljednjem, petom redu slova su isto jednake visine, ali je prva riječ nešto odmaknuta od početka reda.

Datacija: 14 - 37. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/22579/photos/1> (18/03/2021)

Natpisom se obavještava da je spomenik podigao Lucije Gavije, rodom iz Verone, veteran Petnaeste legije, sebi za života, kao i svome bratu Marku Gaviju i oslobođeniku Hilaru. Bojanovski smatra da su Lucijev brat i oslobođenik već bili mrtvi kada je on podigao spomenik.¹⁶⁶ Glavičić i Pandža jedini daju sugestiju da je natpis mogao biti dio cjeline nekog većeg polukružnog spomenika.¹⁶⁷ Na spomeniku Lucija Gavija se ne daje nadimak legije u kojoj je on služio, kao ni njegove godine službe i života. Ipak se na osnovu znanja o legijama i analizom samog natpisa, spomenik može pobliže datirati. U rimskoj vojsci su postojale dvije legije koje su nosile broj XV, jedna sa epitetom *Apollinaris* i druga sa epitetom *Primigenia*. *Primigenia* je osnovana 39. godine i bila je stacionirana u Germaniji sve do svoga uništenja 60. ili 70. godine. Ova legija, dakle, nije nikada bila ni u Iliriku ni u Dalmaciji. S druge strane za Petnaestu legiju *Apollinaris* se zna da je bila prisutna u Iliriku, a osnovana je nakon bitke kod Akcija 31. godine p.n.e. Da je riječ o spomeniku iz prve polovine prvog stoljeća govori to što na početku natpisa nema konsekrativne formule *D(is) M(anibus)* kao i nedostatak kognomena braće Gavijevaca. Natpis najvjerojatnije potiče iz vremena careva Tiberija ili Kaligule, i nastao je prije ili u petoj deceniji prvog stoljeća. Autori su skloniji da natpis pripišu vremenu cara Tiberija zbog njegovog, već spomenutog, naseljavanja veterana na ovom prostoru o čemu će biti više riječi u tekstualnom dijelu rada.¹⁶⁸ Lucije Gavije je na osnovu rečenog najvjerojatnije bio veteran *legio XV Apollinaris* i dao je da se spomenik izradi negdje od treće do pete decenije prvog stoljeća.

Kako je sam Lucije Gavije dao da se na spomeniku ureže njegovo mjesto porijekla zna se da su braća Gavije bila Italici iz Verone. Ovaj gentilicij je čest i na prostoru Hispanije i Galije, a na prostoru Dalmacije je prisutan već od ranocarskog perioda.¹⁶⁹ O Marku Gaviju se

¹⁶⁶ Bojanovski, 1979, 43.

¹⁶⁷ Glavičić & Pandža, 2017, 73.2

¹⁶⁸ Ферјанчић, 2002, 111; Bojanovski, 1979, 43.

¹⁶⁹ Alföldy, 1969, 87; *OPEL II*, 162.

ništa pobliže ne može reći, spomenik ne otkriva njegovu profesiju ni razlog boravka u Dalmaciji, kao što uostalom ne otkriva ni razlog boravka Lucija Gavija na ovom prostoru budući da je u trenutku podizanja spomenika bio veteran. Što se tiče oslobođenika Hilara, njegov *cognomen* je vrlo čest u Italiji, ali i u Dalmaciji te se ne može sa sigurnošću odrediti njegovo porijeklo.¹⁷⁰ Bojanovski smatra da je i on bio Italik kao Gavijeveci.¹⁷¹ Budući da je na ovom prostoru od svih pronađenih spomenika najviše onih podignutih veteranima Sedme legije, pomalo je zbunjujuće prisustvo veterana Petnaeste legije. Pogotovo kako ovaj natpis nije jedini već postoji još jedan natpis veterana iste legije i on je bio tema prethodne kataloške jedinice. Neki naučnici smatraju da su sa veteranima Sedme legije na ovom prostoru bili zbrinuti i isluženi vojnici drugih legija, ali je ova tvrdnja za sada na nivou pretpostavke u nedostatku direktnih dokaza.¹⁷²

9. Stela Gaja Licinija iz Hardomilja

Nadgrobna stela pronađena u selu Hardomilje kod Ljubuškog. Iako je sigurno da je u pitanju ovo selo, oko tačne lokacije se javljaju oprečni podaci u literaturi. Atanacković – Salčić piše da je stela izvađena iz rijeke Trebižat kod ostataka „rimskog“ mosta na lokaciji Baščine, Bojanovski pak navodi da je spomenik otkopan na njivi Londža, na lokaciji Smokvice u Hardomilju.¹⁷³ Skloniji mišljenju Bojanovskog su Škegro i Glavičić i Pandža.¹⁷⁴ Ove lokacije su relativno blizu jedna druge. U svakom slučaju mjesto čuvanja je zbirka Franjevačkog samostana na Humcu, iako se Dodigu u radu iz 2005. godine potkrala greška te navodi da se stela čuva u Zemaljskom muzeju.¹⁷⁵ Riječ je o visokoj steli (215 cm) od krečnjaka, arhitektonskog tipa. Spomenik se može podijeliti na dva dijela. Gornji čine zabat, prazno polje između zabata i arhitrava, arhitrav te reljefni prikaz poprsja pokojnika. Donji dio čine natpisno polje i dosta dugačak neukrašeni dio ispod ovog polja. Stela je prilično dobro očuvana s tim da su akroterije oštećene, a vjerovatno su predstavljale lavove u poluležećem položaju. U zabatnom polju je prikaz Gorgone, a između polja i arhitrava je profilacijom odijeljeno prazno polje. Arhitravna greda i dva tordirana polustuba sa korintskim kapitelima zatvaraju prostor koji čini edikulu. Unutar nje je predstava pokojnika u dubokom reljefu. Primjetna su oštećenja

---

¹⁷⁰ *OPEL II*, 182.

¹⁷¹ Bojanovski, 1979, 48.

¹⁷² Ферјанчић, 2002, 112.

¹⁷³ Atanacković Salčić, 1981, 263; Bojanovski, 1988, 384.

¹⁷⁴ Škegro, 1997, 86; Glavičić & Pandža, 2017, 68.

¹⁷⁵ Dodig, 2005, 212.

brade i nosa. Predstava pokojnika je veoma realistična što se može primijetiti u izradi glave koja nije stilizovana. Na njoj je prikazana nisko ulegnuta, valovita kosa. Gaj Licinije je prikazan odjeven u tuniku (togu) iznad koje je penula. Ruke su mu spuštene uz tijelo. Natpisno polje je četvrtasto profilisano i zauzima gotovo čitavu širinu stele.

Visina: 215 cm; Širina: 60.5 cm; Debljina 23 cm; Visina slova: 5.3 - 3.6 cm

AE 2000, 1174.

EDCS - 20601174 = EDH - 039805 = lupa - 21455

Atanacković - Salčić, 1981, 263 - 264; Bojanovski, 1988, 384; Škegro, 1997, 86; Dodig, 2005, 212; Tončinić, 2011, 55 – 57; Paškvalin, 2012, 62; Glavičić & Pandža, 2017, 68 - 69; Marić, 2019, 16.

C(aius) Licinius C(ai) f(ilius) / Fab(ia) dom(o) Sinope / vet(eranus) leg(ionis) VII an(norum) L / stip(endiorum) XXVII / h(ic) s(itus) e(st) ⁵ / heredes posuer(unt)

Gaj Licinije, sin Gaja, tribusa *Fabia*, iz Sinope, veteran Sedme legije, koje je živio 50, a služio 27 godina, ovdje je pokopan. Postaviše nasljednici.

Natpis čini šest redova teksta, slova su pisana kvadratnom kapitalom, ali njihova visina varira. -R.1: Slova krupna, riječi napisane kao abrevijacije i između svake se nalazi znak interpunkcije u obliku tačke (*punctum distinguens*). -R.2: Slova krupna i jednaka, riječi u abrevijaciji, a između interpunkcijski znaci oblika tačke. Uočava s ligatura slova *PE* u riječi *Sinope*. -R.3: Slova nešto manja, riječi napisane kao abrevijacije, a između svake *punctum distinguens*. -R.4: Slova još manja, abrevijacija riječi *stipendiorum* i znak interpunkcije. -R.5: U ovom redu slova su visine onih iz prethodnog reda, ponovo interpunkcijski znakovi između svake riječi. Formula *hic situs est* data u skraćenom obliku. -R.6: Slova ponovo krupnija, uočavaju se dvije ligature. Prva u riječi *heredes* i to slova *HE*, druga u abrevijaciji riječi *posuerunt*- *VE* (*V=U*).

Datacija: 9 – 42. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/21455/photos/3> (26/03/2021)

Čitanjem natpisa jasno je da je pokojnik koji je prikazan na steli bio veteran Sedme legije. U tekstu ova legija ne nosi počasne epitete *CPF* te se spomenik datira u vrijeme prije 42. godine, a poslije 9. jer je te godine Sedma legija najvjerojatnije i stigla u Dalmaciju. Gaj Licinije je na ovaj prostor vjerovatno došao u okviru Tiberijeve dedukcije, kao i ostali veterani iste legije čiji su spomenici tu pronađeni.¹⁷⁶ Iako se za ovu stelu ne može odrediti da li je sa lokacije Baščine ili Smok(o)vice potrebno je spomenuti da upravo sa Smokovica potiče veći broj nadgrobnih spomenika, između ostalih stele Marka Livija i Tita Varija, koje su u ovom katalogu obrađene pod brojevima 10 i 11 i imaju određene sličnosti sa ovom, iako ne pripadaju portretnom tipu.¹⁷⁷ Oba vojnika su kao i G. Licinije bili veterani Sedme legije. Realistični portreti kakav je i portret G. Licinija obično se datiraju u prvo stoljeće što je još jedan pokazatelj kome periodu bi ova stela najvjerojatnije mogla pripadati. Pokojnik je bio upisan u *tribus Fabia*, a datim domicilom se ukazuje da je bio iz maloazijskog grada Sinope. Sinopa je bila smještena na crnomorskoj obali u oblasti antičke Paflagonije (kasnije *Pontus*).¹⁷⁸ Njegov kognomen je bio veoma raširen širom Carstva.¹⁷⁹ Stelu su podigli neimenovani nasljednici.

10. Stela Marka Livija iz Hardomilja

Stela sačuvana u cjelosti, ali je prelomljena na tri veća fragmenta. Nađena je 1908. prilikom arheoloških iskopavanja na lokaciji Smokvice u selu Hardomilju kod Ljubuškog. Stela je bila ugrađena u nasip rimske ceste. Čuva se u depou Zemaljskog muzeja u Sarajevu pod inventarnim brojem 92. Na fotografiji koju daje Patsch u svom radu iz 1914. čini se da spomenik nije polomljen, jedino je primjetna jedna linija kasnijeg naprsnuća.¹⁸⁰ Zbog toga nije

---

¹⁷⁶ Tončinić 2011, 57.

¹⁷⁷ Bojanovski, 1977, 111.

¹⁷⁸ Marić, 2019, 16.

¹⁷⁹ *OPEL II*, 21.

¹⁸⁰ Patsch, 1914, 167, sl. 35.

jasno u kakvom stanju je pronađen i kada je došlo do njegove fragmentacije. Ova, prilično visoka stela je izrađena od krečnjaka. Može se podijeliti na tri dijela: edikulu, natpisno polje i predstavu grobnih vrata (*porta inferis*). Gornji dio čini zabat, friz i arhitrav. Na trouglastom zabatu počivaju bočne akroterije u obliku polupalmete. U zabatnom polju je predstava Gorgone sa dugom, bujnom kosom iz koje izlaze dvije zmije. Ispod zabata je ukrasni friz sa rimskom vojnom opremom. Ako se krene nalijevo, redom je prikazano: par uspravno postavljenih knemida, mač, dva ovalna štita, dva okrugla štita, okrugli štit ispred prekriženih mačeva, štitovi, dugi prekriženi štitovi, dugi štit i na kraju neprepoznatljivo oružje. Na tom, desnom rubu friza je prisutno oštećenje. Ispod friza je četverostruka arhitravna greda koja se oslanja na dva tordirana stuba sa korintskim kapitelima praveći edikulu – pročelje hrama. U edikuli je profilisano natpisno polje. Nakon ovog središnjeg dijela dolazi donji sa predstavom vrata. Vrata su prikazana u obliku četiri profilisana četverougla polja odnosno kasete, a donje desno polje ima oštećenje. Dva gornja polja kao ukrasne drške imaju glave lavova s alkama za kucanje ustima, a dva donja imaju reljefni prikaz drške za otvaranje vrata u obliku grčkog slova sigma. Sačuvan je usadnik stele.

Visina: 222 cm; Širina: 61cm; Debljina: 22.5 cm

ILJug 1920.

EDCS - 10100864 = EDH - 034239 = lupa - 21456

Patsch, 1914, 167; Bojanovski, 1977, 113; Dodig, 2005, 211, br. 6; Tončinić, 2011, 57 – 59; Paškvalin, 2012, 64; Glavičić & Pandža, 2017, 69 – 70; Lozić, 2018, 139, br. 105.

M(arcus) Livius M(arci) / f(ilius) Pal(atina) dom(o) / Aloro ve / teranus / leg(ionis) VII an(norum) ⁵/ L stip(endiorum) XXVI / h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit)

Marko Livije, Markov sin, tribusa *Palatina*, iz Alora, veteran Sedme legije, koji je živio 50, a služio 26 godina ovdje je pokopan. Oporukom je naredio učiniti.

Natpis čini sedam redova slova. Slova klesana kvadratnom kapitalom, ali visina pojedinih odskače. Pored toga, određeni redovi nisu uklesani ravno, to je naročito primjetno kod tri posljednja. -R.1: Riječi napisane kao abrevijacije, raste visina slova idući ka kraju reda. Između druge i treće riječi nalazi se znak interpunkcije. -R.2: Slova su jednaka i nešto manja. Riječi kao abrevijacije. -R.3: Slova nejednaka, znak interpunkcije u obliku tačke između riječi. -R.4: Slova nejednaka. -R.5: Slova nejednaka, a slova G i V naročito krupna. Prisutne abrevijacije,

između riječi *punctum distinguens*. -R.6: Red uklesan tako da ide prema dolje. Slova su jednaka, prisutna abrevijacija i *punctum distinguens*. -R.7: Interpunkcijski znaci oblika tačke između svake riječi. *Hic situs est i testamento fieri iussit* date u skraćenom obliku.

Datacija: 9 - 42. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/21456/photos/1> (24/03/2021)

Marko Livije, veteran Sedme legije je oporukom naložio da mu se načini ovaj spomenik. Kako Sedma legija ne nosi epitete čini se da je stela nastala prije 42. godine. Ono po čemu se spomenik razlikuje od ostalih veteranskih sa ovog prostora je činjenica da je M. Livije bio iz Alora, grada u Makedoniji.¹⁸¹ Livijev gentilicij je bio raširem u svim dijelovima Carstva.¹⁸² U radu je već spominjano da su ostali veterani Sedme legije vodili porijeklo sa istoka Carstva, odakle je generalno regrutovano najviše njenih pripadnika. Vojničke stele sa prikazom grobnih vrata uglavnom pripadaju Orijentalcima pa se ovaj motiv vezivao za taj dio Carstva. Međutim, M. Livije je izuzetak, a i po svoj prilici ovaj motiv ipak dolazi iz Italije.¹⁸³ Iz Smokvica potiče barem još jedan veoma sličan spomenik, a tema je sljedeće kataloške jedinice. On je takođe nađen u nasipu rimske ceste na trasi Bigeste - Narona.¹⁸⁴ Još jedan spomenik je stilski podudaran, ali nije nađen na ovoj lokaciji, o njemu će takođe biti govora u nastavku rada.

11. Fragment stele Tita Varija iz Hardomilja

Fragment nadgrobne stele nađen je prilikom arheoloških iskopavanja 1908. godine. Nalazio se na lokalitetu Smokovice u selu Hardomilje kod Ljubuškog. Čuva se u Zemaljskom muzeju pod

¹⁸¹ Glavičić & Pandža, 2017, 70.

¹⁸² *OPEL III*, 29.

¹⁸³ Dodig, 2003 A, 367.

¹⁸⁴ Bojanovski, 1977, 113.

inv. brojem 82. Zanimljivo je što je stela još u antici ugrađena sa drugim spomenicima u nasip rimske ceste na trasi Bigeste – Narona. Izrađena je od krečnjaka, a nedostaje veći komad donjeg dijela spomenika, ovaj dio je sačuvan tek toliko da se može naslutiti koju predstavu je nosio. Stela pripada arhitektonskom tipu sa edikulom ili naiskom. Može se podijeliti na tri dijela. Gornji dio čine zabat i arhitrav. Na zabatu su stajale bočne akroterije koje su danas odbijene, a desna je naročito oštećena. Vjerovatno su bile u obliku ležećih lavova. U profilisanom zabatnom polju je glava Gorgone, bujne kovrdžave kose i zmijama ispod brade čije su glave okrenute ka vanjskim ivicama zabata. Njena uloga je vjerovatno bila apotropejska. Ispod zabata je friz sa predstavom rimske vojničke opreme. Tu su redom knemide, dva zaobljena štita, dva prekrížena pravouglata štita, dva okrugla štita prikazana sa unutrašnje strane, kaciga sa dva naslonjena štita, dva duga štita, okrugli štiti i uspravno položen štiti prikazan sa strane. Između friza i natpisnog polja je profilirani arhitrav, koji sa dva ukrasna, tordirana stupca sa korintskim kapitelima zatvara natpisno polje. Od donjeg dijela stele sačuvan je gornji dio dva pravouglata profilirana polja sa ostaima lavljih glava i tragovima grive. Ovo upućuje na to da je donji dio stele imao predstavu grobnih vrata odnosno *porta inferis*.

Visina: 141 cm; Širina: 74.5 cm; Debljina: 25 cm

ILJug 1921.

EDCS - 10100865 = EDH - 034241 = lupa - 21482

Patsch, 1914, 167; Bojanovski, 1977, 113; Dodig, 2005, 211, br.7; Tončinić, 2011, 93 –95; Paškvalin, 2012, 64; Glavičić & Pandža, 2017, 68, br. 8; Lozić, 2018, 140, br. 107.

T(itus) Varius T(iti) f(ilius) / Vel(ina) domo / Pessinunte / vet(eranus) leg(ionis) VII / an(norum) L sti(pendiorum) XXIX⁵ / h(ic) s(itus) e(st) her(es) pos(uit)

Tit Varije, sin Tita, tribusa *Velina*, iz Pesinunta, veteran Sedme legije, koji je živio 50, a služio 29 godina, ovdje je pokopan. Nasljednik postavi.

Tekst natpisa ima šest redova slova. -R.1: Slova jednaka, osim *T* u prvoj riječi koje je nešto veće. Riječi napisane u abrevijaciji. Između svake *punctum distinguens*. -R.2: Slova jednaka. Tribus uklesan u skr. obliku. -R.3: Visina slova u drugoj polovini riječi nešto veća, posljednje slovo -E uklesano znatno manje. Moguće da klesar nije imao prostora kako je u pitanju kraj reda. -R.4: Slova jednaka. Riječi napisane u abrevijaciji. *Punctum distinguens* između svake riječi. -R.5: U ovom redu slova su jednaka, riječi date u skraćenom obliku, a između svake je

punctum distinguens. -R. 6: Slova jednaka. Formula *hic situs est* i fraza *heres posuit* uklesane u skraćenom obliku.

Datacija: 9 – 42. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/21482/photos/1> (02/04/2021)

Stelom je komemorisan Tit Varije, veteran Sedme legije, upisan u *tribus* Velina, porijeklom iz Pesinunta. Varijev nomen je bio naročito prisutan u zapadnim provincijama, ali kako se Pesinunt nalazio u Frigiji, odnosno Maloj Aziji Tit Varije je još jedan veteran Sedme legije orijentalnog porijekla.¹⁸⁵ Spomenik je postavio neimenovani nasljednik, a poznato je da su veteranima njihove kolege veoma često podizale spomenike na kojima su se nazivali nasljednicima.¹⁸⁶ U ovom slučaju ipak nije jasno da li je u pitanju drugi vojnik ili član porodice. Čak i da na spomeniku nije uklesano da je T. Varije bio veteran to bi se moglo naslutiti na osnovu friza bogatog vojničkom opremom te na osnovu predstave Meduze koja je česta na vojničkim stelama. Kako Sedma legija u natpisu ne nosi počasne epitete, spomenik se datira u vrijeme nakon dolaska ove legije u Dalmaciju, a prije 42. godine. Način navođenja imena veterana (*praenomen*, *nomen*, filijacija, *tribus* i domicil) takođe bi upućivao na to.¹⁸⁷

12. Stela Kvinta Valerija iz Hardomilja

Nadgrobna stela veterana izorana je prilikom radova na njivi 2001. godine. Ova njiva se nalazi na lokaciji Vune u selu Hardomilju kod Ljubuškog. Sljedeće godine stela je prenesena u zbirku Samostana na Humcu gdje se i danas čuva. Najveće oštećenje i prelom se nalaze u donjem

¹⁸⁵ Glavičić & Pandža, 2017, 68; *OPEL IV*, 148.

¹⁸⁶ Marić, 2016, 110.

¹⁸⁷ Tončinić, 2011, 11.

dijelu spomenika. Stela je od krečnjaka i može se podijeliti na tri dijela. Gornji dio čine zabat, friz i arhitrav. Na zabatu su bočne akroterije, s tim da je lijeva potpuno otučena, a desna je sačuvana toliko da se raspoznaje da je imala oblik trougaonog postamenta na koji je položena palmeta. U profiliranom zabatnom polju je reljef glave Gorgone. Ispod zabata je friz sa oružjem gdje se nižu štit, pelta, okrugli štit, uspravno postavljen mač, dva prekrížena pravougaona štita, knemida, oklop, knemida, dva prekrížena štita, mač, okrugli štit, pelta i zaobljeni štit. Slijedi dvostruki arhitrav koji počiva na dva tordirana stuba korintskog stila. Između je natpisno polje sa sedam redova teksta. To sve skupa čini središnji dio stele, a u donjem dijelu je predstava grobnih vrata sa četiri pravougaona profilisana polja. Stela je cijelom dužinom oštećena u nivou dva gornja. Ona sadrže prikaz alke za kucanje koja visi o grani bora, a na donjim je prikaz dvije nasuprot postavljene cvijetne čašice iz kojih izvire bršljanove vitice.

Visina: 185 cm; Širina: 63 cm; Debljina: 23 cm; Visina slova: 5.5-2.5 cm

AE 2003, 1330.

EDCS - 30101161 = EDH - 045055 = lupa - 21481

Dodig, 2003 A, 363 - 372; Dodig, 2005, 213; Tončinić, 2011, 91 – 93; Marić, 2015, 107 – 109; Glavičić & Pandža, 2017, 67.

Q(uintus) Valerius / Q(uinti) f(ilius) Qui(rina) dom(o) / Icon(io) vet(eranus) leg(ionis) / VII an(norum) LV stip(endiorum) / XXVIII h(ic) s(itus) e(st) ⁵ / Q(uintus) Portorius et Q(uintus) Va/lerius Anteros posuer(unt)

Kvint Valerije, sin Kvinta, tribusa Kvirina, iz Ikonija, veteran Sedme legije, koji je živio 55, a služio 28 godina, ovdje je pokopan. Kvint Portorije i Kvint Valerije Antero postaviše.

Natpis čini sedam redova slova. Slova uklesana rustičnom kapitalom. Visina varira, a donja dva reda su znatno manja i zbijenija. Moguće u pitanju neukost klesara ili naknadno uklesivanje imena osoba koje su podigle spomenik. -R.1: Slova krupna i jednaka. Abrevijacija prenomena i *punctum distinguens* između riječi. -R.2: Slova jednaka. Riječi napisane u abrevijaciji i interpunkcijski znaci oblika tačke. -R.3: Slovo N u prvoj riječi veće od ostalih. Abrevijacije i *punctum distinguens* između riječi. -R.4: Slova nejednaka, Abrevijacije i interpunkcijski znaci između riječi. -R.5: Nejednaka slova, prisutni interpunkcijski znaci i *hic situs est* uklesano skraćeno. -R.6: Slova mala i zbijena, riječi u abrevijaciji, a između *punctum distinguens*. -R.7: Slova visine 2.5 cm i zbijena. Riječ *posuerunt* skraćena i *punctum distinguens* između riječi.

Datacija: 9 – 42. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/21481/photos/1> (02/04/2021)

Stela je postavljena za Kvinta Valerija, veterana Sedme legije, koji je bio upisan u *tribus* Kvirina i vodio porijeklo iz Ikonija. On je živio 55, a služio 28 godina. Tribus govori da je imao rimsko građanstvo, a *duanomina* sa filijacijom da je njegov otac dobio isto za vrijeme Augusta. Valerijev nomen je bio prilično raširen, ali je poznato da se *Iconium* nalazio u Galatiji, pored Frigije, u Maloj Aziji pa je riječ o još jednom veteranu Sedme legije sa Istoka.¹⁸⁸ Njegov gentilicij posvjedočen je na nekoliko spomenika sa prostora Ljubuškog, a u ovom katalogu pod brojem 5 je obrađen jedan od njih kako pripada legijskom veteranu. Nije poznato kakva je poveznica između K. Valerija i ljudi koji su mu postavili spomenik. Gentilicij prvog spomenutog, Kvinta Portorija, nije potvrđen u Dalmaciji, ali postoje svjedočanstva ovog nomena upravo u Ikoniju.¹⁸⁹ *Cognomen* druge osobe, *Anteros* je u Dalmaciji čest kod robova.¹⁹⁰ Dodig pretpostavlja maloazijsko porijeklo ovih osoba te da njihova romanizovana imena dolaze od rimskih trgovaca i kolonista iz Galatije i okruženja.¹⁹¹ K. Valerije je vjerovatno na ovaj prostor dospio veteranskom dedukcijom kao i svi ostali spomenuti veterani Sedme legije. Kako ova legija u natpisu nema počasne epitete spomenik se datira između 9. i 42. godine.

---

¹⁸⁸ Marić, 2015, 108; *OPEL IV*, 142.

¹⁸⁹ Isto, 109.

¹⁹⁰ Alföldy, 1969, 151; *OPEL I*, 58.

¹⁹¹ Dodig, 2003 A, 365.

13. Stela Marka Antonija Maksima iz Borasa

Nadgrobna stela nađena 1938. godine na lokalitetu Doci, pod brdom Utvicom u selu Borasi kod Vitine kod Ljubuškog. Vlasnik zemljišta spomenik našao prilikom oranja i nedostajao mu je donji dio. Danas se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu pod inventarnim brojem 682. Stela je izrađena od krečnjaka. Bočne strane, a i zadnja strana stele su grublje obrade. Što se tiče prednje strane spomenik je izrađen tako da imitira pročelje hrama, a može se naslutiti da je donji dio imao predstavu grobnih vrata zahvaljujući sačuvanim gornjim dijelovima dva udubljena polja. Stela se može podijeliti na tri dijela. Gornji čini profilisani trougaoni zabat. U središtu zabatnog polja reljefno prikazan orao raširenih krila. Ova životinja je poznata kao simbol rimskih legija pa se i bez čitanja natpisa može pretpostaviti da je riječ o nadgrobnom spomeniku legionara. Uglove zabata ukrašavale su dvije akroterije sa lavovima u poluležećem stavu. Lavovi su prilično oštećeni tako da su primjetne samo noge, odnosno šape. Prostor ispod lavova ukrašen je dekorativnim cvijetom. Dva tordirana stupca, izrađena u stilu korintskih, i profilisani arhitrav pridržavaju zabat. Baza lijevog stupca je oštećena. Stupci i arhitrav formiraju edikulu u kojoj je profilisano natpisno polje.

Visina: 120 cm; Širina: 85 cm; Debljina: 20 cm; Visina slova: 6.7 - 5 cm

ILJug 1937.

EDCS - 10100880 = EDH - 034254 = lupa - 23304

Paškvalin, 1960, 325 – 327; Bojanovski, 1988, 383; Imamović, 1990, 41; Ферјанчић, 2002, 112 – 114, br. 232; Paškvalin, 2012, 65; Tončinić, 2017, 82 – 85.

M(arco) Antonio / Maximo signif(ero) / veter(ano) leg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis) / annor(um) L stip(endiorum) XXX / et Iuliae Sabinae⁵ / C(aius) Antonius / Augurinus / filius f(aciendum) c(uravit)

Marku Antoniju Maksimu, signiferu, veteranu Jedanaeste legije Klaudije vjerne odane, koji je živio 50 godina, a služio 30, i Juliji Sabini, Gaj Antonije Augurin, sin, da postavi pobrinuo se.

Natpis sadrži osam redova slova. Tekst nema oštećenja, ali su slova nejednake veličine koja varira od 5 - 6, 7 cm. -R.1: Slova jednaka i krupna. Abrevijacija prenomena. Između riječi *punctum distinguens*. -R.2: Slova jednaka, nešto manja i zbijena. Između riječi znak interpunkcije oblika tačke. Druga riječ u abrevijacijskom obliku. -R.3: Slova jednaka, još manja u odnosu na prethodni red, dosta zbijena. Ponovo isti interpunkcijski znakovi među

riječima. Abrevijacije i počasni epiteti legije uklesani u skraćenom obliku- C.P.F. -R.4: Slova jednaka, manja i zbijena. Abrevijacije riječi i *punctum distinguens* između njih. -R.5: U ovom redu slova nejednaka, četvrta riječ napisana krupnijim slovima. Interpunkcijski znakovi oblika tačke među riječima. -R.6: Slova ponovo krupnija, praenomen u abrevijaciji, a prisutan je i *punctum distinguens*. -R.7: Ovaj red čini jedna riječ. Slova krupna i jednake visine. -R.8: Nešto manja slova, jednaka. Riječi napisane u abrevijaciji i interpunkcijski znakovi u obliku tačke.

Datacija: 51 – 200. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/23304/photos/1> (02/04/2021)

Zahvaljujući očuvanom natpisu zna se da je Gaj Antonije Augurinus podigao spomenik svojim roditeljima Marku Antoniju Maksimu i Juliji Sabini.¹⁹² Marko Antonije Maksim je umro kao veteran Jedanaeste legije Klaudije u kojoj je služio kao *signifer* odnosno zakonodavac što je bio značajan oficirski čin u ovim vojnim jedinicama.¹⁹³ Budući da je poznata godina kada je ova legija dobila naziv *Claudia Pia Fidelis*, utvrđeno je da je donja granica izrade spomenika 42. godina. Ova granica se može još pomjeriti kako natpis ne sadrži konsekrativnu formulu *D(is) M(anibus)*. Poteškoće nastaju prilikom određivanja gornje granice. Forma u kojoj je napisano počasno ime legije na datom spomeniku se javlja od 42. godine do vremena cara Trajana. Nakon ovog perioda primjetne su promjene u načinu pisanja, ali ne u svim slučajevima te je stoga dat toliki opseg kod datiranja.¹⁹⁴ Što se tiče kognomena veterana, to je najčešći kognomen u cijelom Carstvu.¹⁹⁵ Moguće je, ipak, da je Maksim italiskog porijekla kako je Italija

¹⁹² Bojanovski, 1988, 383.

¹⁹³ Imamović, 1990, 41; Marić, 2016, 109.

¹⁹⁴ Tončinić, 2017, 90 – 91.

¹⁹⁵ Alföldy, 1969, 242; *OPEL III*, 70.

u prvom stoljeću bila glavno područje za regrutovanje pripadnika Jedanaeste legije.¹⁹⁶ Porijeklo njegove žene, Julije Sabine, nije moguće utvrditi kako je njen kognomen i više nego raširen u Carstvu.¹⁹⁷ Bojanovski zaključuje da bi Julija Sabina mogla poticati iz okoline logora Jedanaeste legije u kojem je Maksim bio stacioniran te da se na osnovu gentilicija izvodi da je rimsko građanstvo dobila za vrijeme nekog od careva Julijevaca (August, Tiberije, Kaligula).¹⁹⁸ Ovakvo tumačenje je i više nego slobodno. Prema Ferjančić mogući razlozi Maksimovog dolaska na ovaj prostor nakon službe bi bili: mogućnosti za bavljenje različitim poslovima, dobri uslovi za život, porodične veze kao i nova dedukcije veterana što treba uzeti s oprezom.¹⁹⁹ Paškvalin skreće pažnju na kognomen sina *Augurinus*, što bi možda upućivalo da je neki predak iz porodice imao veze sa službom augura.²⁰⁰ Natpis ne nudi više informacija pa je značenje ovog kognomena i dalje pod znakom pitanja.

14. Stela Lucija(?) Marcilija i Gaja Marcilija(?) iz Veljaka

Radi se o nadgrobnoj steli na kojoj se spominju dvije osobe. Truhelka prvi opisuje ovaj spomenik 1893. godine te piše da je bez ikakvog natpisa i da je ugrađen kao gornji prag iznad vrata crkve.²⁰¹ Spomenik je dakle bio u sekundarnoj upotrebi, a na istom mjestu se nalazi i danas. Stela je poslužila kao nadvratnik grobljanske kapele sv. Ilije na lokalitetu Mlade, u selu Veljaci kod Ljubuškog. Ugrađena je u horizontalnom položaju. Zabat i usadnik su otučeni, a stela je prvobitno morala biti visoka preko dva metra pa se radi o veoma visokom primjerku. U gornjem dijelu je sačuvan arhitrav te friz ispod koga je natpisno polje. Ovo polje i ukrasi su prilično oštećeni. Arhitrav je dvostruke profilacije, a friz nosi prikaz oružja i vojne opreme. Natpisno polje se nalazi između dva bočna, tordirana stuba sa korintskim kapitelima i dimenzija je 0,54 x 0,47 m. Kako je polje jako oštećeno i išpicano u prvi mah se mislilo da stela ne sadrži natpis, ali je nakon čišćenja ustanovljeno da natpis ipak postoji, s tim što ga je bilo veoma teško tumačiti zbog brojnih oštećenja. U donjem dijelu, ispod natpisnog polja se nalazi predstava vrata (*porta inferis*) sa 4 udubljena pravouglana polja obrubljena profilacijom. Dva gornja polja imaju oblik kvadrata, a donja pravougaonika. Polja su ukrašena „kucalima“,

---

¹⁹⁶ Marić, 2015, 113.

¹⁹⁷ *OPEL IV*, 40.

¹⁹⁸ Bojanovski, 1988, 122.

¹⁹⁹ Ферјанчић, 2002, 113 – 114.

²⁰⁰ Paškvalin, 1960, 327.

²⁰¹ Truhelka, 1893, 673.

gornja u obliku lavlje glave, a donja bršljana. Prostor ispod vrata je neukrašen, a usadnik nedostaje.

Visina oko 175 cm; Širina: 58 cm; Debljina: 30 cm; Visina slova: 4 – 5 cm

EDCS – 55300298 = lupa – 21463

Truhelka, 1893, 673; Dodig, 1997, 18; Dodig, 2003 A, 235 – 237, br. 4; Dodig, 2005, 212, br. 10; Tončinić, 2011, 69; Tončinić, 2017, 83; Glavičić & Pandža, 2017, 71, sl. 16.

L(ucius) Marcilius / C(ai) [f(ilius) do]mo Pe/[ssin(unte?) leg(ionis) V]II / C[l(audiae) P(iae) F(idelis)] / [---]⁵ / [---] / C(aius) M[arcilius(?)] / [---]

Lucije Marcilije, sin Gaja, iz Pesinunta(?), legije 7(?) CPF...Gaj Marcilije(?)

Tekst je vjerovatno imao osam redova, a ono što je vidljivo od slova govori da je njihova visina varirala od 5 do 4 cm. Natpis je izuzetno oštećen te je na osnovu fotografije tumačenje nemoguće. Radoslav Dodig je 2003. godine očistio natpis i donekle ga rekonstruisao pa se u analizi služilo njegovim radom.²⁰² Prema njemu u R. 1. je bilo upisano ime sa abrevijacijom prenomena. -R.2: Filijacija i dio domicila, ali je riječ *filius* izgubljena. Od riječi *domo* preostao je samo drugi dio -mo, a od sljedeće riječi samo početak Pe..Ova riječ se nastavljala u sljedećem R.3. ali je izgubljena, protumačeno je da je bilo uklesano ime grada Pesinunta. U nastavku je bio broj legije, ali je sačuvano samo -II, te se tumači kao VII. U R.4. slovo C je protumačeno kao početak počasnih epiteta Sedme legije *Claudia Pia Fidelis*. Sljedeća dva reda se nisu mogla pročitati. -R.7. Standardna abrevijacija prenomena *Caius* te slovo M, protumačeno kao nomen *Marcilius*. Posljedni red je bilo nemoguće protumačiti.

Datacija: nakon 42. godine, ali pod znakom pitanja.

²⁰² Dodig, 2003 A, 236.

Zbog brojnih oštećenja ovaj spomenik je izazvao dosta nedoumica. Prvobitno nije ni pripisan Sedmoj legiji jer se smatralo da je natpis izlizan. Potom Tončinić prenosi da je *praenomen* prve osobe iz natpisa bio *Caius*, iako u svom drugom radu govori o Luciju Marciliju. Prenomen *Caius*, koji je drugačiji od Dodigovog čitanja, nalazi se i u epigrafskoj digitalnoj bazi Lupa.²⁰³ Ovdje će se ipak uzeti Dodigovo čitanje kao relevantno što onda podrazumijeva da se u tekstu spominje Lucije Marcilije, sin Gaja, za koga je pretpostavljeno da dolazi iz frigijskog grada Pesinunta i da je služio u Sedmoj legiji. Potencijalno mjesto porijekla (istok Carstva sa koga je poznato da je dobar dio pripadnika ove legije bio regrutovan) i pripadnost ovoj legiji su u skladu sa ostalim legionarskim stelama pronađenim na području Ljubuškog. U natpisu se spominje još jedna osoba u vezi koje je sačuvan samo *praenomen*, a pretpostavljen je *nomen* isti kao kod prve. Zbog toga pomalo čudi to što Glavičić i Pandža veoma slobodno tumače da su dva muškarca bila braća te da je Gaj Marcilije bio stariji pa je stoga uzeo očev *praenomen*.²⁰⁴ To je svakako hipotetički moguće, ali zbog nečitljivosti natpisa treba biti oprezan u zaključivanju s obzirom da je i Gajev gentilicij na nivou pretpostavke.

Iz teksta se ne može zaključiti da li je Lucije Marcilije (ili oba muškarca) bio veteran ili aktivni vojnik. Njegov nomen *Marcilius* je prema navodima rijedak i u literaturi se spominje neznatan broj puta, jednom u ženskom obliku *Marcilia* u Galiji *Narbonensis*.²⁰⁵ Za razliku od svih ostalih natpisa Sedme legije iz okoline Ljubuškog, za ovaj i još jedan natpis nije sigurno da li pripadaju Sedmoj legiji ili Sedmoj legiji CPF, odnosno da li su izrađeni prije 42. godine (kao svi ostali natpisi) ili poslije.²⁰⁶ Dodig je mišljenja da se u četvrtom redu nalazi slovo C što označava početak epiteta legije.²⁰⁷ Ova mogućnost se svakako ne može isključiti. Predstava vrata na steli mogla bi biti potvrda frigijskog porijekla ovog legionara kako su ovakve predstave veoma česte u Maloj Aziji, ali su dolazile i iz sjeveroitalskih krajeva što se danas uzima kao prihvatljivije rješenje. Dodig se ipak zalaže za orijentalni uticaj u izradi ove i sličnih stela iz okoline Ljubuškog. On čak nagovještava mogućnost postojanja lokalne radionice, a prenosi i da je ovaj tip vojničkih stela sa samostalnim zabatom u obliku edikule najraniji tip

²⁰³ Uporediti Tončinić, 2017, 83 i Tončinić, 2011, 69. Na <http://lupa.at/21463> u ovom natpisu pod brojem 21463 *praenomen* je *Caius*.

²⁰⁴ Glavičić & Pandža, 2017, 71.

²⁰⁵ Dodig, 2003 A, 236; *OPEL III*, 56.

²⁰⁶ -----] / [---]elius Ma[---] / [---]P domo R[---] / [ve]t(eran) leg(ionis) VII [---] / [---] s]tip(endiorum) XXVIII [---?] ⁵ / [an]n(os) LXII fili[o] / [---] e]t Patrono V(?) / [---] p]osuit matri (AE 2000, 1176.)

²⁰⁷ Dodig, isto.

nadgrobnih spomenika rimskog doba te da se javlja odmah nakon Ilirskog ustanka. Dodig upućuje i na postojanje rimskog naselja na području gdje se nalazi kapela sa ovom stelom. Od ovog naselja su otkriveni samo ostaci jedne zgrade koja je vjerovatno pripadala sklopu neke vile rustike.²⁰⁸ Moguće da bi istraživanja datog područja razjasnila i postojeće nejasnoće u vezi stele Lucija Marcilija kako natpis ne pruža tu mogućnost, ali to ostaje da se vidi u budućnosti ako do istraživanja dođe.

15. Fragment stele veterana Sedme legije iz Vitaljine

Fragment stele pronađen 1971. godine na lokalitetu Grebine, u selu Vitaljina kod Ljubuškog. Škegro piše da je fragment pronađen na srednjovjekovnom groblju i da je bio položen ispod jednog stećka.²⁰⁹ Danas se čuva u zbirci Franjevačkog samostana u Humcu. Stela je od krečnjaka i veoma oštećena, nedostaje joj čitav gornji dio pa i gornji kraj natpisnog polja. Oštećena je i na rubovima, a donji, neukrašeni dio, takođe je znatno oštećen i nedostaje njegov dio. Natpisno polje je bilo profilisano, ali je profilacija sačuvana samo u donjem dijelu.

Visina: 85 cm; Širina: 47 cm; Debljina: 17 cm; Visina slova: 2 - 3 cm

AE 2000, 1176.

EDCS - 20601176 = EDH - 039810 = lupa - 21490

Atanacković - Salčić, 1981, 273, sl. 14; Bojanovski, 1988, 386; Škegro, 1997, 86; Dodig, 2005, 212, br. 9; Tončinić, 2011, 103 – 104; Glavičić & Pandža, 2017, 70 – 71, sl. 15.

-----] / [---]elius Ma[---] / [---]P domo R[---] / [ve]t(eranus) leg(ionis) VII [---] / [---
s]tip(endiorum) XXVIII [---?] / [an]n(os) LXII fili[o]⁵ / [--- e]t Patrono V(?) / [--- p]osuit
matri

[---]elius Ma[---] ...iz R[---], veteran Sedme legije...koji je služio XXVIII[---?] godina, a živio 62 godine, sinu...i patronu V(?)... i majci postavi.

Tekst natpisa je činilo sedam redova, u kojima u svakom redu nedostaju početna i završna slova. Tekst je u određenim dijelovima slabo čitljiv. Slova su bila pisana kapitalom, a njihova visina varira. Između riječi je korišten trouglasti znak interpunkcije. Oštećenja su znatno

---

²⁰⁸ Dodig, 2003 A, 236.

²⁰⁹ Škegro, 1997, 86.

otežala čitanje natpisa. Kako u svim redovima nedostaju početna i završna slova tako je i u prvom izgubljeno ime ovoga veterana, a ime *Marcus Caelius* je predloženo od strane Dodiga.²¹⁰ Porijeklo veterana u drugom redu je nemoguće protumačiti. Treći sačuvani red govori da je u pitanju veteran Sedme legije, a u sljedećim redovima su napisane njegove godine života i službe. U R. 5. spominje se sin, u sljedećem patron(?) a u R. 7. da je veteran postavio spomenik i majci. Usljed velikih oštećenja o tekstu se ništa više ne može reći sem da se na osnovu prepisa čini da su prisutne standardne abrevijacije i da slova nisu bila jednake visine.

Datacija: 1 – 300. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/21490/photos/1> (02/04/2021)

Na osnovu natpisa se zaključuje da je stelu podigao veteran Sedme legije čije ime, nažalost, nije sačuvano. Veteran je živio 62 godine i služio u legiji 28 godina najvjerojatnije. Čini se da je stelu podigao sebi, sinu, patronu (?) i majci. Da li je on bio stranac ili domaćeg porijekla nemoguće je reći, ali se s oprezom može predložiti da je ipak bio stranac zbog analogija sa ostalim veteranima Sedme legije čiji su spomenici evidentirani u okolini Ljubuškog, a sačuvana je i riječ *domo* kojom su veterani isticali svoje porijeklo. Takođe, poznato je da je većina vojnika Sedme legije bivala regrutovana na istoku Carstva, ima i izuzetaka, ali na ovom prostoru još nije nađen nijedan natpis koji bi govorio u prilog tome da je u legiji bilo domaćih pripadnika. Ipak, i dalje je zbujujuća činjenica da se spominje da je spomenik podignut i majci što bi značilo da je i ona pokopana u ovom kraju, a tu je i riječ patron koja zbujuje, ali se ne može tumačiti značenje kako je dio teksta uništen na tom mjestu. Dok Atanacković – Salčić i Glavičić i Pandža stelu smještaju u prvo stoljeće, ovi drugi čak i prije 42. godine, Tončinić je veoma oprezan pri datiranju spomenika.²¹¹ Uprkos brojnim

²¹⁰ Dodig, 2005, 212.

²¹¹ Atanacković Salčić, 1980, 273; Glavičić&Pandža, 2017, 70; Tončinić, 2011, 104.

primjercima spomenika ove legije nastalih prije 42. godine, u ovom slučaju se ne smije tvrditi da nema počasnog epiteta samo na osnovu analogija sa drugim spomenicima. Za sada bi se trebala ostaviti mogućnost nastanka spomenika i prije i poslije 42. godine. Ovaj natpis je uz natpis iz prethodne kataloške jedinice i onaj pod brojem šest jedini Sedme legije, sa područja Ljubuškog, za koji postoji mogućnost da je nastao i nakon prvog stoljeća.

16. Nadgrobni natpis Atija Domicija vojniku legije Prve Pomoćnice

Fragment nadgrobne ploče se nalazio u privatnoj kući, u sekundarnoj upotrebi. Ova kuća je bila podignuta na lokalitetu Smokvice u selu Hardomilje, uz antički put koji je vodio iz Narone u Bigeste. Patsch navodi da je u pitanju fragment od bijelog krečnjaka i da je korišten kao gornji dio lijevog dovratnika ulaznih vrata. Gornji dio ploče je nedostajao i čini se da je bio pravilno isječen kako bi mogao da posluži kao dovratnik. Kako je kamen bio mek, od pritiska je bio nešto nagnut unatrag u gornjem dijelu. Od prvog reda je bio sačuvan samo donji dio slova i to na lijevoj strani budući da je desna bila skoro uništena i to dlijetom najvjerovatnije. On je uočio i tragove kreča na ploči i ogrebotine koje su otežavale tumačenje natpisa, a detalji kao interpunkcijski znaci su bili izgubljeni. Patsch je upozorio da je natpis potrebno premjestiti na sigurno i pohraniti ga kako bi se sačuvao.²¹² Međutim, u sljedećem radu u kojem spominje ovaj natpis, on navodi da se natpis još uvijek ne nalazi u muzeju.²¹³ Autori koji ga spominju u kasnijoj literaturi, samo ga navode i upućuju na Patsch-a za dalje informacije, niko od njih ne govori o današnjem mjestu čuvanja ploče.²¹⁴ Da se natpis nalazi u zbirci Franjevačkog samostana na Humcu, morala bi ga u svome radu iz 1980. godine obraditi V. Atanacković Salčić kako ona daje kataloški pregled spomenika iz samostanske zbirke. Ona, međutim, natpis spominje samo u kontekstu prisustva različitih legija na ovom prostoru i naziva ga “nadgrobna ploča iz Hardomilja”, a u daljnjem tekstu upućuje da se pogleda Patsch za više informacija.²¹⁵ Mjesto čuvanja, stoga, nije moguće utvrditi.

Visina: 41.2 cm; Širina 59 cm; Debljina 19 cm

ILJug 1919.

---

²¹² Patsch, 1907, 69.

²¹³ Isto, 1914, 162.

²¹⁴ Imamović, 1990, 43; Matijević, 2012, 63.

²¹⁵ Atanacković Salčić, 1980, 260.

EDCS - 10100863 = EDH - 034237

Patsch, 1907, 67 – 69, Fig. 31; Patsch, 1914, 162, sl. 23; Atanacković Salčić, 1980, 260; Imamović, 1990, 43; Matijević, 2012, 63.

-----] / Pol(lia) [---] / mil(es) leg(ionis) I ad(iutricis) / an(norum) XXX st(ipendiorum) X / Attius Domi⁵ / tius mil(es) leg(ionis) II / ad(iutricis) proc(urator?) p(osuit)

...Polija...vojniku Prve legije pomoćnice, živio 30 godina, služio 10, Atije Domicije, vojnik Druge legije pomoćnice *procurator* (?) postavi.

Datacija: 131 – 170. godina

Preuzeto iz: Patsch, 1914, 162, sl. 23

Kako je mjesto čuvanja natpisa nepoznato, na osnovu skice je moguće konstatovati samo da su slova bila nejednake visine i ne naročito pravilno uklesana, a prisutne su i abrevijacije riječi. Tekst donosi informaciju da je preminulom vojniku Prve legije spomenik podigao pripadnik Druge legije, Atije Domicije.²¹⁶ Ime prvog legionara je izgubljeno, ali se na osnovu sačuvanog teksta zaključuje da je umro kao aktivni vojnik. Patsch je u četvrtom slovu prvog reda vidio F, I, P ili T i smatrao je da je na tom mjestu bio uklesan *cognomen* preminulog vojnika. Na desnoj, dosta oštećenoj, strani pročitao je naziv tribe *Polli*a. Po njemu ovaj natpis upućuje na istovremeno prisustvo dvije legije u Dalmaciji, gdje smatra da je Prva bila smještena u Humcu, a Druga negdje u blizini. Iako ime prvog legionara nije sačuvano, s obzirom da mu drugi vojnik podiže spomenik i da su oba bila u aktivnoj službi, Patsch je mišljenja da je preminuli vojnik bio daleko od porodice odnosno da je morao biti stranac, a ne lokalnog porijekla.²¹⁷ Nalaz se datira na osnovu mišljenja da su odjeljenja dvije legije boravila u Dalmaciji za vrijeme cara Marka Aurelija, vjerovatno za vremena njegove borbe sa Markomanima.²¹⁸

²¹⁶ OPEL I, 90.

²¹⁷ Patsch, 1907, 68.

²¹⁸ Imamović, 1990, 43.

17. Izgubljeni natpis Lucija Ricija i Lucija Atilija

Okolnosti nalaza i mjesto čuvanja nepoznati.

Dimenzije /

CIL 03, 01818.

EDCS - 27500162 = EDH - 053445 = lupa – 21516

Patsch, 1907, 106; Betz, 1938, 66; Vojanovski, 1988, 127; Ферјанчић, 2002, 268, br. 224; Tončinić, 2011, 82; Marić, 2015, 106 – 107.

L(ucius) Riccius L(uci) f(ilius) Vel(ina) / Pessinunte ann(or)um LX vet(eranus) / Marcia Maxima uxor / L(ucius) Riccius L(uci) f(ilius) Valens / L(ucius) Riccius L(uci) f(ilius) Gallus⁵ / Riccia L(uci) [f(ilia)] Bulla / h(ic) s(iti) s(unt) / L(ucius) Atilius L(uci) f(ilius) Vel(ina) veter(anus) leg(ionis) VII / avunculo suo posuit et sibi

Ovdje su pokopani Lucije Ricije, Lucijev sin, tribusa Velina, iz Pesinunta, živio 60 godina, veteran, Marcija Maksima, njegova žena, Lucije Ricije Valent, Lucijev sin, Lucije Ricije Gal, Lucijev sin i Ricija Bula, Lucijeva kći. Lucije Atilije, Lucijev sin, tribusa Velina, veteran Sedme legije, svome stricu i sebi postavi.

Natpis je imao devet redova teksta i prisutne su tipične abrevijacije. U R.6 riječ *filia* je bila uklesana, ali je izgubljena ili uništena nekim oštećenjem ako je vjerovati prepisu. Prisutne su i tipične formule ovdje je/su pokopan/i i sebi postavi. O tekstu se ne može reći ništa više kako okolnosti pronalaska spomenika ni kontekst nalaza nisu poznati, natpis se može proučavati jedino na osnovu prepisa.

Datacija: 1 – 50. godina

Ovaj natpis dugo nije bio predmet proučavanja kada je riječ o vojnim natpisima iz unutrašnjosti Dalmacije. Razlog je različito tumačenje mjesta nalaza kako su neki autori smatrali da se radi o Čitluku, selu pokraj Sinja, na teritoriji Hrvatske, a poneki i da natpis potiče iz BiH. Da stvar bude još komplikovanija, natpis je danas izgubljen. Almir Marić skreće pažnju na ovaj spomenik u svojoj doktorskoj disertaciji iz 2015. godine jer smatra da je pronađen na teritoriji Bosne i Hercegovine.²¹⁹ Vraćajući se unatrag do prvih autora koji su spominjali

---

²¹⁹ Marić, 2015, 106.

izgubljeni natpis uočava se da je Patsch pisao da je spomenik pronađen na lokalitetu Otoke, jugozapadno od Gabele i to na mjestu gdje Neretva pravi luk i okružuje otok sa dva rukavca.²²⁰ Zapadni rukavac više ne postoji, ali se sačuvao naziv Otoke. Betz je pisao da je spomenik pronađen u Čitluku, sjeveroistočno od Vida, što Ferjančić ponavlja u svom radu iz 2002. godine.²²¹ Bojanovski kao mjesto nalaza navodi Čitluk kod Brotnja, a Domagoj Tončinić pak u svojoj monografiji iz 2011. piše da je spomenik pronađen u selu Čitluk kod Sinja.²²² Još veća zbrka vlada u katalogima digitalnih baza gdje se u bazi Lupa navodi da je natpis nađen u Čitluku kod Sinja, Clauss Slaby kao mjesto nalaza daje Vid, a Heidelberg navodi da je spomenik iz Gabele kod Čapljine, ali kao modernu državu nalaza navodi Hrvatsku, a ne BiH.²²³ Bilo kako bilo ovaj će spomenik, rad tretirati u skladu sa tumačenjem Marića koji smatra da je Patsch ponudio tačan odgovor.²²⁴

Čitanjem prepisa teksta se saznaje da je spomenik podigao Lucije Atilije sebi, svome stricu Luciju Riciju i njegovoj porodici. Porodicu Lucija Ricija je prema natpisu činila žena Marcija Maksima, sinovi Valent i Gal i kći Bula. Za Lucija Atilija je naznačeno da je bio veteran Sedme legije, a za Lucija Ricija je napisano samo veteran. Ipak se i on dovodi u vezu sa Sedmom legijom pogotovo što mu veteran iste, podiže spomenik, jednako kao što se može pretpostaviti da Lucije Atilije potiče iz Pesinunta kao i njegov stric. I jedan i drugi dolaze iz iste tribe *Velina* što je još jedan pokazatelj istog porijekla.²²⁵ Pesinunt je bio mjesto u Galatiji, dakle na istoku Carstva, a sa istoka dolazi većina veterana Sedme legije čiji se spomenici tretiraju u radu. Marcija Maksima vjerovatno potiče iz italske porodice jer su ovaj gentilicij u Dalmaciji nosili uglavnom Italici.²²⁶ Uglavnom se tumači da su dva veterana iz natpisa na datu prostor stigli u okviru dedukcije veterana Sedme legije. Dat je nešto širi prostor za datiranje iako bi se moglo pretpostaviti da je spomenik podignut prije 42. godine kako ova legija u natpisu još uvijek ne nosi svoje počasno ime. Uz to natpis ne sadrži konsekrativnu formulu *D.M.* pa ga i to ubicira u prvu polovinu prvog stoljeća.²²⁷ Potrebno je istaknuti da bi ako bi se prihvatila Gabela kao mjesto nalaza, to onda značilo da spomenik nije pronađen u okolini Ljubuškog kao većina spomenika veterana ove legije, što ostaje još jedna nejasnoća.

---

²²⁰ Patsch, 1907, 106.

²²¹ Betz, 1938, 66; Ферјанчић, 2002, 268.

²²² Bojanovski, 1988, 127; Tončinić, 2011, 82.

²²³ lupa-21516 = EDCS-27500162 = EHD-053445

²²⁴ Marić, 2015, 106.

²²⁵ Tončinić, isto.

²²⁶ *OPEL III*, 70.

²²⁷ Ферјанчић, 2002, 113 – 114.

18. Posvetni natpisi Augustu i Tiberiju

Riječ je o dva identična posvetna natpisa deifikovanom Augustu i caru Tiberiju. Ovi natpisi su bili dio žrtvene are koju su postavili veterani kojima je dedukcijom dodijeljena zemlja u Naronitanskom okrugu. Nađeni su na lokalitetu Zorbinovac kod Ljubuškog 1931. godine. Vlasnik zemljišta je prilikom krčenja svoje njive, koja je odmah pored mezarja u Zorbinovcu, naišao na kasnoantičku grobnicu u koju su bile uzidane ove ploče, nalazile su se, dakle, u sekundarnoj upotrebi. Uz njih je pronađena još jedna, anepigrafska, sa predstavom vrča, jedan ulomak vijenca za žrtvenik i još nekoliko komada postamenta ili baze. Svi navedeni komadi pripadali su pomenutoj ari. Sve tri ploče se danas čuvaju u Arheološkom muzeju Splita pod inv. brojevima: 57561_a, 57561_b, 57561_c. Ploče su pravougaonog oblika i izrađene od krečnjaka; čine ih ram koji obrubljuje profilisano natpisno polje i sam tekst. Vjerovatno su imale funkciju lica i naličja spomenika. Na njihovoj gornjoj površini vidljive su rupe za metalne spone kojima su bile povezane. Druge vidljive rupe služile su za učvršćivanje gornjeg vijenca čiji su ostaci pronađeni sa njima. Ploče su sačuvane u cjelosti, s tim da kod jedne nedostaje gornji lijevi rub rama. Kod druge je kamen dosta istrošen i ispucao pa su slova teško čitljiva. Obje sadrže identični natpis sa tekstom od šest redova.

Visina: 94.5 cm; Širina: 120 cm; Debljina: 15.5 cm; Visina slova: 7.8 - 5.1 cm

AE 1950, 0044 = ILJug 0113 = ILJug 0114.

EDCS - 10000216 = EDH - 021619

Abramić, 1950, 235 - 240; Imamović, 1990, 41; Ферјанчић, 2002, 108 – 113, br. 223; Marić, 2015, 100; Glavičić & Pandža, 2017, 49 - 77; Tončinić, 2017, 80.

[Divo] Augusto et / [T] i (berio) Caes [a] ri Aug (usti) f (ilio) Aug (usto) / sa [cr] um / veterani pagi Scunastic (i) / quibus colonia Naronit (ana) ⁵ / agros dedit

Divo Augusto et / Ti (berio) Caesari Aug (usti) f (ilio) Aug (usto) / sacrum / veterani pagi Scunast (ici) / quibus colon (ia) Naroni (tana) ⁵ / agros dedit

Božanskom Augustu i Tiberiju Cezaru, sinu Augusta, Augustu svetome, *veterani pagi Scunastici*, kojima je kolonije Naronitanske zemljišta dao.

Analizom teksta bolje očuvane ploče zaključuje se da su slova pisana lijepom, pravilnom kapitalom, ali njihova visina u redovima varira. -R.1: Slova krupna i uklesana u pravilnoj

kapitali. Slova *I* i dva *T* nešto veća od ostalih u redu. Između riječi *punctum distinguens*. -R.2: Slova krupna, *T* i *I* nešto veća od ostalih u redu. Između riječi interpunkcijski znaci. Riječi uklesane u abrevijaciji. -R.3: Red čini jedna riječ, a slova krupna i uklesana pravilnom kapitalom. -R.4: Slova nešto manja, zbijenija, visinom se ponovo ističu *I* i *T*. Riječi u abrevijaciji. Ako je bilo interpunkcijskih znakova, danas se ne mogu uočiti. -R.5: Slova uklesana krupnom, pravilnom kapitalom, ali zbijena. Riječi uklesane u abrevijaciji. -R.6: U ovom redu su uklesane dvije riječi. Slova su jednake visine osim slova *T* koja je nešto veće.

Datacija: 14 – 37. godina

Prva ploča sa posvetom Avgustu i Tiberiju

Druga ploča sa istom posvetom

Preuzeto iz: Marić, 2015, 274, T. 9.

Čitanjem natpisa saznaje se da su deifikovanom Augustu i njegovom sinu (posinku), vladajućem caru Tiberiju, izvjesni veterani, koji nisu imenovani, posvetili žrtvenu aru. Ime Augusta je uklesano sa epitetom *divus* što znači da je u vrijeme postavljanja are on već bio mrtav, odnosno svrstan u red božanstava. U natpisu je navedeno i da su ovi veterani od cara dobili zemlju u epihorskoj župi (*pagus Scunasticus*) koja je pripadala Naronitanskoj koloniji.²²⁸ U pitanju je bila dedukcija veterana u kojoj su rimski carevi islužanim vojnicima nakon časnog otpusta dodijeljivali zemljište odnosno posjede (*missio agraria*), na kojima bi veterani izgradili vile rustike i živjeli sa svojim porodicama. Na dobijenom zemljištu bi bivali i sahranjivani. Ova žrtvena ara zasigurno spada u red najvažnijih legionarskih/veteranskih epigrafskih spomenika sa prostora Hercegovina, a u narednim redovima vidjeće se i zašto. Može se reći da je otkrićem dvaju natpisnih ploča riješena misterija prisustva velikog broja veteranskih nadgrobnih spomenika na području današnjeg Ljubuškog. Kako je na aru zabilježeno da su dedikaciju učinili veterani, dobijen je direktni dokaz da je Tiberije u dijelu agera kolonije Narone, u kotaru *pagus Scunasticus*, izvršio dedukciju veterana. Ne zna se tačan položaj ovog kotara, ali su svi natpisi nađeni na prostoru Ljubuškog polja pa je logično očekivati da je u pitanju ovaj prostor ili da je on bar predstavljao dio pomenutog kotara koji je možda zauzimao veću površinu. Ploče

²²⁸ Imamović, 1990, 41.

su u Zorbinovac donesene kao spolije vjerovatno sa nekog drugog mjesta, možda centra župe koji bi morao biti u blizini, a u okviru Ljubuškog polja svakako. Kao što je arom riješeno veteransko prisustvo, tako je i nadgrobni spomenicima riješena misterija o kojim veteranima se radi. Na datom prostoru pronađeno je 11 spomenika veterana Sedm legije. Sve lokacije nalaza pripadaju Ljubuškom polju pa se zaključuje da su *veterani pagi Scunastici* bili pripadnici ove legije. Na dva nadgrobna spomenika iz Hardomilja komemorirani su veterani Petnaeste legije što otvara mogućnost da su sa veteranima Sedme bili zbrinuti i isluženi vojnici drugih legija. Pronađen je i jedan spomenik veterana Jedanaeste legije, ali kako je u pitanju usamljen primjer, treba biti oprezan u zaključivanju.

Izbor ovog plodnog polja za dedukcije vjerovatno je povezan sa blizinom auksilijarnog logora na Gračinama na Humcu, pa čak i stalni logor Sedme legije u Tiluriju, bio je relativno blizu. Kroz polje je prolazila i važna cesta Salona – Naron, a razlozi sigurnosnog stanja u provinciji te oni geostrateške prirode takođe su u opticaju.²²⁹ Ime kotara je vjerovatno ilirsko, ali se navodi u romanizovanom obliku. Stalni boravak veterana je zasigurno pospiješio proces romanizacije na ovom prostoru. Abramić je na Gračinama pretpostavljao *vexillum veteranorum*, odnosno da su veterani došli na prostor Ljubuškog kao „rezerva“ u slučaju iznenadnih ratnih operacija.²³⁰ Sa ovom konstatacijom se ne slaže Tončinić; on smatra da je u pitanju bila tipična veteranska dedukcija u kojoj su veterani naseljeni kao civili, nakon konačnog otpusta.²³¹ U datiranju je uzet u obzir čitav period Tiberijeve vladavine, ali istraživači smatraju da se dedukcija dogodila u ranim godinama iste, 14/15. godine. Razlog ovoga tumačenja su zabilježeni protesti legionara tokom zadnjih godina vladavine Augusta, a nastavljani i nakon njegove smrti. Legionari su tražili i smanjenje godina službe i povlastice nakon otpusta. Tiberijevim ustupcima došlo je do masovnih otpuštanja i dedukcija legionara kojima je zbog Batonovog ustanka i kasnije strateške rezerve bila produžena služba. Na spomenicima veterana Sedme legije mogu se vidjeti dosta visoke *stipendia*, pa se tumači da je naseljavanje veterana u *pagus Scunasticus* upravo rezultat ovih mjera.²³²

---

²²⁹ Glavičić & Pandža, 2017, 49 – 52, 55.

²³⁰ Abramić, 1950, 235.

²³¹ Tončinić, 2017, 80.

²³² Glavičić & Pandža, 2017, 53.

19. Natpisa o obnovi hrama boga Libera

Okolnosti i mjesto pronalaska su dosta nesigurni. Patsch prenosi da je doznao od lokalnog stanovništva kako je natpis nađen u 19. stoljeću kraj rijeke Trebižat, u selu Hardomilju. U trenutku pisanja Pača, spomenik se već nalazio u arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana na Humcu gdje se čuva i danas, a kopija natpisa je Ereševoj kuli u Vidu. Spomenik oblika titula je od krečnjaka, brižljivo pritesan i pravougaon. Čine ga natpisno polje i jednostruko profilisani ram. Primjetno je vertikalno naprsnuće na desnoj strani titula, kao i manja oštećenja rama i natpisa.

Visina: 41 cm; Širina: 56 cm; Debljina: 15 cm; Visina slova: 4.2 - 2 cm

CIL 03, 01789 = CIL 03, 06363 = CIL 03, 08485 = AE 1999, 1221.

EDCS - 26600661 = EDH - 050265 = lupa – 24363

Patsch, 1907, 61 – 62; Imamović, 1977, 398; Atanacković Salčić, 1981, 266 - 267; Bojanovski, 1988, 385; Škegro, 1997, 86; Dodig, 2014, 142 - 143, sl. 2; Marić, 2015, 206; Tončinić, 2017, 86 – 94.

Q(uintus) Piseni{i}us Se/verinus /(centurio) leg(ionis) XI Cl(audiae) / templum Lib(eri) Pat(ris) / vetustate corrup/tum porticib(us) adiect(is) ⁵ / restituit

Kvint Pisentije Severin, centurion Jedanaeste legije Klaudije, hrama Libera Oca, starošću oštećene portike je obnovio.

Natpis čini šest redova teksta nejednake širine, a visina slova varira. -R.1: Slova nejednake visine od 3 do 4 cm. Praenomen dat u abrevijaciji. Između prve dvije riječi znak interpunkcije (*hedera distinguens*). Problemi sa čitanjem nomena. Tončinić prenosi da se samo u CIL-u gentilicij sa ovog natpisa javlja u tri oblika: Pisenius, Plisenius i Piseni{i}us.²³³ Atanacković – Salčić i Škegro su čitali *Pliseniius*, Imamović i Bojanovski *Pisenius*.²³⁴ Dodig bi mogao biti na pravom tragu kada navodi da smatra da je u pitanju klesarska greška u kojoj slovo *i* nije ponovljeno dva puta, već je greška u izostavljanju horizontalne haste kojom je prvo uklesano *i* trebalo zapravo biti *t*. To bi značilo da je gentilicij bio *Pisentius*. Kao potvrdu navodi da svi ostali ponuđeni gentiliciji nemaju nijednu potvrdu u Carstvu, dok se Pisentius javlja veliki broj

²³³ Tončinić, 2017, 87.

²³⁴ Atanacković Salčić, isto; Škegro, 1997, 86; Imamović, isto. Bojanovski, 1988, 385.

puta, i to najčešće u Italiji.²³⁵ -R.2: Slova nejednaka, visina varira od 2.6 do 3.2 cm. Prisutna oštećenja. Slovo n u cognomenu *Severinus* oštećeno pa ima tumačenja da je bilo uklesano *Severianus*.²³⁶ Riječi napisane u abrevijaciji. -R.3: Slova nejednaka, visina varira od 2.6 -3.2 cm. Prisutne abrevijacije. *Hedera distinguens* između svake riječi. -R.4: Visina slova 2 cm, riječ se nastavlja u sljedećem redu. -R.5: Visina slova 2.5 cm. *Hedera distinguens* između druge i treće riječi. Skraćeni oblici riječi. -R.6: Visina slova 2.5 cm, ali slova S i V malo veća. Red čini jedna riječ.

Datacija: 51 – 150. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/24363/photos/3> (01/04/2021)

Natpis govori da je Kvint Pisentije Severin, centurion Jedanaeste legije Klaudije, obnovio hram boga Libera. Ono što se iz natpisa da zaključiti je da je ovaj oficir bio prisutan u određenom trenutku na datom prostoru. Druga važna informacija je da je obnovio hram boga Libera, što podrazumijeva ne samo postojanje ovog hrama, već i da je on morao biti sagrađen dosta prije obnove. Arheološki ostaci hrama nisu pronađeni do danas. Patsch je pisao da su na ovoj, desnoj, obali Trebižata početkom 19. vijeka primijećeni ostaci neke građevine “nekoliko koraka od rijeke” i da je natpis vjerovatno došao sa tog mjesta. Lokacija je poznata kao vinogradi Smokovice, u selu Hardomilje.²³⁷ Bilo da je hram bio sagrađen na lokaciji dalje ili bliže Trebižatu, negdje na prostoru pronalaska natpisa, u svakom slučaju je morao biti u tom arealu. To se zaključuje budući da je skupa sa ovim pronađen još jedan natpis koji govori o obnovi hrama boga Libera.²³⁸ Taj spomenik je veoma značajan za razumijevanje konteksta obnove hrama jer se može datirati u 173. godinu kako su u natpisu navedena imena konzula.²³⁹ Pretpostavlja se da se Severinova obnova dogodila prije ove, ali se istraživači ne slažu

²³⁵ Dodig, 2014, 142.

²³⁶ Atanacković Salčić, 1981, 266.

²³⁷ Patsch, 1907, 61.

²³⁸ *Templum Liberi / Patris et Liberae vetustate dilabsum(!) restituit / coh(ors) I Bel(garum) adiectis por/ticibus curam agente^s / Fl(avio) Victore / (centurione) leg(ionis) I ad(iutricis) p(iae) / f(idelis) Severo et Pompeiano / II co(n)s(ulibus)*. (AE 1999, 1221)

²³⁹ Marić, 2016, 111.

povodom vremena u kome se zbila. Atanacković Salčić i Škegro su smatrali da su svi počasni epiteti bili uklesani u spomenik, dakle *Claudia pia fidelis*.²⁴⁰ Shodno tome Atanacković Salčić je spomenik datirala između 42. godine, kada je legija dobila ove epitete, i 69. kada je otišla iz Burnuma u Italiju. Ona je smatrala i da dva natpisa govore o dva različita hrama.²⁴¹ Dodig je natpis čitao bez epiteta PF, ali je smatrao da ih je klesar greškom ispustio. Pored toga on navodi da se obnova dogodila krajem 1. ili početkom 2. stoljeća, nezavisno od toga gdje je Jedanaesta legija bila stacionirana u tom trenutku.²⁴² Tončinić odbacuje ideju o postojanju dva različita hrama, a ne odbacuje mogućnost da je bilo riječ o jednoj, dugotrajnoj obnovi gdje su se smjenjivali ovlašteni za ovaj proces. On, takođe, smatra da počasni epiteti PF nikako nisu mogli biti uklesani u spomenik jer za tako nešto nema prostora u natpisnom polju. Upravo zahvaljujući ovom tumačenju i na osnovu poznate činjenice da se na spomenicima ove legije od sredine drugog stoljeća uklesivalo samo Cl(audia), Tončinić dati natpis smješta na kraj drugog, eventualno početak trećeg stoljeća.²⁴³

Što se tiče Severinovog porijekla može se reći da je njegov *cognomen* veoma rasprostranjen u Dalmaciji i čitavom Carstvu. Takođe je vrlo čest kod Italika, kao i njegov gentilicij uostalom, pa se porijeklo ne može pouzdano utvrditi.²⁴⁴ Budući da nema drugih dokaza o boravku aktivnih vojnika Jedanaeste legije na ovom prostoru. za Severina se pretpostavlja da je privremeno obavljao dužnost nadzornika obnove hrama i da je bio u posebnom izaslanstvu iz svoje matične provincije.²⁴⁵ Na kraju, potrebno je reći da je Liber bio veoma popularno božanstvo među vojskom. U dunavskim legijama je čak smatran vojnim božanstvom, stoga ne treba da čudi postojanje njegovog hrama u blizini vojnog logora. O značaju ovog hrama za rimsku vojsku, stacioniranu na ovom prostoru, govore i dvije (za sada) poznate obnove istog.²⁴⁶

20. Stela Betula iz Hardomilja kod Ljubuškog

Stela Betula, pripadnika Treće kohorte *Alpinorum*, pronađena je na lokalitetu Baščine u selu Hardomilju kod Ljubuškog, gdje je vjerovatno izvađena iz rijeke Trebižat. Danas se čuva u

---

²⁴⁰ Škegro, 1997, 86

²⁴¹ Atanacković Salčić, 1981, 267.

²⁴² Dodig, 2014, 143.

²⁴³ Tončinić, 2017, 95.

²⁴⁴ Alföldy, 1969, 295; *OPEL III*, 143; *OPEL IV*, 76.

²⁴⁵ Tončinić, 2017, 93.

²⁴⁶ Marić, 2015, 206.

zбирци Franjevačkog samostana na Humcu. Nadgrobni spomenik je izrađen od krečnjaka i dobro je očuvan. Stela se sastoji od dva dijela, a gornji oponaša arhitektonsku kompoziciju edikule. Na krajevima zabata su akroterije oblika polupalmete, a ispod akroterija, u trougaonom slobodnom prostoru je po jedna mala rozeta. Na vrhu zabata je kvadratno postolje, koje je po svemu sudeći služilo za ukrasnu piniju. U središtu profilisanog zabata je reljefna figura; radi se o predstavi poprsja pokojnika koja je urađena šematski, bez mnogo detalja. U liku pokojnika zapažaju se kovrdžava kosa i otvorene krupne oči. Odjeven je u tuniku, a preko ramena ima prebačen ogrtač. Između zabata i središnjeg dijela stele je gusto profilisani arhitrav, koji počiva na tordiranim polustubovima sa kapitelima koji oponašaju korintске i profilisanim bazama. Sve skupa odaje arhitektonsku kompoziciju pročelja hrama. Središnji dio stele čini natpisno polje, koje je smješteno unutar edikule. U digitalnim epigrafskim bazama *Epigraphische Datenbank Heidelberg* i *Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby* javlja se jedno čitanje natpisa, dok starija epigrafska građa daje drugo čitanje. Spomenik je u određenom trenutku očišćen od naslaga sedre, nakon čega su uočeni jedno dodatno slovo i broj u prvom odnosno u drugom redu; otuda i različito čitanje natpisa u starijoj literaturi, prije čišćenja naslaga.

Visina: 184 cm; Širina 65 cm; Debljina: 24 cm; Visina slova: 5 - 4 cm

Atanacković Salčić, 1981, 262-263; Bojanovski, 1985, 383; Škegro, 1997, 87; Paškvalin, 2012, 63; Marić, 2017, 100; Marić, 2019, 84-85; Cesarik, 2020, 304-305, 325.

AE 1950, 0109 = AE 2009, 1013 = ILJug 0115.

EDCS-10000218 = EDH – 021799 = lupa – 22578

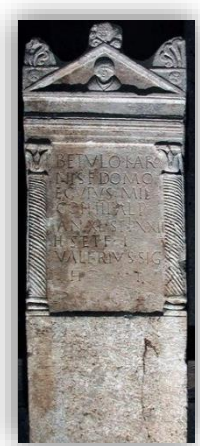
Betulo Karo/nis f(i)lius) domo / Egeius mil(es) / coh(ortis) III Alp(inorum) / an(norum) XL stip(endiorum) XXII⁵ / h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) / Valerius sig(nifer) / h(eres) p(osuit)

Betul, sin Karona, rodom *Egeius*, vojnik kohorte Treće *Alpinorum*, koji je živio 40, a služio 22 godine, ovdje je pokopan. Oporukom je naredio učiniti, Valerije *signifer* nasljednik postavi.

Natpisno polje čini osam redova teksta. Visina slova, pisanih kvadratnom kapitalom, varira od 4 do 5 cm. Riječi su odvajane uz pomoć *hederae distiguentes* i tačkama. U R.1. slova su krupnija, a između riječi se javlja *hedera distinguens*. Slova prve riječi neznatno krupnija u odnosu na slova druge. Pored toga u prvoj riječi donji kraj slova *E* je duži od ostalih slova u redu. U drugoj riječi slovo *O* gotovo tri puta manje od ostalih. -R.2: Slova jednaka, prisutna

abrevijacija riječi *filius*. Između riječi *hedera distinguens*. -R.3: Slova ponovo krupnija i jednaka, prisutna abrevijacija riječi *miles*, a između riječi *hedera distinguens*. -R.4: Slova neznatno manja, ali visina varira. Riječi pisane abrevijacijom i između njih *punctum distinguens*. -R.5: Slova manja i jednaka, ali neravno uklesana. Riječi u abrevijaciji, a između njih *punctum distinguens*. Uočljiva ligatura slova *IP* u riječi *stipendiorum*. Posljednji znak u redu, broj I, uklesan uz samu ivicu natpisnog polja. -R.6: Slova nejednaka i neravno uklesana. Sve riječi su date u abrevijaciji, a između njih je *punctum distinguens*. -R.7: Slova nejednaka, druga riječ je data u abrevijaciji i između riječi *punctum distinguens*. -R.8: Red se sastoji od dvije riječi od kojih su data samo inicijalna slova, koja su nejednaka i veoma udaljena jedno od drugog.

Datacija: 1-100. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/22578/photos/1> (21/04/22)

Stela je podignuta za Betula, pripadnika Treće kohorte *Alpinorum*, a podigao je znakonoša Valerije, u ovom slučaju u ulozu njegovog nasljednika. Naznačeno je i da je Betul porijeklom iz Egeiusa. Na mjestu pronalaska spomenika, lokaciji Baščine u selu Hardomilju, odavno su uočeni ostaci nekadašnjeg rimskog mosta. Karl Pač 1907. godine piše da su njegovi dijelovi vidljivi u grmlju na obali Trebižata.²⁴⁷ Bojanovski 70-ak godina kasnije svjedoči da se ploče i tesano kamenje sa ovog mosta mogu primijetiti na obali, a prilikom niskog vodostaja kamene kvaderi se primjećuju i u vodi.²⁴⁸ Ukoliko se Betulov spomenik pogleda u kontekstu cjelokupnog područja Hardomilja, uočava se još šest spomenika, pripadajućih datoj kohorti, te veliki broj vojnih natpisa uopšte. Po pretpostavci istraživača na ovom prostoru bi trebalo računati na trasu puta koji je vodio od Narone do Bigeste pa samim tim i na nekropolu auksilijarnog vojnog logora sa Gračina na Humcu. Nekih 400 metara

²⁴⁷ Patch, 1907, 63.

²⁴⁸ Bojanovski, 1973 A, 308.

sjeverno od samog mosta je pretpostavljeni areal logora. Iako je na prostoru logora veliki broj rimskih jedinica ostavio traga u vidu građevinskih natpisa i pečata, kombinovana kohorta *III Alpinorum aequitata* nije jedna od njih. Ipak, na osnovu nadgrobnih spomenika zaključuje se da je neko vrijeme bila stacionirana upravo u Humcu.²⁴⁹

Godina dolaska ove kohorte u Dalmaciju nije poznata, ali neki naučnici smatraju da je učestvovala u gušenju Velikog ilirskog ustanka te da je nakon njegovog kraja ostala stacionirana u Humcu.²⁵⁰ Za takve tvrdnje za sada nema nikakvih epigrafskih dokaza. Što se tiče odlaska kohorte iz Humca, postoje određene indicije da je u logoru bila do kraja prvog i početka drugog vijeka, kada je zamijenila *cohors I Belgarum aequitata*, koja preuzima ulogu stalne posade logora.²⁵¹ Kohorta Treća *Alpinorum* će ostati još stotinjak godina u Dalmaciji da bi početkom trećeg vijeka prešla u Panoniju. Domicil pokojnika je naročito zanimljiv s obzirom da su *Egiii* zapravo alpska etnija zabilježena na Augustovom tropeumu. Iako se sa sigurnošću ne zna gdje je bila njihova teritorija, pretpostavlja se da je pripadala *Alpes Maritimae* kao i većina alpskih etnija čija su imena zabilježena na prostoru Dalmacije. Čini se da su prvi regruti Treće kohorte *Alpinorum* bili upravo sa ovog područja da bi kasnije u kohortu bivali regrutovani i lokalni muškarci.²⁵² Prvi regruti su morali biti priključeni trupama tek nakon 14. g. p. n. e., kada je August osvojio oblast zapadnih Alpa. Svakako je važno pomenuti i Valerija, nominalnog nasljednika, čiji je zadatak bio da se postara za sahranu svog saborca te je preuzeo ulogu nasljednika što je vrlo česta pojava u rimskoj vojsci. Valerije je bio oficir, sa činom *signifer*-a (znakonoše) što je u centuriji označavalo čin odmah nakon centuriona.²⁵³ Na koncu, nužno je pomenuti da u prilog datiranja natpisa u prvo stoljeće idu navođenje filijacije, domicila kao i formule *hic situs est* i *testamento fieri iussit* u abrevijaciji. Dvije formule su prisutne i kasnije, ali su veoma karakteristične za ovaj period.²⁵⁴

21. Stela Tiberija Klaudija Ligomara iz Hardomilja kod Ljubuškog

Dio Ligomarove stele nađen je 1898. godine na jednom privatnom imanju na lokaciji Vune, u selu Hardomilju kod Ljubuškog. C. Patsch je spomenike koje je pronašao u pomenutom selu, pa i ovu stelu, prenio u Zemaljski muzej u Sarajevu. Međutim, V. Atanacković Salčić 1981.

---

249 Bojanovski, 1981, 65.

250 Alföldy 1987, 245.

251 Marić, 2019, 85.

252 Cesarik, 2020, 327, fn. 1311.

253 Marić, 2017, 93-95.

254 Cesarik, 2020, 346.

godine, u izradi kataloga zbirke Franjevačkog samostana na Humcu, pronalazi fragment jednog spomenika, koji je 1971. godine donešen u Franjevački muzej sa iste lokacije. Ona je, pregledavši lapidarijum Zemaljskog muzeja, ustanovila da ovaj i fragment koji je Patsch prenio u Sarajevo predstavljaju dva dijela istog spomenika. Nažalost, dijelovi su i dalje razdvojeni pa se gornji dio spomenika čuva u depou Zemaljskog muzeja pod brojem 67, a donji u Humačkom samostanu. Čitanje natpisa je dodatno otežalo nepostojanje fotografije drugog dijela, u literaturi je dat samo prepis. Spomenik je izrađen od mekog krečnjaka i spada u grupu visokih stela. Osim pomenutog preloma, koji je razdvojio stelu na dva nejednaka dijela u nivou petog i šestog natpisnog reda, na njenom gornjem fragmentu su prisutna brojna oštećenja. Gornji desni dio reljefnog prikaza nedostaje. Ipak, dijelom se može prepoznati njen prvobitni izgled. U edikuli, uokvirenoj tordiranim polustubovima sa razrađenim bazama, je bio motiv konjanika, izrađen u dubokom reljefu. Baze stubova su počivale na dvostruko profilisanom okviru natpisnog polja. Ispod ovog polja je ravna ploča bez ukrasa, na čijem kraju je usadnik. Sa bočne strane stele je naknadno uklesano natpisno polje, sa okvirom kose profilacije.

Visina: (144) cm; Širina: (59) cm; Debljina: 20 cm; Visina slova: 2,5-3 cm

Patsch, 1907, 72-74; Patsch, 1914, 163; Atanacković Salčić, 1981, 270-271; Bojanovski, 1985, 383; Škegro, 1997, 87; Glavaš, 2015, 42; Marić, 2015, 91; Marić, 2017, 98-99; Lozić, 2018, 144; Cesarik, 2020, 352.

CIL 03, 14632 = ILS 9166.

EDCS-31300303 = EDH-056522 = lupa-30321

Ti(berius) Claudius Ligomarus / Carstimari f(ilius) / Claudia Salinis / eq(ues) coh(ortis) III Alpinae / ann(orum) LVII stipend(iorum) XXX⁵ / h(ic) [s(itus)] e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) her(edes) p(osuerunt) / Ti(berius) Claudius Silenu[s] / et Ti(berius) Claudius Abascian(us) / libertus

Tiberije Klaudije Ligomar, sin Karstimarija, tribusa *Claudia*, iz Saline, konjanik Treće kohorte *Alpinorum*, koji je živio 57, a služio 30 godina, ovdje je pokopan. Oporukom naredio učiniti. Nasljednici, Tiberije Klaudije Silen i Tiberije Klaudije Abascianus, oslobođenik, postaviše.

Natpis čini devet redova, a visina slova varira. -R.1: U redu dato ime pokojnika u *tria nomina* sistemu. Slova krupnija u odnosu na ostale redove. *Praenomen* u abrevijaciji, sa krupnijim početnim slovom. U gentilnom imenu prisutna ligature slova *AU*. U kognomenu slovo *o* unutar slova *g*. Dva zadnja slova *u* i *s* dvostruko manja nego ostala i uklesana jedno iznad drugog u

visini reda. Između riječi *punctum distinguens*. -R.2: Red se sastoji od dvije riječi, od kojih je druga u abrevijaciji. Slova nisu klesana od početka reda već postoji praznina u vrijednosti dvije grafeme. Slova jednaka, krupnija i između riječi znak interpunkcije. -R.3: Slova nešto manja, ponovo nisu klesana od početka reda. U prvoj riječi ligatura slova *AU*. -R.4: Slova kreću od početka reda. Riječi u abrevijaciji i produžena hasta slova *Q* u prvoj riječi. -R.5: Stela prelomljena u visini ovog reda negdje do njegove sredine. Spajanjem dva fragmenta uočava se da su riječi bile date u abrevijaciji i da visina slova varira. U abrevijaciji riječi *stipendiorum* slovo *T* znatno veće od ostalih. U istoj riječi prisutna ligature slova *ND*. -R.6: Stela prelomljena u visini reda, ali idući od sredine ka kraju. Red čine tri formule date u abrevijaciji. Između riječi *punctum distinguens*. -R.7: U ovom redu uklesano ime, ponovo u sistemu *tria nomina*. *Praenomen* i *nomen* isti kao kod pokojnika, prvi dat u abrevijaciji, a ponavlja se i krupnije slovo *T* kao u prvom redu. Po prepisu bi se reklo da je između riječi bio *punctum distinguens*. -R.8: U redu uklesano ime, *nomen* i *praenomen* isti kao u prethodna dva slučaja, a *nomen* ponovo sa krupnijim početnim slovom. U gentiliciju ligatura *AU*. Na osnovu prepisa između riječi znak interpunkcije. Zadnji red čini samo jedna riječ, uklesana jednakim slovima.

Datacija: 71–100. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/30321/photos/1> (03/04/22)

Ligomarov spomenik bi se mogao pokazati značajnim u potrazi za vremenom dolaska Treće *Alpinorum* kohorte u Dalmaciju. Kao što je već rečeno, pojedini naučnici ovaj dolazak smještaju vrlo rano, za vrijeme Velikog ilirskog ustanka.²⁵⁵ Međutim, ne postoje dokazi koji idu u prilog ovoj tvrdnji. Na osnovu gentilnog imena pokojnika, a i njegovih nasljednika, zaključuje se da je Ligomar dobio rimsko građansko pravo za vrijeme cara Klaudija (41-54), eventualno njegovog nasljednika Nerona (54-68). Ivo Glavaš je bliži shvatanju da je pokojnik građanstvo dobio za vrijeme Klaudija te da je kohorta stigla u Dalmaciju tada, a na Humac za

²⁵⁵ Alföldy 1987, 245.

vrijeme Flavijevaca. Prema njemu ukoliko je Ligomar ipak dobio građanstvo za Nerona, to bi značilo da je kohorta stigla u Dalmaciju tek za Flavijevaca, što se čini manje vjerovatnim na osnovu drugih spomenika pripadajućih istoj kohorti, a nađenih u okolini Ljubuškog i u današnjoj Hrvatskoj.²⁵⁶ Vrijeme odlaska kohorte je malo sigurnije jer se vezuje za dolazak druge, Prve *Belgarum*, kohorte na Humac.²⁵⁷ Pokojnik je vodio porijeklo iz mjesta *Salinae*, iz *Alpes Maritimae*. Njegovo rodno mjesto je dobilo status municipija za vrijeme Neronove vladavine. Od dva njegova nasljednika, koji su podigli spomenik, kod prvog nije naznačen status, a za drugog je navedeno da je u pitanju oslobođenik. Oba dijele *praenomen* i *nomen* sa pokojnikom. A. Marić u svome radu daje čitanje kognomena oslobođenika *Abascantus*, a ne *Abascianus* kao u svim ostalim prepisima.²⁵⁸ Nije poznato o čemu je riječ kako ne postoji fotografija ovog dijela spomenika. Kognomen pokojnika se javlja vrlo rijetko, a u vezi sa alpskim oblastima u svim slučajevima.²⁵⁹

22. Izgubljeni fragmentirani natpis Cenija iz Hardomilja kod Ljubuškog

Veći broj fragmenata natpisa, njih 28, nadgrobno spomenika Cenija, pripadnika *cohors III Alpinorum*, nađeno je 1907. godine u vinogradu Smokovice, u selu Hardomilju kod Ljubuškog. C. Patsch je, obilazeći teren, naišao na ostatke nasipa rimskog puta u Smokovicama, u koji su još u antici bili ugrađeni vojni nadgrobni spomenici. On piše da su svi nađeni nadgrobni prebačeni u Zemaljski muzej u Sarajevo. Međutim, kada je riječ o fragmentima spomenika Cenija, Patsch u radu iz 1908. godine navodi da su izgubljeni, te da postoji samo njihov otisak na osnovu koga je pročitao natpis. Kako je natpis izgubljen, ne može se reći ništa o njegovim fizičkim karakteristikama, dimenzijama ili materijalu od koga je bio izrađen.

Dimenzije /

Patsch, 1908, 113, sl. 33; Bojanovski, 1985, 383; Marić, 2015, 93-94; Marić, 2017, 100.

ILJug 1922.

EDCS-10100866 = EDH-034242

---

²⁵⁶ Glavaš, 2015, 42.

²⁵⁷ Marić, 2019, 85.

²⁵⁸ Isti, 2017, 99.

²⁵⁹ *OPEL III*, 28.

] *Caenio* / *Q(uinti) f(ilio) [e]q(uiti) coh(ortis)* / *[III] Alp[ino]ru[m]* / *[d]omo [V]e[l]au/[no] ann(orum) [---]⁵ / st[ip(endiorum)] XX[---] / [-----*

...Cenije, sin Kvinta, konjanik kohorte Treće *Alpinorum*, rodom *Velauno*, koji je živio...a služio XX(...)...

Na osnovu skice Patsch-a može se reći samo da su sačuvani fragmenti natpisa sadržali šest, djelimično sačuvanih, redova. Između nekih riječi vidljiv *punctum distinguens*.

Datacija: 1-50. godina

Preuzeto iz Patsch, 1908, 113, sl. 33

Spomenik je bio podignut za konjanika kohorte, čiji gentilicij se sačuvao.²⁶⁰ Nije poznato koliko je Cenije živio, a koliko godina služio kao ni imena onih koji su podigli spomenik. Njegovo porijeklo, odnosno domicil je rekonstruisan kao *Velauno*. Plinije Stariji je pisao da se između Primorskih i Kotijskih Alpa nalazila *Caenia mons*. Na Augustovom tropeumu, podignutom nakon alpskih kampanja, južno od *Caenia mons*, nalazio se alpski narod *Velauna*.²⁶¹ Ovaj domicil bi bio u skladu sa Cenijevim službovanjem u Trećoj Alpskoj kohorti. Njegov gentilicij je dosta rasprostranjen, a najčešće se javlja u Galiji, Italiji, Britaniji, Hispaniji, Reciji, Noriku i Panoniji.²⁶² Zanimljivo je da su dijelovi ovog spomenika bili uzidani u nasip rimske ceste. Tom prilikom su iskorišteni spomenici iz logorske nekropole, koja se vjerovatno prostirala pored puta, na širem potezu Hardomilja.²⁶³

23. Dva fragmenta natpisa pripadnika *III Alpinae* (?) kohorte iz Hardomilja kod Ljubuškog

Dva fragmenta natpisa, koji je protumačen kao dio nadgrobnog spomenika pripadnika Treće kohorte *Alpinorum*, nađena su 1905. godine. Pronašao ih je vlasnik vinograda na lokaciji

²⁶⁰ *OPEL II*, 49.

²⁶¹ Patsch, 1908, 113.

²⁶² Marić, 2017, 100.

²⁶³ Bojanovski, 1977, 113.

Smokovice u selu Hardomilju kod Ljubuškog, čisteći svoj vinograd. Danas se čuvaju u depou Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Spomenik je bio izrađen od krečnjaka, o dimenzijama ili izgledu se ne može konstatovati ništa drugo kako je poznat samo mali dio spomenika. Patsch opisuje da je očuvani dio okvira natpisnog polja zapravo tordirani polustub, što je na osnovu njegove skice teško potvrditi.

Visina: (46) cm; Širina (43) cm

Patsch, 1908, 114, sl. 34; Bojanovski, 1985, 386; Marić, 2017, 103.

ILJug 1923.

EDCS-10100867 = EDH-034243

-----] / XXXI [domo El]/ococi [h(ic) s(itus) e(st)] / i(ussit) t(estamento) f(ieri) [---] / her[es
p(osuit)]

...31... *domo Elococi*...ovdje je pokopan...oporukom naredio učiniti...nasljednik postavi...

Na osnovu dva fragmenta, koji vjerovatno predstavljaju tek neznatni dio spomenika, može se konstatovati samo da je natpis imao najmanje četiri reda. U prvom redu fragmenta vidljivi su donji krajevi oznaka za broj. Radi se broju 31. Sljedeći red je protumačen kao dio riječi koja je označavala domicil pokojnika. Vidljiv je i *punctum distinguens*. U trećem redu je abrevijacija, kako je protumačeno, formule *testamento fieri iussit*. S tim da bi u tom slučaju to bio potpuno nesvakidašnji oblik formule napisan kao *iussit testamento fieri*. Između slova *punctum distinguens*. U zadnjem redu fragmenta je ligatura slova *HE*, protumačena kao dio formule *heres posuit*.

Datacija: 31 - 70. godina

Preuzeto iz Patsch, 1908, 114, sl. 34

Čitanjem sačuvanog dijela natpisa i osvrtom na dva fragmenta, jasno je da je vrlo teško izvući bilo kakav zaključak o pokojniku, čak je upitno da li se radi o fragmentima nadgrobno spomenika. Mnogo je više pretpostavljenih riječi nego što ih ima sačuvanih na dva fragmenta.

Međutim, okolnosti i mjesto nalaza ostavljaju prostor za veoma opreznu pretpostavku. C. Patsch piše da je u vinogradima na potezu Smokovice u Hardomilju bilo ukupno devet cijelih ili fragmentovanih nadgrobnih spomenika.²⁶⁴ Ukoliko se izuzme natpis iz ove kataloške jedinice, svi preostali spomenici se mogu s manjom ili većom sigurnošću dovesti u vezu sa nadgrobnicima podignutim vojnim licima. Jedan od tih spomenika je podignut za auksilijara Treća *Alpinorum* kohorte i bio je tema prethodne kat. jedinice. Riječ je o tome da su na Smokovicama nađeni ostaci rimskog puta, i to nasipa sa propustima, kojim je cesta prelazila močvarni teren. Navedeni spomenici su bili ugrađeni u nasip i propuste krajem drugog i početkom trećeg vijeka, prilikom reparaure ceste. Kako je na širem potezu Hardomilja nađen veliki broj nadgrobnih spomenika vojnih lica, pretpostavlja se da se pored puta prostirala nekropola vojnog logora na Humcu. Neki od tih spomenika su, kao što se vidi, bili iskorišteni kao građevinski materijal već u antici.²⁶⁵ Još jedna okolnost je okarakterisala ovaj natpis kao vojni i nadgrobnik. Naime, Patsch je pretpostavio da se u drugom redu fragmenta radi o nastavku sintakse iz prethodnog reda. Sintaksa bi po njemu išla *domo Elococi*.²⁶⁶ U pitanju je etnija koju pominje Ptolomej, kao narod istočnog dijela Narbonske Galije, odnosno provincije koja je nakon osnivanja nosila ime *Gallia Transalpina*.²⁶⁷ Na osnovu tumačenja da je riječ o domicilu, protumačeno je i da je pokojnik bio pripadnik Treće *Alpinorum* kohorte. Ipak, bez nekog sretnog pronalaska ostatka spomenika, sve navedeno ostaje na nivou radne hipoteze.

24. Fragment stele pripadnika Treće *Alpinorum* kohorte iz Hardomilja kod Ljubuškog

Fragment stele konjanika Treće Alpske kohorte nađen je na lokaciji Vune, u selu Hardomilju kod Ljubuškog. 1971. godine prenesen je u zbirku Franjevačkog samostana na Humcu, gdje se i danas čuva. Stela je izrađena od mekog krečnjaka, a nedostaje joj gornji dio. Natpisno polje je uokvireno ramom dvostruke profilacije. Ispod djelimično sačuvanog natpisnog polja je prazna ploča koja se završava usadnikom. Sačuvani donji dio ima više oštećenja.

Visina: (84) cm; Širina: 50 cm; Debljina: 21 cm; Visina slova: 4 cm

---

²⁶⁴ Patsch, 1908, 110.

²⁶⁵ Bojanovski, 1977, 113.

²⁶⁶ Isto, 114.

²⁶⁷ Marić, 2017, 103.

Atanacković Salčić, 1981, 264-265; Bojanovski, 1985, 386; Domić Kunić, 1989, 91; Škegro, 1997, 87; Marić, 2017, 103.

AE 1950, 0110 = ILJug 0116.

EDCS-10000219 = EDH-021802

-----] / equ(es) c(o)ho(rtis) I[III] / Alpin(a)e domo / Vercianus an(norum) / XXXVIII stip(endiorum) XIII⁵ / t(estamento) f(ieri) i(ussit) h(eres) p(osuit) h(ic) s(itus) e(st)

...konjanik kohorte Treće *Alpinae*, rodom *Vercianus*, koji je živio 38, a služio 14 godina, ovdje je pokopan. Oporukom naredio učiniti, nasljednik postavi.

Od natpisa se sačuvalo pet redova teksta. Slova su pisana kvadratnom kapitalom. -R.1: Dvije riječi u abrevijaciji i broj čine red. Slova lijepa i krupna. Kod prve riječi produžena hasta slova Q. -R.2: Visina slova nešto manja nego u prethodnom redu, ali slova jednaka i lijepa. Između dvije riječi koje čine red, mogao bi biti *punctum distinguens*. -R.3: Slova neznatno manja u odnosu na prethodni red. Slova jednaka, a red čine dvije riječi od kojih je jedna sigla. -R.4: Visina slova varira, a kod abrevijacije riječi *stipendiorum* slovo T više od ostalih u redu. -R.5: Red čine tri formule u abrevijaciji. Slova lijepa i krupnija, a između njih *punctum distinguens*.

Datacija: 1-100. godina

Preuzeto iz Marić, 2017, 102, sl. 5

Ime pokojnika komemorisanog stelom, nažalost, nije sačuvano. Sačuvane su njegove godine života i službe, ali ne i ime njegovog nasljednika koji je podigao spomenik. Osim pripadnosti određenoj kohorti, natpis ukazuje i na njegovo porijeklo. Konjanik Treće Alpine je porijeklom bio od Vercijana, panonskog naroda.²⁶⁸ Bojanovski ih ubicira u *Pannonia Superior*, na teritoriju municipijuma *Andautoniensium*, u okolini današnjeg Zagreba.²⁶⁹ Od sedam spomenika pripadnika ove kohorte, nađenih na prostoru Ljubuškog, jedino se u ovom slučaju

²⁶⁸ Domić Kunić, 1989, 91.

²⁶⁹ Bojanovski, 1985, 382.

ne radi o pokojniku koji je dolazio iz neke alpske oblasti. Pretpostavka je da je on regrutovan iz Panonije jer je među alpskim narodima nedostajalo regruta, pa su oni stizali iz drugih dijelova Carstva.²⁷⁰ To bi bilo u skladu sa pretpostavkom da su nakon prvobitnog regrutovanja u matičnim oblastima i od prvobitnih etnija, i iz eponimnih oblasti koje su kohortama davale imena, kasnije jedinice bile popunjavane iz drugih dijelova Carstva. Pa i od lokalnih mladića sa prostora gdje bi one u određenom trenutku bivale stacionirane.

25. Titul Vanaja iz Humca kod Ljubuškog

O titulu Vanaja prvi je pisao Karl Patsch 1893. godine, u kontekstu mjesta pronalaska četiri druga vojna natpisa. Četiri pomenuta spomenika su bila u sekundarnoj upotrebi, u jednoj privatnoj kući u selu Hardomilju. Tragajući za njihovom originalnom lokacijom, Patsch je ustanovio da ih je vlasnik kuće donio kao građevinski materijal sa iste lokacije gdje je 1882. godine jedan austro-ugarski inženjer pronašao Vanajev titul i još jedan kohortski spomenik.²⁷¹ Mjesto pronalaska je na Humcu, odmah uz rijeku Trebižat.²⁷² Danas se spomenik čuva u depou Zemaljskog muzeja u Sarajevu pod inventarnim brojem 110. Titul je pravougaonog oblika u vodoravnom položaju, sa profilisanim natpisnim poljem, ali je danas prilično oštećen. Prelomljen je na dva dijela, ali je vezan cementnom masom. Međutim, usljed preloma nedostaju mu dijelovi prva četiri tekstualna reda što je otežalo čitanje natpisa.

Visina: 58 cm; Širina: 82 cm; Debljina: 25 cm

Patsch, 1893, 330-332; Patsch, 1897, 198; Patsch, 1907, 61; Bojanovski, 1988, 385; Paškvalin, 2012, 36-37; Marić, 2015, 94-95; Marić, 2017, 101-102; Marić, 2019 A, 85; Cesarik, 2020, 353.

CIL 03, 08495 = CIL 03, 08495 add. p. 2132. = CIL 03, 08495 add. p. 2322 = CIL 03, 08495 add. p. 2328, 121.

EDCS-31900309 = EDH – 056460 = lupa – 23714

---

²⁷⁰ Marić, 2017, 103.

²⁷¹ Cesariku se u DD potkrala greška te piše da je titul pronađen na imanju M. Vukšića, vlasnika kuće u kojoj su nađena četiri spomenika koji potiču sa iste lokacije kao i Vanajev titul (2020, 253, fn. 1355). Zapravo je Vukšić spomenike prenio sa Humca kao građevinski materijal.

²⁷² Patsch još piše da je titul bio uzidan u most na Trebižatu, ali ne donosi više informacija o kakvom mostu je riječ (1897, 198).

*Vanaius Venio[n?](i?) fi(lius) / domo Bodion[t(icus)? e]q(ues) coh(ortis) / III Alp(inorum) an(norum) LIII stip(endiorum) XXV / h(ic) s(itus) e(st) Valeria et / Marcella p(osuerunt)*⁵

Vanaj, sin Venija (?), *Bodionticus* (?), konjanik kohorte Treće *Alpinorum*, koji je živio 54, a služio 25 godina, ovdje je pokopan. Valerija i Marcela postaviše.

Natpis se sastoji od pet redova teksta. Slova su pisana kvadratnom kapitalom, a njihova visina varira. Čini se da su slova klesana dosta neravno, ali to može biti i posljedica cementnog vezivanja fragmenata, kako je spomenik bio prelomljen. U R.1. slova su nešto krupnija od ostatka natpisa. Red se sastojao od tri riječi, razdvojene sa *punctum distinguens*, ali se od druge danas može pročitati samo slovo V. Čini se da je treća bila *filius* u abrevijaciji. Patsch, koji je u više navrata pisao o titulu, u svojim prepisima kao drugu riječ navodi *Venio...ti*, odnosno ime pokojnikovog oca. Pored toga on napominje da su posljednje slovo druge riječi i prvo i jedino slovo treće, uklesana u ligaturi *IF*.²⁷³ R.2. se sastojao od četiri riječi. Znak interpunkcije, *punctum distinguens*, danas uočljiv samo između prve dvije. Čini se da se visina slova smanjivala idući ka kraju reda. Zbog dijela natpisa koji nedostaje, čitanje dvije središnje riječi je upitno. Najviše nedoumica je izazvao domicil pokojnika. Na osnovu sačuvanih slova jasno je da se radi o jednoj alpskoj etniji, ali ne i kako je ona u ovom slučaju bila navedena. Patsch prvobitno u svojim prepisima daje riječ *Bodionae*, što bi vjerovatno bio naziv mjesta izveden od imena etnije.²⁷⁴ On kasnije piše da je u pitanju imenica *Bodionti(c)us*, što se zadržalo do danas u pojedinim radovima.²⁷⁵ S druge strane, Cesarik je skloniji prvobitnom čitanju Patscha.²⁷⁶ U R.3. je uklesano šest riječi, a visina slova varira. Između riječi *punctum distinguens*, i riječi date u abrevijaciji. Od riječi *stipendiorum* vidljivo samo zadnje slovo abrevijacije -p. - R.4: Visina slova varira, između riječi *punctum distinguens*. Formula *H.S.E.* u abrevijaciji. - R.5: Red se sastoji od dvije riječi, a druga je u abrevijaciji. Između riječi *punctum distinguens*, a visina slova jednaka.

Datacija: 1 – 100. godina

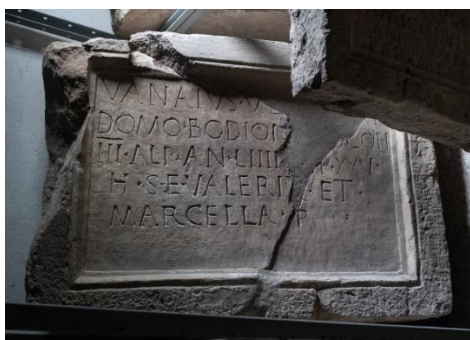
---

²⁷³ Patsch piše da je lično pregledao spomenik u Muzeju, kako je u ranijim radovima pisao o njemu na osnovu prepisa Ć. Truhelke (1897, 198; 1907, 64). Međutim, on nigdje decidno ne govori da li se danas izgubljeni dio natpisa u to vrijeme nalazio u Muzeju ili se radi o njegovom pretpostavljenom čitanju na osnovu analogija.

²⁷⁴ Patsch, 1897, 198.

²⁷⁵ Patsch, 1907, 61; Marić, 2015, 94.

²⁷⁶ Cesarik, 2020, 352.

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/23714/photos/1> (16/04/22)

Titul je imao ulogu nadgrobnog spomenika, podignutog Vanaju, konjaniku Treće Alpske kohorte. Osnovni izvor spoznaje o aktivnim vojnicima, odnosno vojnom logoru na Humcu su epigrafski spomenici auxilijara.²⁷⁷ Kao i kod većine drugih pripadnika ove kohorte, čiji su nadgrobnici bili tema prethodnih kataloških jedinica, pretpostavlja se da je Vanaj vodio porijeklo iz zapadnih Alpa. Njegovo ime zabilježeno je samo u ovom slučaju.²⁷⁸ Na Augustovom trijumfalnom spomeniku, koji je podignut da obilježi njegovu pobjedu nad alpskim narodima, u mjestu La Turbie, u današnjoj Francuskoj, pominje se narod Bodiontika.²⁷⁹ Pripadnik iste etnije, ali i kohorte, zabilježen je na jednom spomeniku iz Knina u Hrvatskoj, gdje je porijeklo pokojnika izraženo imenicom *Bodionticus*.²⁸⁰ Oba vojnika su, dakle, regrutovana sa teritorije koja je dala ime kohorti, što je pomoglo datiranju titula. Radi se o tome da je putem epigrafske građe poznato da su kasnije u kohortu bivali regrutovani i mladići koji nisu poticali iz alpskih oblasti.²⁸¹ Preciznijem datiranju natpisa poslužila je i formula *hic situs est*, kao i pretpostavljeni period boravka ove kohorte na Humcu. Nešto što izdvaja ovaj spomenik od većine drugih vojnih spomenika iz Ljubuškog, je to što su ga podigle dvije žene. Nažalost, u samom natpisu nije naznačena povezanost pokojnika sa Valerijom i Marcelom. Ono što se može konstatovati je da dok je ime Valerija bilo rašireno u Rimskom carstvu, i to najviše u Italiji, Galiji, Dakiji i Panoniji, ime Marcela, Alföldy pominje kao keltsko.²⁸²

---

²⁷⁷ Marić, 2019 A, 83.

²⁷⁸ *OPEL IV*, 146.

²⁷⁹ Marić, 2015, 94.

²⁸⁰ *Verus Ve[---]/cae <f=I>(ilius) do[mo] / Bodiontius / mil(es) coh(ortis) II[I] / Alp(inorum) {a} an[nor(um) ---] J5 / [---] stip[en]d(iorum) ----- (CIL 03, 09907 = CIL 03, 14321, 5.)*

²⁸¹ Cesarik, 2020, 357.

²⁸² Alföldy, 1969, 321, 327; *OPEL IV*, 199; *OPEL III*, 54.

26. Natpisno polje stele Prima iz Kutca kod Ljubuškog

Natpisno polje stele Prima, pripadnika Treće Alpske kohorte, nađeno je u selu Kutac kod Ljubuškog. Ovo selo je 1,5 km udaljeno od Humca, idući ka zapadu uz rijeku Trebižat. Spomenik se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, pod inventarnim brojem 106. Stela je izrađena od krečnjaka, ali je danas sačuvano samo njeno natpisno polje. Na sačuvanom dijelu su prisutna manja oštećenja, naročito u gornjem dijelu fragmenta. Upravo u gornjem dijelu može se naslutiti uništeni arhitrav. On je počivao na tordiranim polustubovima, sa niskim postoljem. Kod jednog od njih, kapitel je djelimično očuvan. Stubovi uokviruju natpisno polje. Budući da je samo ono sačuvano, ne može se utvrditi cjelokupni izgled spomenika.

Visina: 76 cm; Širina: 62 cm; Debljina: 13 cm; Visina slova: 6 – 4,8 cm

Patsch, 1896, 257-258; Patsch, 1907, 73-74; Patsch, 1914, 163; Marić, 2015, 90-92; Marić, 2017, 97-98; Lozić, 2018, 143, br. 111; Marić, 2019 A, 85; Cesarik, 2020, 353.

CIL 03, 06366 = CIL 03, 08491 = CIL 03, 08491 add. p. 2258 = ILS 2582.

EDCS-30600568 = EDH-058363 = lupa-23308

Primus Tit{t}i / f(i)lius tubicen do(mo) / Caturix mil(es) / coh(ortis) III Alp(inorum) / an(norum) XLIIIX st⁵ / ip(endiorum) XXIII h(ic) s(itus) e(st) / t(estamento) f(ieri) i(ussit) L(ucius) optio / et Tullius ve(ter)anus h(eredes) p(osuerunt)

Primus, sin Tita, trubač, rodom *Caturix*, vojnik kohorte Treće *Alpinorum*, koji je živio 48, a služio 23 godine, ovdje je pokopan. Oporukom naredio učiniti. Lucije *optio* i Tulije veteran, nasljednici postaviše.

Natpis se sastoji od devet redova teksta, a slova su pisana kvadratnom kapitalom. -R.1: Slova krupnija nego u ostalim redovima. U redu dvije riječi, odvojene sa *punctum distinguens*. Kod druge riječi prisutna greška kako je prenamen *Titus*, u genitivu, uklesan kao *Titt* umjesto *Titi*. -R.2: Visina slova varira, u redu tri riječi, a prva i treća u abrevijaciji. Između prve i druge *punctum distinguens*. U abrevijaciji riječi *domus*, slovo o znatno manje od početnog slova. -R.3: Dvije riječi odvojene sa *punctum distinguens*. Visina slova prve riječi neznatno veća od druge. Druga riječ u abrevijaciji. -R.4: Sastoji se od dvije riječi i broja. Riječi date u abrevijaciji, slova jednaka, ali uklesana prilično neravno. -R.5: Visina slova varira, ali su generalno slova manja nego u prethodnim redovima. U redu dvije riječi u abrevijaciji i broj, a između njih *punctum distinguens*. Broj 8 napisan kao IIX. -R.6: Nastavak abrevijacije riječi iz prethodnog reda, broj i abrevijacija formule *H.S.E*. Između riječi *punctum distinguens*. Slova gotovo

jednaka. -R.7: Visina slova varira, a slova treće riječi krupnija od ostalih. Između riječi *punctum distinguens*. Formula *T.F.I.* i ime *Lucius* dati u abrevijaciji. -R.8: Slova sitnija nego u prethodnim redovima, ali njihova visina u redu varira. Red se sastoji od tri riječi, odvojene sa *punctum distinguens*, od kojih je zadnja data u abrevijaciji i nastavlja se u sljedećem redu. U zadnjem, devetom, redu nastavlja se abrevijacija riječi *veteranus* iz prethodnog reda. Patsch piše da je u riječi prisutna ligatura slova *TE*, što se danas, nažalost, ne može uočiti.²⁸³ Između prve i sljedeće riječi *punctum distinguens*. Druga i treća riječ u abrevijaciji.

Datacija: 1-100. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/23308/photos/1> (03/05/22)

Stela je podignuta za Prima, vojnika kombinovane kohorte Treće *Alpinorum*. Primus je bio *tubicen*, odnosno trubač. Vojni trubač je prenosio naredbe oficira, odnosno davao signal za napad i povlačenje.²⁸⁴ Kao i većina drugih vojnika ove kohorte, čiji su spomenici pronađeni u okolini Ljubuškog, Primus je vodio porijeklo iz Alpa, s tim da je njegovo ime bilo veoma često, a naročito u zapadnim provincijama Carstva.²⁸⁵ Radilo se o regiji *Tres Alpes*, koja se prostirala između Galije i Alpa, i bila regrutna baza za ovu kohortu. Regija se dijelila na tri oblasti, a Primus je poticao iz *Alpes Cottiae*, konkretno od keltskog naroda Katuriga.²⁸⁶ Primove kolege su se pobrinule da mu podignu spomenik, kao što je bio čest slučaj među vojskom u nedostatku prave porodice. Međutim, ono što je specifično u ovom slučaju je da osim veterana Tulija, drugi komemorator je kohortski oficir Lucije. Njegov čin, *optio*, je išao odmah nakon centuriona i signifera u okviru centurije.²⁸⁷ Pretpostavljeni period boravka ove kohorte u vojnom logoru na Humcu, kao i natpisne formule pomogle su dataciji spomenika. Formula *hic*

---

²⁸³ Patsch, 1896, 257.

²⁸⁴ Marić, 2017, 98.

²⁸⁵ *OPEL III*, 161.

²⁸⁶ Marić, 2015, 92.

²⁸⁷ Isti, 2019 A, 85.

situs est i domicil su karakteristični za natpise prvog vijeka. Izrazi *annorum* i *stipendiorum* se javljaju i u II vijeku, ali u ovom konkretnom slučaju opredijelilo se za datovanje u prvi.²⁸⁸

27. Cipun G. Julija Verekunda iz Hardomilja kod Ljubuškog

Cipus Verekunda, centuriona kohorte Prve *Belgarum*, nađen je u sekundarnoj upotrebi na lokaciji Smokovice u selu Hardomilje kod Ljubuškog. Prema svjedočanstvima seljana, vlasnika vinograda u Smokovicama, veoma često su nalazili dijelove antičkih spomenika na ovoj lokaciji. Neki od njih su nađene fragmente koristili kao građevinski materijal. Carl Patsch je 1907. godine, prilikom obliaska terena, prepoznao ostatke nasipa rimske ceste na ovom mjestu. Tom prilikom je iz nasipa izvučeno devet, očuvanih ili fragmentovanih, spomenika. Verekundov cipus je bio jedan od njih i prenesen je u Zemaljski muzej u Sarajevu, gdje se i danas nalazi. Spomenik je izrađen od krečnjaka; njegovo natpisno polje je dosta dobro očuvano, ali su stranice cipusa oštećene pa su naknadno obrađene cementnom masom. Zadnja strana je prilikom izrade samo grubo obrađena, dok bočne i prednja imaju polja sa jednostavno profilisanim okvirima. Dva bočna polja su prazna, a prednje sadrži natpis od dvanaest redova.

Visina: 88 cm; Širina: 59 cm; Debljina: 47,5 cm

Patsch, 1908, 114-115; Patsch, 1914, 165; Bojanovski, 1985, 384; Ivleva, 2012, 76-77; Paškvalin, 2012, 257-258; Marić, 2015, 85-87; Marić, 2016, 106-108.

ILJug 1925.

EDCS-10100869 = EDH-034244 = lupa-23303

D(is) M(anibus) / C(aio) Iulio Ve/recundo / ((centurioni) coh(ortis) I Belg(arum) vix(it) / ann(os) XXXVIII stip(endiorum)⁵ / XXI testamen/to fieri iussit ex / HS m(ille) n(ummum) Postimia / Restituta uxor / pientissimo fi¹⁰ /eri cur(avit) ex HS MDC(mille sescentis) / n(ummum)

Bogovima Manima, G. Juliju Verekundu, centurionu kohorte Prve *Belgarum*, koji je živio 39, a služio 21 godinu. Oporukom naredio da se napravi za 1000 sestercija. Postimia Restituta, supruga, pobrinula se da napravi najpobožnijem za 1600 sestercija.

---

²⁸⁸ Ферјанчић, 2002, 233-234.

Natpis čini 12 redova. Visina slova varira i dosta su zbijena pa su redovi dosta nepregledni. Utisak je da klesar nije bio naročito vješt. -R.1: Konsekrativna formula *DM* u abr. Slova krupna i jednaka -R.2: Ime pokojnika u *tria nomina*, s tim što se *cognomen* nastavlja u idućem redu. Slova krupna i visina varira. U redu *punctum distinguens* i *hedera distinguens*. -R.3: Nastavak riječi iz prošlog reda. Slova nejednaka, a posljednje slovo reda -O znatno manje od ostalih. -R.4: Visina slova varira i dosta su zbijena. Znak za centuriju. Riječi u abrevijaciji, a između *punctum distinguens*. -R.5: Slova krupnija, ali visina varira. Između riječi nema znaka interpunkcije pa je red nepregledan. Uvidom u spomenik jasno je da je pokojnik živio 39 godina.²⁸⁹ Stoga, u digitalnim epigrafskim bazama i kasnijoj literaturi postoji greška jer u prepisu daju broj *XXXVIII*.²⁹⁰ Ovakvo nešto nije uklesano na spomeniku, a bilo bi neočekivano da je broj 5 zaista napisan u toj formi, čak i za provincijalnog klesara. -R.6: Slova krupna, približno jednaka. Između riječi *punctum distinguens*. Druga riječ se nastavlja u sljedećem redu. -R.7: Visina slova varira, a ona su krupna i zbijena. Između riječi *punctum distinguens*. -R.8: Visina slova varira i nisu klesana ravnomjerno. U redu riječ u abrevijaciji, a javlja se i *punctum distinguens*. Na početku reda oznaka za sesterciju i broj 1000. -R.9: Slova krupna, jednaka osim slova O u drugoj riječi koje je znatno manje od ostalih. Između dvije riječi, koje čine red, *punctum distinguens*. Slova nisu klesana ravno, već je primjetna tendencija da se gornj dio krivi udesno. -R.10: Slova sitnija, ali visina varira. Nisu klesana ravnomjerno i zbijena su. -R.11: Slova nejednaka i zbijena. Između riječi *punctum distinguens*. Na kraju reda oznaka za sesterciju i oznake za broj 1600. Zadnji red čini samo jedno slovo, koje je krivo uklesano kako bi stalo u natpisno polje. Radi se o abrevijaciji riječi *nummum* (novac).

Datacija: 101-200. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/23303/photos/1> (05/05/22)

Cipus komemoriše Verekunda, centuriona Prve *Belgarum* kohorte. Njegova jedinica je bila *cohors equitata quingenaria*, pješачka kohorta koja je imala odjeljenje konjanika. Verekundov čin govori da je komandovao jednom od šest centurija, koliko su imale jedinice

²⁸⁹ Patsch, 1908, 115.

²⁹⁰ Up. Marić, 2016.

ovog tipa.²⁹¹ Ova kohorta je ostavila najveći broj spomenika od auksilijarnih jedinica na Humcu. Jedinica je vjerovatno formirana u južnoj Britaniji, a ne u *Gallia Belgica*. Naziv kohorte se dovodi u vezu sa britanskim narodom koji je nosio ime *Belgae. Belgarum*, naziv kohorte, je upravo genitiv ove riječi. Da je kohorta nastala u Galiji, nosila bi naziv *Belgicarum*.²⁹² Nakon osnivanja, gotovo čitavo prvo stoljeće bila je stacionirana u *Germania Superior*.²⁹³ Tačno vrijeme njenog dolaska u provinciju Dalmaciju nije poznato. Na osnovu jedne vojne diplome, čije mjesto pronalaska nije utvrđeno, zaključak je da je kohorta 97. godine već bila u ovoj provinciji.²⁹⁴ U svakom slučaju, na osnovu većeg broja natpisa iz okoline Ljubuškog, čini se da je jedinica odmah po dolasku u Dalmaciju smještena u logor na Humcu.²⁹⁵ Od većeg broja pronađenih spomenika kohorte Prve *Belgarum* na ovom prostoru, samo se kod jednog mogla izvršiti precizna datacija u 173. godinu. Riječ je o građevinskom natpisu koji govori o obnovi hrama boga Libera od strane ove kohorte.²⁹⁶ Kako nije utvrđena godina dolaska Prve *Belgarum* u Dalmaciju, tako postoje različita mišljenja povodom njenog odlaska. Neki naučnici je dovode u vezu sa *cohors I Septimia Belgarum*, koja se pominje u natpisima Gornje Germanije nakon 197. godine.²⁹⁷ Drugi smatraju da su u pitanju dvije različite jedinice te da je Prva *Belgarum* u Dalmaciji prisutna i u trećem stoljeću.²⁹⁸ Kod Verekundovog cipusa, konkretno, formulacije upućuju na 2. stoljeće.

Pokojnikov gentilicij ukazuje da je njegova porodica dobila rimsko građanstvo za vrijeme Augusta ili Tiberija. Verekundov *cognomen* javlja se u više zapadnih provincija, a najčešće u keltskom kulturnom krugu.²⁹⁹ Pokojnik je testamentom ostavio 1000 sestercija za podizanje nadgrobnog spomenika, ali je još jedno lice učestvovalo u izradi i podizanju cipusa sa 1600 sestercija. Situacija je neobična jer je riječ o ženi sa titulom *uxor*, što je značilo zakonita supruga.³⁰⁰ Zabrana stupanja u brak aktivnim vojnicima je bila na snazi kroz gotovo čitav Principat. Međutim, poteškoće sa tumačenjem ove zabrane su u tome što nije sačuvan nijedan pravni tekst o njoj. Kako postoji više slučajeva, naročito od 2. stoljeća, zakonitih supruge

---

²⁹¹ Matijević, 2011, 183.

²⁹² Spaul, 2000, 191; Ivleva, 2012, 74-75.

²⁹³ Wilkes, 1969, 472.

²⁹⁴ Eck - Pangerl, 2007, 233-238.

²⁹⁵ Cesarik, 2020, 310.

²⁹⁶ *Templum Liberi / Patris et Liberae vetus/tate dilabsum(!) restituit / coh(ors) I Bel(garum) adiectis por/ticibus curam agente5 / Fl(avio) Victore / (centurione) leg(ionis) I ad(iutricis) p(iae) / f(idelis) Severo et Pompeiano / Il co(n)s(ulibus)* (CIL 03, 01790 = CIL 03, 06362 = CIL 03, 08484.)

²⁹⁷ Spaul, 2000, 292.

²⁹⁸ Matijević, 2011, 184-185.

²⁹⁹ Ivleva, 2012, 79; Marić, 2016, 107; OPEL IV, 157.

³⁰⁰ Pojedini naučnici smatraju da je termin korišten i za nezakonite supruge. Up. Cesarik, 2020, 347.

aktivnih vojnika, čini se da nije u pitanju strogi zakon, već administrativna ili disciplinska mjera. Nije poznato ni koje činove je zabrana obuhvatala pa ovo pitanje ostaje neriješeno.³⁰¹ *Nomen* i *cognomen* Postimije Restitute ukazuju da su supružnici dolazili iz istog područja, a sam njen *cognomen* se tumači kao latinizirano keltsko ime.³⁰²

28. Stela Julije B... iz Hardomilja kod Ljubuškog

Nakon što je Carl Patsch 1907. godine ustanovio ostatke rimske ceste, sa ugrađenim spomenicima, u vinogradima Smokovice u Hardomilju, vlasnici parcela su ga u narednim godinama obavještavali o novim pronalascima. Tako je stela Julije B... nađena 1908. godine, takođe uzidana u nasip ceste. Ubrzo je spomenik, prelomljen na dva dijela, prebačen u Zemaljski muzej u Sarajevu. Nažalost, danas se fragment sa natpisnim poljem nalazi ispred zgrade Muzeja, gdje je usljed amtosferalija dodatno oštećen. Ovaj, dosta visoki, spomenik od bijelog krečnjaka, sastojao se od dva dijela, odnosno dva pravougaona profilisana polja. U gornjem, manjem polju, su ostaci reljefnog motiva rozete u vijencu, dok drugi dio čini natpisno polje. Kako je stela visoka, a bez usadnika, najvjerojatnije je bilo djelimično ukopana u zemlju.

Visina: (199) cm; Širina: 67 cm; Debljina: 35 cm

Patsch, 1912, 136; Spaul, 2000, 191; Ivleva, 2012, 76-77; Paškvalin, 2012, 170; Marić, 2015, 87-89; Marić, 2016, 108-109; Lozić, 2018, 136; Marić, 2019 A, 86-88.

AE 1913, 0139. = ILJug 1924.

EDCS-10100868 = EDH- 027219 = lupa-24058

D(is) [M(anibus)] s(acrum) / Iuliae B[---] / coniugi ben[e] / merent[i] qu(a)e / vixit mecum⁵ / annos XXII et / tulit aetatis s/uae annos XL / Fl(avius) Aurelianus / dec(urio) coh(ortis) I Belg¹⁰/arum posui/t natione Pan/nonia

Bogovima Manima svetim, Juliji B...zaslužnoj supruzi, koja sa mnom živješe 22 i preminu u svojoj 40. godini. Flavije Aurelijan, dekurion kohorte Prve *Belgarum*, iz Panonije, postavi.

Natpis se sastoji od 13 redova. Visina slova varira, a pojedini redovi su uz to neravno uklesani. U R.1. konsekrativna formula D. M. u skraćenom obliku. -R.2: Red čine dvije riječi, od

---

³⁰¹ Marić, 2016, 109.

³⁰² Ivleva, 2012, 108.

kognomena sačuvalo se samo prvo slovo. -R.3: Red se sastoji od dvije riječi, a slova nevješto uklesana. -R.4: Dvije riječi u redu, zbog oštećenja izgubljena pojedina slova. -R.5: Ponovo dvije riječi, a slova nešto ljepša. -R.6: Tri riječi u redu, a visina slova varira. -R.7: Dvije riječi i početno slovo treće. Slova zbijena pa red nepregledan. -R.8: Tri riječi u redu, a slova jako loše klesana, nejednaka i neravna. -R.9: *Nomen* i *cognomen* komemoratora sa *nomenom* u abrevijaciji. Slova jako nevješto uklesana. U drugoj riječi ligatura *AN*. -R.10: Riječi u abrevijaciji. U riječi *cohors*, slovo *o* znatno manje od ostalih. -R.11: Nastavak riječi iz prethodnog reda. Slova nešto krupnija nego u ostalim redovima, ali nevješto uklesana. -R.12: Nastavak riječi iz R.11. Cijela riječ pa početak naredne, koja se završava u sljedećem, posljednjem, redu gdje je i jedina uklesana. Slova krupnija, ali ne i lijepa. Oba reda neravna.

Datacija: 101-200. godina

Preuzeto iz Lozić, 2018, 137.

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/24058/photos/2> (14/05/22)

Aurelijan komemorator, koji je podigao stelu, je bio kohortski dekurion. Naznačeno je njegovo panonsko porijeklo, a *nomen* ukazuje da je njegova porodica građanstvo dobila za vrijeme Flavijevaca. U sastav *cohors equitata quingenaria*, kakva je bila Prva *Belgarum*, ulazilo je 6 centurija i 4 turme. Dok je centurijom komandovao centurion, turmom je zapovijedao dekurion, što je bio čin Flavija Aurelijana.³⁰³ *Cognomen* pokojnice je izgubljen, ali se na osnovu gentilicija zaključuje da je njena porodica dobila rimsko građanstvo u razdoblju između Augusta i Karakale.³⁰⁴ Porijeklo supruga vojnih lica je ranije tumačeno kao lokalno, sa prostora gdje su njihove jedinice bile stacionirane. Ovakve tvrdnje najčešće su date bez argumenata. U slučaju Julije vladao je isti stav.³⁰⁵ Ukoliko se osmotre podaci iz natpisa, čini se da je ova teza veoma upitna. Kako je Julija stupila u brak u 18, a umrla u 40. godini, može se pretpostaviti da je do braka došlo prije ili odmah po početku Aurelijanovog

³⁰³ Spaul, 2000, 509.

³⁰⁴ Ivleva, 2012, 80.

³⁰⁵ Up. Paškvalin, 2012, 176. između ostalih.

službovanja. Stoga, čini se vjerovatnijim da je i ona vodila porijeklo sa područja Panonije.³⁰⁶ U natpisu stoji i da je Julija bila *coniunx*, ali se ovaj izraz koristio kako za legalnu suprugu, tako i za nezakonitu.³⁰⁷ Zabrana stupanja u brak aktivnim vojnicima i dalje nije dovoljno razjašnjena.³⁰⁸ Čini se da je društvena realnost bila drugačija od formalnih propisa. Ovo, još neriješeno, pitanje ukazuje na značaj osoba koje nisu bile vojna lica, ali su bile važan dio vojne zajednice i neophodno je istražiti njihov status. Na koncu, to bi pomoglo boljem razumijevanju ustrojstva rimske vojske.

29. Stela Dasija iz Hardomilja kod Ljubuškog

Stela Dasija, vojnika Prve *Belgarum* kohorte, nađena je 1908. godine u nasipu rimske ceste u selu Hardomilje, baš kao i spomenik iz prethodne kataloške jedinice. Stela je prenesena u Zemaljski muzej, gdje se i danas nalazi. Spomenik je izrađen od krečnjaka i primjetna su oštećenja u njenom gornjem lijevom dijelu. Na tom mjestu nedostaje lijeva bočna akroterija, a oštećene su i lijeva strana zabata i natpisnog polja. Stela je uz to bila prelomljena na tri fragmenta pa je slijepljena cementnom masom. Sastoji se od dva dijela. Gornji je edikula, a središnji natpisno polje. U zabatnom polju profilisanog zabata je reljefna predstava glave Meduze, sa punim okruglim licem i natrag začešljanom kosom. Njena uloga je apotropejska. Preostala desna, bočna, akroterija ima oblik polupalmete. Između zabata i natpisa je arhitrav koji se naslanja na dva kanelirana stupca sa korintskim kapitelima i bazama. Kako stela imitira pročelje hrama, u njemu je uklesan natpis. Ispod natpisa je reljefno prikazan vojnički znak centurije sa koronom i falerama, kao odlikovanjima koje je jedinica stekla u toku uspješnog ratovanja.

Visina: (149) cm; Širina: 77 cm; Debljina: 17 cm

Patsch, 1912, 133 - 136; Patsch, 1914, 166; Mesihović, 2011, 309; Paškvalin, 2012, 95; Grbić, 2014, 53; Marić, 2015, 90; Marić, 2016, 109 – 110; Lozić, 2018, 142; Cesarik, 2020, 357.

AE 1913, 0138 = ILJug 1927.

---

³⁰⁶ Marić, 2019 A, 88.

³⁰⁷ Isti, 2016, 108.

³⁰⁸ Goldsworthy je iznio stav da zabranom nisu bili obuhvaćeni centurioni, kao ni dekurioni (2003, 103). S. E. Phang ne dijeli njegovo mišljenje, ali smatra da se zabrana u praksi nije uvijek poštovala. Naročito u slučaju oficira, kojima su zapovjednici mogli "progledati kroz prste" (2001, 132).

EDCS-10100871 = EDH-027216 = lupa-23301

[Das]sius Bastarni / [f(ilius) do]mo Maezaeus / [mile]s coh(ortis) I Belgarum [(centuria) /
[Rest]ituti sig(nifer) annor(um) / [---] stip(endiorum) XV t(estamento) f(ieri) i(ussit) cura⁵/[vit]
Valerius Maxi/[min]us heres

Dasije, sin Bastarna, rodом Mezej, vojnik kohorte *I Belgarum*, centurije Restitutus, *signifier*, koji je živio...a služio 15 godina, oporukom je naredio učiniti. Ispunio Valerije Maksimin, nasljednik.

Natpis čini sedam redova teksta. Oštećenja i cementna masa, koja je iskorištena za vezivanje fragmenata, znatno otežavaju epigrafsku analizu natpisa. -R.1: Slova krupna i lijepa. U drugoj riječi slono n znatno manje od ostalih. -R.2: Slova nešto sitnija, ali njihova visina varira. Usljed oštećenja nedostaju riječi. -R.3: Zbog oštećenja jako teško čitati. Čini se da su slova bila sitnija i da njihova visina varira(?). Riječi u abrevijaciji Vidljiv znak za centuriju na kraju reda. -R.4: Slova ponovo sitnija, a čine se jednakim. Riječi u abrevijaciji. Red je ukošen, ali je pitanje da li je riječ o nevještom klesaru ili je današnji izgled posljedica upotrebe cementne mase. -R.5: Visina slova varira, riječi u abrevijaciji i formula *TFI* data u skraćenom obliku. -R.6: Naprsnuće je uništilo donje krajeve slova, i to neravnomjerno, pa je pitanje kako su izgledala. Po sačuvanom čini se da su bila u pitanju krupnija slova, a imena se najčešće i pisana krupnijim slovima u odnosu na ostale riječi. U zadnjem redu se nastavlja *cognomen* iz prethodnog. Tu je još jedna riječ, napisana sitnijim slovima.

Datacija: 101-150. godina

Preuzeto sa <http://lupa.at/23301/photos/1> (10/05/22)

Stela je postavljena za Dasija, sina Bastarna, mezejskog porijekla. Dasije je imao oficirski čin *signifer*-a, znakonoše Prve *Belgarum* kohorte, što govori i reljefni prikaz *signum*-a u donjem dijelu spomenika. Pod nazivom Bastarni javlja se jedan narod germanske pripadnosti, koji je naseljavao područje između istočnih Karpata i Dnjeptra. Ovo upućuje na

moćnost da se pripadnik Bastarna naselio među Mezeje i postao pripadnik njihove *civitas*, odnosno primio njihovo građanstvo. Njegovo ime je zapravo etnonim što ukazuje da je bio oslojavan nazivom svoga etničkog porijekla, a ne svojim ličnim imenom, koje je možda bilo teško za izgovaranje Mezejima. Pretpostavlja se da je supruga Bastarna bila Mezejka te da se Dasije identifikovao sa ovom skupinom.³⁰⁹ Natpis ukazuje na to da su „ilirske“ zajednice bile otvorene ka strancima te da su ih primali u svoje redove. Kognomen komemoratora, *Maximinus*, je raširen u Dalmaciji, a on je vjerovatno bio Dasijev kolega.³¹⁰ Iako je Dasijevo ime navedeno u filijaciji, što odlikuje prvu fazu romanizacije, formula *TFI* i nedostatak konsekrativne formule *D.M.* datiraju stelu u prvu polovinu drugog stoljeća.³¹¹ Dati spomenik je značajan i zbog već pomenutog reljefnog prikaza *signum*-a, čija je funkcija bila da obilježi pobjede koje je ostvarila određena jedinica.³¹²

30. Fragment natpisa konjanika Prve *Belgarum* kohorte iz Hardomilja kod Ljubuškog

Okolnosti nalaza fragmenta natpisa pripadnika Prve *Belgarum* kohorte su prilično kompleksne. Prilikom obilaska sela Hardomilje, K. Patsch je u jednoj kući pronašao dva spomenika vojnih lica u sekundarnoj upotrebi.³¹³ Oba su bila ugrađena u zid kuće, i ovaj spomenik je bio jedan od njih. Po riječima vlasnika, spomenik je donio sa svoje parcele na lokaciji Smokovice. Upravo u Smokovicama, odmah pored rijeke Trebižat, su nađeni ostaci rimske ceste, u koju je bio ugrađen veći broj vojnih spomenika. Pretpostavlja se da je i nekropola vojnog logora na Humcu morala biti na širem potezu Hardomilja, negdje u blizini same ceste. Patsch je sumnjao da se dio nekropole nalazi upravo na parceli vlasnika kuće, ali u Smokovicama nikada nisu nađeni grobovi, već samo fragmentirani ili cijeli spomenici. Stoga, zaključak je bio da nekropolu treba tražiti na jednoj uzvisini iznad Smokovica, a da su svi spomenici sa ove lokacije doneseni sa nekropole i bili ugrađeni u cestu. Nije poznato gdje se fragment danas

---

³⁰⁹ Mesihović, 2011, 309.

³¹⁰ *OPEL III*, 177.

³¹¹ Patsch, 1912, 135; Marić, 2016, 109.

³¹² Marić, 2015, 90.

³¹³ Drugi spomenik je tema jedne od kataloških jedinica i pripadao je legionaru: -----] / *Pol(lia)* [---] / *mil(es) leg(ionis) I ad(iutricis) / an(norum) XXX st(ipendiorum) X / Attius Domi 5 / tius mil(es) leg(ionis) II / ad(iutricis) proc(urator?) p(osuit)* (ILJug 1919.)

nalazi.³¹⁴ Izrađen je od mekog, bijelog krečnjaka i na skici su vidljiva oštećenja. Ne može se utvrditi originalni izgled spomenika.

Visina: (48) cm; Širina: (35) cm; Debljina: 17 cm

Patsch, 1907, 70; Marić, 2016, 111; Marić, 2019 A, 86.

ILJug 1926.

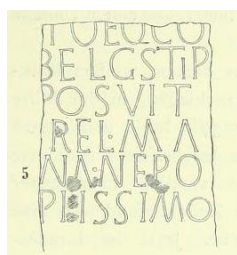
EDCS-10100870 = EDH-034245

-----] / [---]to eq(uiti) co(hortis) / [I] Belg(arum) stip(endiorum) / [---] posuit / [Au]rel(ia)
Ma/[ri?]na nepo⁵ / [ti] piissimo

... konjaniku kohorte Prve *Belgarum*, koji je služio...Aurelija Marina unuku najpobožnijem podiže.

Ne postoji fotografija fragmenta, već samo skica pa je teško izvršiti adekvatnu epigrafsku analizu. Od natpisa se sačuvalo šest nepotpunih redova. U prvom sačuvanom redu su samo donji dijelovi slova kako je spomenik polomljen na tom dijelu. Moguće konstatovati samo riječi u abrevijaciji. -R.2: Riječi u abrevijaciji, visina slova varira. U drugoj riječi slovo i znatno manje od ostalih. -R.3: Sačuvala se jedna riječ, čini se da su slova jednaka. -R.4: U ovom redu *punctum distinguens* sudeći po skici. -R.5: Ponovo *punctum distinguens*. -R.6: U zadnjem redu sačuvana jedna riječ, a visina slova varira.

Datacija: 101-200. godina

Preuzeto iz Patsch, 1907, 70, sl. 32

O pokojniku se može reći samo da je bio konjanik Prve *Belgarum* kohorte, kako su sve druge informacije izgubljene sa ostatkom spomenika. Broj kohorte je takođe izgubljen, ali se pretpostavlja da je u pitanju Prva *Belgarum*, kako je nađeno više spomenika njenih pripadnika u Hardomilju. Svi oni predstavljaju kataloške jedinice u radu. Komemorator je žena po imenu

³¹⁴ V. Atanacković Salčić ga ne pominje u svom opisu zbirke Franjevačkog samostana na Humcu iz 1981. pa je zaključak da ga tamo nije zatekla. Ostaje otvoreno pitanje njegove lokacije danas.

Aurelija Marina, a na osnovu natpisa se zaključuje da je pokojnik bio njen unuk ili nećak. Zbog toga se pretpostavlja da je pokojnik bio domaćeg porijekla. To bi bila potvrda tezi da su nakon prvobitnih eponimnih etnija, u auksilijarne jedinice kasnije regrutovani lokalni muškarci.³¹⁵ Pored toga, Marinino ime upućuje na osobu porijeklom iz Dalmacije.³¹⁶

31. Fragment natpisa pripadnika kohorte Prve *Belgarum* iz Humca kod Ljubuškog

Nije poznato mjesto pronalaska fragmenta natpisa pripadnika kohorte Prve *Belgarum*. Danas se nalazi u Franjevačkom samostanu na Humcu, ali nije publikovan. Spomenik je izrađen od mekog krečnjaka. Sačuvao se samo mali dio njegovog natpisnog polja i trostruko profilisanog rama ispod polja.

Visina: (41) cm; Širina: (36) cm; Debljina: 20 cm; Visina slova: 3 cm

Atanacković Salčić, 1981, 275; Bojanovski, 1988, 386; Škegro, 1997, 88; Marić, 2016, 111.

Epigrafska građa /

EDCS-56900032 = EDH-056556

-----] / [---]LD[---] / [---]a *prae[fectus?]* / [---] *coh(or-) I B[elg(arum?) ---]*

...prefekt (?)...kohorte *I Belgarum* (?)....

Sačuvan je samo donji dio natpisa u tri reda, ali i to djelimično. Natpis je pisan kvadratnom kapitalom, a visina slova je 3 cm. Prvi red je nemoguće protumačiti kako su vidljiva samo 2 slova. Pretpostavka je da je drugom redu bilo uklesano *prae[fectus]*. U zadnjem redu riječ u abrevijaciji. V. Atanacković Salčić je uočila da zadnja hasta u ovom redu, iza *COH I*, ima na sredini poprečnu crtu. Zaključila je da je u pitanju slovo B, odnosno kohorta Prva *Belgarum*.³¹⁷

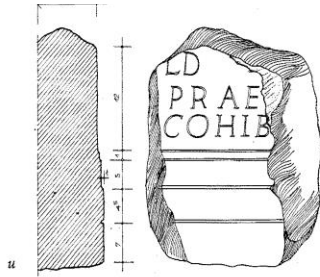
Datacija: 101-200. godina

---

³¹⁵ Marić, 2016, 111.

³¹⁶ Alföldy 1969, 284; *OPEL III*, 58.

³¹⁷ Atanacković Salčić, 1981, 275.

Preuzeto iz Atanacković Salčić, 1981, 274, cr. 13

Ako se prihvati čitanje riječi *praefectus*, to znači da natpis pominje prefekta ove kohorte. Međutim, iz sačuvanog nije moguće zaključiti da li je on bio komemorator ili pokojnik.³¹⁸ Na osnovu natpisa se ne može zaključiti ništa više kako je dostupan samo jedan manji fragment spomenika.

32. Fragment natpisa konjanika *I Belgarum* kohorte iz Humca kod Ljubuškog

Fragment nadgrobne stele najverovatnije. Nije poznato mjesto pronalaska, a čuva se u zbirci Samostana na Humcu. Spomenik je izrađen od mekog krečnjaka, a sačuvani fragment je veoma oštećen. Na desnoj strani sačuvan ram širine 8 cm.

Visina: (26) cm; Širina: (38) cm; Debljina: 15 cm; Visina slova: 3 - 3.8 cm

Atanacković Salčić 1981, 274; Bojanovski 1988, 386; Škegro 1997, 88; Marić, 2016, 111.

AE 2000, 1177.

EDCS-20601177 = EDH-039811

-----]/[---]AG[---]A/[--- e]q(ues?) coh(ortis) I Bel(garum)/[ar]m(orum) custos/[tur(ma)?]
Maximi/[an(norum)? ---] stip(endiorum) XXIII⁵/[-----

...konjanik (?) kohorte Prve *Belgarum*, *armorum custos* turme *Maximi*...koji je služio 23 godine...

Fragment sadrži pet redova teksta. Natpis pisan kvadratnom kapitalom. U prvom redu vidljive samo donje haste slova. -R.2: Visina slova 4 cm. Riječi u abrevijaciji. -R.3: Visina slova 3,5 cm, a između riječi *puncta triangularia*. -R.4: Visina slova 4 cm. -R.5: Visina slova 3,5 cm. Riječ u abrevijaciji, a između slova *puncta triangularia*.

³¹⁸ Marić, 2016, 111.

Datacija: 101- 200. godina

Preuzeto iz Atanacković Salčić, 1981, 274, cr. 12

Auksilijar je bio konjanik (?) kohorte Prve *Belgarum*, gdje je služio 23 godine. Natpis pominje još jednu njegovu funkciju: *armorum custos turmae Maximi*.³¹⁹ Ova funkcija je bila dio oficirskog kadra, a značila je čuvanje opreme i oružja centurije/turme, smještenog u logorskom skladištu- *armamentarium*.³²⁰

33. Fragment natpisa Valerija, konjanika Prve kohorte Belga, iz Kutca kod Ljubuškog

Fragment natpisa pronađen u jednoj kući u selu Kutac, u sekundarnoj upotrebi. Danas se čuva u depou Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Fragment je izrađen od krečnjaka i veoma je oštećen. Vidljivi tragovi jednostavnog okvira oko natpisnog polja.

Visina: (40) cm; Širina: (35) cm; Debljina: 16 cm

Fiala, 1895, 369; Patsch, 1897, 166 – 167; Meyer, 2012, 310; Marić, 2016, 110 – 111.

CIL 03, 08494.

EDCS-31900308 = EDH-058392 = lupa-30322

---] // E(?)ti eq(uitis) coh(ortis) I [---] / tur(ma) Valeri [nat(ione)] / Delm(ata) an[n(orum)] /
[--- stip(endiorum)] / XXV V[a]ler(ius) [---]⁵ / E(?)t Valeria M[---] / [et F?]amilia Inge[nua?] / [-----]

...konjaniku kohorte I (*Belgarum?*), ...turme, Valeriju, rodom Delmatu, koji je živio...a služio 25 godina...Valerije (?) i Valerija majka (?) i *familia ingenua*....³²¹

³¹⁹ Atanacković Salčić, 1981, 273.

³²⁰ Marić, 2016, 111.

³²¹ Ime kohorte je izgubljeno. Neki naučnici smatraju da je u pitanju *I Lucensium* (Up. Meyer, 2012, 310). Patsch je smatrao da se radi o kohorti *I Belgarum* (1897, 166). Teško je donijeti konačni sud u nedostatku njenog imena.

Natpisno polje veoma oštećeno pa je teško izvršiti epigrafsku analizu. Djelimično se očuvalo šest redova. Može se konstatovati samo da visina slova varira i da se javljaju riječi u abrevijaciji. Patsch pominje *punctum* u petom redu, ali ga je danas nemoguće uočiti.³²²

Datacija: 101 – 200. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/30322/photos/1> (15/05/22)

Nepoznati pokojnik je bio konjanik u kohorti čije ime je izgubljeno. Poznate su njegove godine službe i porijeklo, ali nije jasno je li u pitanju narod Delmata ili generalno provincija Dalmacija. Spomenik je podigla njegova majka i porodica. Termin iz natpisa, *familia ingenua*, može označavati njegovo domaćinstvo ili domaćinstvo njegovog oca, porodicu i robove.³²³ Spomenik je još jedan primjer lokalnog regrutovanja u auksilijarne jedinice. Marić na osnovu mjesta pronalaska čak vidi mogućnost da je porodica živjela u Kutcu.³²⁴

34. Građevinski natpis o obnovi hrama boga Libera i boginje Libere od strane Prve kohorte Belga iz Hardomilja kod Ljubuškog

Okolnosti nalaza nisu do kraja razjašnjene. Po svemu sudeći spomenik je, po riječima seljana, nađen kraj ili je izvađen iz rijeke Trebižat, na lokalitetu Smokovice, u selu Hardomilje.³²⁵ Danas se čuva u Franjevačkom samostanu na Humcu. Njegova forma je *tabula ansata*, a izrađen je od mekog krečnjaka i klesan u plitkom reljefu. Natpisno polje uokviruje jednostruko profilisani ram. Sa bočnih strana tabule su uglasti ornamenti pa spomenik ima oblik pogodan za uglavljivanje u zid hrama. Natpis je veoma oštećen i izlizan, naročito u središnjem dijelu, a i ram je pretrpio oštećenja mjestimično.

Visina: 48 cm; Širina: 94 cm; Debljina: 14 cm; Visina slova: 4.8-1.4 cm

---

³²² Patsch, 1897, 166.

³²³ Meyer, 2012, 310.

³²⁴ Marić, 2016, 111.

³²⁵ Većina autora smatra da je tabula nađena na desnoj obali Trebižata pa tu ubiciraju hram, citirajući Pača (1907, 61). Dodig skreće pažnju da je bez obzira na mjesto nalaza, hram mogao biti i na lijevoj obali, upućujući na neke slučajne nalaze dijelova sakralne arhitekture (2014, 143). Ove nedoumice su prisutne u literaturi još od 19. st. Hoernes navodi da autori pišu o desnoj obali, ali da je od humačke samostanske bratije saznao da je nađen na lijevoj obali, nesporedno ispod samostana (1880, 39).

Patsch, 1907, 70 – 71; Imamović, 1977, 400; Atanacković Salčić, 1981, 267; Škegro, 1997, 87; Dodig, 2014, 141; Marić, 2015, 207; Marić, 2016, 111 – 112; Tončinić, 2017, 88.

EDCS-26600662 = EDCS-26600663 = EDH- 050262 = lupa- 24182

Templum Liberi / Patris et Liberae vetus/tate dilabsum(!) restituit / coh(ors) I Bel(garum) adiectis porticibus curam agente⁵ / Fl(avio) Victore [(centurione) leg(ionis) I ad(iutricis) p(iae) / f(idelis) Severo et Pompeiano / II co(n)s(ulibus)

Hrama Libera Oca i Libere, starošću načete portike obnovila je Prva kohorta Belga, pod nadzorom Flavija Viktora, centuriona Prve legije Pomoćnice vjerne odane, za drugog konzulata Severa i Pompeja.

Natpis čini 8 slovnih redova. Slova pisana kombinacijom kvadratne i rustične kapitale, a visina varira. U R.1. visina je 5 cm, u narednim 3-4, a u zadnjem 1,5 cm. Pored zadnjeg, u R.2, R.3 i u R.5. pojedina slova su takođe visoka 1,5 cm kako bi čitava riječ stala u red. -R.1: Slova krupnija i jednaka. Između riječi *puncta triangularia*. -R.2: Slova nejednaka, a kod zadnje riječi dva posljednja slova visine 1,5 cm. Vidljiva jedna *punctum distinguens*. -R.3: Ponavlja se smanjivanje zadnjih slova u redu. Prisutan *punctum distinguens*. Klesarska greška; riječ *dilabsum* napisana kao *dilabsum*. -R.4: Riječi u abr. Visina slova veoma varira. *Puncta triangularia* među riječima. -R.5: Nastavlja se riječ iz R.4. Vidljiv *punctum distinguens*. Posljednja slova zadnje riječi 1,5 cm. -R.6: Riječi u abr. *Puncta triangularia* među riječima. Oznaka za centuriona. -R.7: Slova jednaka, između riječi *punctum distinguens* -R.8: Red čine broj II i riječ u abrevijaciji. Između njih *punctum distinguens*. Visina slova 1,5 cm.

Datacija: 173. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/24182/photos/1> (15/05/22)

Tabula o obnovi hrama od strane Prve *Belgarum* nije jedini spomenik na kojem se pominje hram boga Libera i njegova obnova.³²⁶ Kako su dva spomenika nađena na istoj lokaciji, pretpostavlja se da je u pitanju isti hram i dvije različite obnove, od kojih je ova bila

³²⁶ Drugi spomenik: *Q(uintus) Piseni(i)us Se(verinus) [(centurio) leg(ionis) XI Cl(audiae) / templum Lib(eri) Pat(ris) / vetustate corrup(tum) porticib(us) adiect(is) 5 / restituit (CIL 03, 01789 = CIL 03, 06363 = AE 1999, 1221.)*

mlađa.³²⁷ U drugom slučaju hram posvećen kulturnoj zajednici Libera i Libere, a ne samo Liberu. Ovo je ujedno jedini spomenik Prve *Belgarum* kohorte gdje je njen boravak na Humcu potvrđen tačnom godinom. Kako su napisana imena konzula, zna se da je hram obnovljen 173. godine. Obnovu ju nadgledao Flavije Viktor, centurion Prve legije Pomoćnice. Njegova legija je u to vrijeme bila stacionirana u Gornjoj Panoniji. Pretpostavlja se da je namjesnik Dalmacije, koja u to vrijeme nije imala legijsku posadu, zatražio prisustvo legijskog centuriona radi obavljanja ovog zadatka. U prilog tome bi išao *curam agens* iz natpisa, naziv za privremenu funkciju radi obavljanja određenog zadatka. Poznato je i da su namjesnici provincija bez legijskih posada upražnjavali ovako nešto, dovodeći legijske centurione iz drugih, graničnih, provincija.³²⁸ Kult Libera, ali i kult zajednice sa Liberom, je bio veoma raširen među vojskom. Poznato je da je u dunavskim legijama smatran božanstvom vojske, te da je sa Liberom bio često prizivan od strane vojnika u Panoniji i Dakiji. Moguće je da su upravo ovi vojnici donijeli kult u Dalmaciju.³²⁹ Dvije potvrđene obnove, uz mogućnost da ih je bilo više, dovoljno govore koliko je kult i hram bio važan za jedinice stacionirane na Gračinama.³³⁰ Dodig skreće pažnju i na to da je u pitanju vinski kraj, što bi mogao biti dodatni motiv za poštovanje ovog božanstva.³³¹

35. Ara Fortune Auguste iz Humca kod Ljubuškog

Ara je nađena na jednom privatnom posjedu u naselju Humac kod Ljubuškog. Čuva se u depou Zemaljskog muzeja pod brojem 94. Spomenik je bez ikakvog ukrasa, izdužene forme i prilično oštećen, mada se natpisno polje očuvalo osim naprsline između prvog i drugog reda.

Visina: 91 cm; Širina 29 cm; Debljina: 26 cm

Patsch, 1914, 165; Imamović, 1977, 394; Marić, 2015, 205; Marić, 2016, 112.

CIL 03, 14630.

EDCS-32500127 = EDH-052555 = lupa-23724

*Fortunae / Aug(ustae) sac(rum) / coh(ors) I / Belga(rum) / equit(a)t(a)*⁵

Fortuni Augusti posvećeno, kohorta Prva *Belgarum equitata*.

---

³²⁷ Tončinić, 2017, 88.

³²⁸ Marić, 2016, 112.

³²⁹ Olujić, 1990, 12; Marić, 2015, 207.

³³⁰ Marić, 2016, 111.

³³¹ Dodig, 2014, 143.

Natpis se sastoji od 5 redova. Slova su pisana kvadratnom kapitalom, krupna su, jednaka i lijepo. -R.1: Jedna riječ, a zadnja tri slova *NAE* formiraju ligaturu. -R.2: Dvije riječi u abr. - R.3: Riječ u abrevijaciji i broj I. -R.4: Riječ u abrevijaciji. -R.5: Riječ u abrevijaciji.

Datacija: 101-200. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/23724/photos/1> (10/04/22)

Ara je posvećena boginji Fortuni koja u ovom slučaju ima epitet *Augusta*, a podigla je Prva kohorta Belga. Vojna jedinica kao dedikant na votivnim spomenicima je bila česta pojava. Ranije se u literaturi isticala uska veza Fortune sa vojskom, kao objašnjenje podizanja are. Fortuna jeste zaštitnica napretka, ali i neko ko upravlja sudbinom i ljudskim životom.³³² Ipak, u novije vrijeme zbog epiteta *Augusta*, javljaju se i drugačije perspektive. Smatra se da je ovim epitetom ona povezana sa carskim kultom. Epitet se javlja od vremena Augusta, ali u ovom kontekstu on označava povezanost božanstva i cara, a ne njegovu deifikaciju. To je još jedan vid osiguravanja legitimnosti carske vlasti i odanosti carskom kultu. Dakle, osim što je posveta Fortuni, spomenik je i potvrda lojalnosti ove kohorte vladajućoj carskoj porodici.³³³

36. Ara Mitre i carskog Genija iz Drinovaca kod Gruda

Tačno mjesto nalaza spomenika nije poznato, već samo da je nađen negdje pokraj izvora rijeke Tihaljine, u naselju Drinovci u Grudama. Čuva se u depou Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Ara je jednostavne izrade, nedostaje joj veliki fragment gornjeg dijela tako da su izgubljena pojedina slova iz gornjih redova. Natpisno polje je mjestimično oštećeno i izlizano.

Visina: 68 cm; Širina 24 cm; Debljina: 24 cm.

Ballif, 1893, 63; Bojanovski, 1977, 101; Marić, 2015, 213; Marić, 2016, 112 – 114.

CIL 03, 12810 = CIMRM 1889.

EDCS-31400255 = EDH-053180 = lupa-23739

³³² Imamović, 1977, 158.

³³³ Marić, 2016, 112.

D(eo) I(nvicto) M(ithrae) a[c Ge]/niis sac[r(orum)] / Augusto[r(um)] / Rus(---) Pin(nes) mi/les⁵ / co(hortis) prim(ae) / Bel(garum) immunis / libens merito / posuit

Nepobjedivom božanstvu Mitri i Geniju carskom, posvećeno, Rus...Pines, vojnik Prve kohorte Belga, *immunis*, rado, zaslužno postavi.

Natpis čini 8 redova. Slova pisana rustičnom kapitalom, a visina varira. Primjetno je opadanje visine slova idući od R.1. do R.8. pa su u zadnjem redu slova dvostruko manja nego u R1. - R.1: Riječi u abr., slova krupnija, ali nedostaje dio spomenika pa su neka izgubljena. -R.2: Slova krupnija, ali nejednaka. Usljed oštećenja izgubljen dio zadnje riječi. -R.3: Slova krupnija. Red čini jedna riječ, čiji dio je izgubljen usljed oštećenja. -R.4: Slova nisu ravno klesana. Ovaj red oštećen sa obje strane pa neka slova izgubljena. -R.5: Visina slova varira. Nastavak riječi iz prethodnog reda. Druga riječ u abrevijaciji. Moguć *punctum distinguens*, teško reći zbog oštećenja. -R.6: Visina slova varira. Prva riječ u skraćenom obliku. Posljednje slovo s znatno manje od ostalih kako bi stalo u red. -R.7: Slova nejednaka. *Punctum distinguens*. U zadnjem redu jedna riječ. Visina slova varira, ali su generalno mnogo manja nego u ostalim redovima.

Datacija: 161 – 180. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/23739/photos/1> (04/04/22)

Aru je podigao vojnik Prve *Belgarum* kohorte u čast Mitre i carskog Genija. Spomenik je nađen na određenoj udaljenosti od Humca, gdje je kohorta bila stacionirana. Moguće je da objašnjenje leži u značenju mjesta gdje je ara podignuta. Naime, iznad vrela Tihaljine je prolazila trasa ceste Naron-Bigeste. Iznad ceste i nesporedno iznad izvora rijeke se nalazi velika pećina, poznata kao Ravliča pećina. Postoji mogućnost da je spomenik nađen upravo u njoj ili kod nje. Ukoliko je to slučaj, po Bojanovskom je za očekivati da je u pećini bio mitrej.³³⁴ Time bi se objasnio i razlog zbog koga je Pines, kao aktivni vojnik stacioniran u Humcu, podigao aru na daljoj lokaciji, kako je u pitanju svetište božanstva kojem je podiže. Mitrin kult se često dovodi u vezu sa vojskom pa je začuđujuće da nije pronađeno više Mitrinih spomenika

³³⁴ Bojanovski, 1977, 101.

sa vojnicima kao dedikantima. Povezanost kulta sa vojskom se objašnjava time što termin *miles*, koji inače znači vojnik, označava i treći stepen uvođenja u mitraističke misterije. Pored toga, jasno je da je Mitrin epitet *invictus* (nepobjedivi) mogao biti privlačan vojnicima.³³⁵

Ara je podignuta i u čast carskog Genija. Epitetom carski se isticala odanost aktuelnom caru ili njegova povezanost sa prethodnicima radi potvrde legitimnosti njegove vladavine. Svi carevi su za života imali kult svojeg Genija, koji je poštovan gotovo kao božanstva. Prinosili su mu se darovi, žrtve i ispunjavali zavjeti. Smatrano je da je Genij pruža zaštitu vladaru.³³⁶ U natpisu stoji da je Pines bio *immunis*. To je zapravo bila jedna posebna kategorija vojnika. Oni nisu pripadali oficirskom kadru, ali su imali neka specijalna zaduženja pa su bili izuzeti od svakodnevnih obaveza običnih vojnika. Pines je bio domaćeg porijekla, što govori njegovo ime.³³⁷ On je još jedan primjer lokalnog regrutovanja u auksilijarne jedinice, nakon prvobitne konskripcije iz oblasti ili etnije po kojoj su kohorte nosile imena.³³⁸

37. Stela Andamiona iz Hardomilja kod Ljubuškog

Spomenik je pronađen 1880. godine uz rijeku Trebižat, na njenoj desnoj obali, u selu Hardomilju. Ubrzo je prenesen i ugrađen u ogradni zid pravoslavne crkve u selu Mostarska Vrata kod Ljubuškog. Radi se o manjoj figuralnoj steli, koja je od krečnjaka i može se podijeliti na tri dijela. Prvi je zabat sa figuralnom predstavom Meduze, koja je dosta oštećena. Između timpanona i edikule je arhitravna greda. Ona je ukrašena floralnim ornamentima i palmetama. Unutar edikule, koju flankiraju tordirani korintski stubovi, je figuralna predstava konjanika sa štitom. Donji dio stele čini natpisno polje.

Visina: 124 cm; Širina: 43 cm

Evans, 1883, 74; Patsch, 1907, 61; Bojanovski, 1977, 113; Bojanovski, 1979, 48 – 51; Škegro, 1997, 88; Marić, 2016 A, 14 – 16; Marić, 2019 A, 84.

CIL 03, 08486.

EDCS-31900304 = EDH-056523

---

³³⁵ Marić, 2015, 212.

³³⁶ Isti, 2016, 114.

³³⁷ *OPEL III*, 142.

³³⁸ Ballif, 1893, 64; Marić, 2016, 112.

Andamionius An/dami f(i)lius eq(ues) coh(ortis) I / Lucens(ium) ann(or)um XXXV / st(ependiorum) XV h(ic) s(itus) e(st) / Gav[i]llius fr[at?]er⁵ / [eiu?]s pos(u)it

Andamion, sin Andama, konjanik Prve kohorte *Lucensium*, koji je živio 35, a služio 15 godina, ovdje je pokopan. Gavilije, brat(?) njegov(?), postavi.

Natpis čini 6 redova. Utisak je da klesar nije bio naročito vješt. -R.1: Visina slova 4 cm, ali nisu ravno uklesana. Dvije riječi u redu, a između njih *punctum distinguens*. -R.2: Visina slova: 4 cm. Nastavak riječi iz prethodnog reda i tri riječi u abrevijaciji, kao broj I. Između svake riječi *punctum distinguens*. -R.3: Visina slova: 4 cm. Dvije riječi u abrevijaciji, u redu još i broj XXV. *Puncta triangularia* između riječi. -R.4: Visina slova je 5 cm, ali neravno uklesana pa se približavaju gornjem desnom kraju natpisa. Riječ u abrevijaciji. Formula *HSE* u abrevijaciji. Između riječi *punctum distinguens*. -R.5: Visina slova ista kao u R.4. Dvije riječi u redu. Ovaj red je najteže pročitati zbog oštećenja. Kod prve riječi je oštećenje manje pa je čitanje sigurnije. Kod druge riječi vidljiva prva dva slova *fr* nakon kojih dolazi oštećenje. U literaturi je pročitana riječ *frater*. U zadnjem redu ponovo oštećenje pa prva riječ nejasna. Protumačena kao *eius* i od druge vidljiva tri slova jer je prekrivena naslagama. Visina slova iznosi 3 cm.

Datacija: 1 – 70. godina

Preuzeto iz Bojanovski, 1979, 50, sl. 3

Stela je podignuta za konjanika Prve kohorte *Lucensium*. Ova kohorta je bila jedna od hispanskih jedinica, regrutovana sa sjeverozapada Pirinejskog poluostrva, u današnjoj oblasti Galicija. Ta oblast je bila jedna od tri provincije na koje se dijelila Hispanija, i zvala se *Hispania Tarraconensis*.³³⁹ Hispanija se još dijelila po sudskoj nadležnosti, a jedan od konvenata se zvao *Lucus Augusti*, upravo po njemu je navedena kohorta dobila ime.³⁴⁰ Jedinica je u Dalmaciju došla najvjerojatnije za vrijeme ili odmah nakon sloma Velikog ilirskog ustanka

³³⁹ Marić, 2016 A, 12.

³⁴⁰ Bojanovski, 1979, 49.

što znači da je bila jedna od prvih stacioniranih jedinica na Humcu.³⁴¹ Na osnovu jedne diplome poznato je da se 80. godine nalazi u Panoniji.³⁴² Postoji mogućnost da je još ranije napustila Humac, moguće zbog dolaska Treće *Alpinorum* kohorte. Sama stela se uglavnom veže za rano carsko doba, a neki autori je po tipologiji smještaju u Klaudijevo doba.³⁴³ Ime pokojnika je vjerovatno keltiberskog porijekla.³⁴⁴ Ime njegovog oca se javlja samo u hispanskim provincijama što bi bila potvrda ove teze.³⁴⁵ Svakako je za očekivati da se u ovom periodu auksilije još uvijek popunjavaju iz matičnih provincija. U natpisu se javlja riječ *frater*, da označi komemoratora. Kada je u pitanju vojska, često se dešavalo da kolege podižu spomenik pokojnicima, gdje bi se u nazivu oslovljavali kao braća.³⁴⁶ Vrlo vjerovatno je da je to slučaj i sa Andamionovim komemoratorom. Poznato je da su sahrane i nadgrobnici bivali finansirani iz zajedničkog fonda. Svi vojnici su imali obavezu da uplaćuju izvjesni iznos u ovaj fond. Iako se ponekad oficiri javljaju kao nasljednici na spomenicima, u nedostatku prave porodice, češće spomenike podižu drugovi pokojnika, vojnici sa kojima su dijelili barake.³⁴⁷

38. Stela Rufa iz Humca kod Ljubuškog

Stela Rufa je pronađena 1882. godine, na lokaciji Baščine u Humcu. Nađena je odmah uz rijeku Trebižat, na njenoj desnoj obali. Na ovom mjestu se i danas mogu vidjeti ostaci rimskog mosta, kojim je cesta iz vojnog logora prelazila na drugu strane rijeke. Spomenik se danas čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Nadgrobni spomenik je izrađen od krečnjaka i u cjelosti očuvan, uz prisutna oštećenja površine. Pripada tipu arhitektonskih stela i može se podijeliti na dva dijela: edikulu i natpisno polje. Spomenik nema usadnik već ravan završetak. Gornji dio je zabat sa bočnim akroterijama, sa motivom palmete. Na vrhu zabata su tragovi postolja, moguće za ukrasnu piniju. U središtu je reljefni prikaz glave Meduze. Ispod je profilisana arhitravna greda, koja počiva na stubovima sa korintskim kapitelima i profilisanim bazama. Stubovi flankiraju natpisno polje, ispod kojeg je prazno polje kojim se stela završava. Zanimljivo je da

---

³⁴¹ Marić, 2019 A, 84.

³⁴² Evans, 1883, 73.

³⁴³ Bojanovski, 1979, 51; Marić, 2016 A, 15.

³⁴⁴ Alföldy, 1969, 358; *OPEL I*, 52.

³⁴⁵ Meyer, 2012, 123; *OPEL I*, 52.

³⁴⁶ Isti, 282.

³⁴⁷ Wilkes, 1969, 148.

je primijećeno da je površina stele bila prekrivena materijalom sličnim gipsu *stucco antico*, kojim se izravnavala površina spomenika. To znači da je stela bila bijele boje.³⁴⁸

Visina: 175 cm; Širina: 72 cm; Debljina: 18 cm

Patsch, 1907, 61; Bojanovski, 1979, 51; Meyer, 2012, 122; Paškvalin, 2012, 63; Marić, 2016 A, 14; Marić, 2019 A, 84; Lozić, 2018, 138.

CIL 03, 08492.

EDCS-31900306 = EDH-058385 = lupa-23300

Rufus Angeti f(i)lius / mil(es) c(o)ho(rtis) I Luce(nsium)/ annorum XXX / stipen(diorum) XI / h(ic) s(itus) e(st)⁵ / h(eres) p(osuit)

Ruf, sin Angeta, vojnik kohorte Prve *Lucensium*, koji je živio 30, a služio 11 godina, ovdje je pokopan. Postavi nasljednik.

Natpis se sastoji od šest redova, a visina slova varira između 4 i 6 cm. -R.1: Slova krupna, ali nejednaka. Zadnja riječ u abrevijaciji Red čine tri riječi, a u drugoj slovo t veće od ostalih. -R.2: Slova nešto sitnija. Riječi u abrevijaciji. -R.3: Slova još sitnija, a red čine riječ i broj XXX. -R.4: Slova sitna. Riječ u abrevijaciji i broj čine red. -R.5: Slova najkrupnija u natpisu. Red čini formula *hic situs est* u skraćenom obliku. -R.6: Slova nešto sitnija, a red čini fraza *heres posuit* u skraćenom obliku.

Datacija: 1 – 70. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/23300/photos/1> (16/05/22)

³⁴⁸ Lozić, 2018, 138.

Stela je podignuta za Rufa, pripadnika Prve kohorte *Lucensium*, od strane neimenovanog nasljednika, koji bi na osnovu analogija najvjerojatnije bio njegov kolega iz jedinice. Meyer smatra da je Rufova stela najstariji spomenik ove kohorte iz Dalmacije. To toga zaključka dolazi na osnovu dekorativne sheme i godina službe. On spomenik smješta vrlo rano, u vrijeme prije cara Klaudija, negdje u drugu deceniju.³⁴⁹ Kako se sa sigurnošću ne može tvrditi da je Ruf među prvima regrutovan u ovu kohortu, u radu je dat širi datacijski okvir, u skladu sa pretpostavljenim periodom boravka kohorte na Humcu.³⁵⁰ Njegov *cognomen* se javlja širom Carstva, ali je čest u Hispaniji, Italiji pa i Dalmaciji.³⁵¹ Potvrđen je i u Galiciji, nekadašnjoj matičnoj provinciji njegove kohorte. Ime njegovog oca je zabilježeno u Lusitaniji.³⁵² To bi bila još jedna potvrda Rufovog porijekla iz matične provincije Prve kohorte *Lucensium*.

39. Ulomak stela Meduta iz Hardomilja kod Ljubuškog

Ulomak stele Meduta nađen je 1907. godine na lokalitetu Smokovice, u selu Hardomilje. Nađen je u sekundarnoj upotrebi, ugrađen u nasip rimskog puta u horizontalnom položaju. Spomenik je prenesen u Zemaljski muzej, u čijem se depou čuva danas, pod inv. brojem 72. Ulomak stele predstavlja gornji dio spomenika, od krečnjaka, a pripada stelama arhitektonske kompozicije, sa natpisom u edikuli. Na ulomku su prisutna manja oštećenja u natpisnom polju, a veća na grebenu stele i bočnim akroterijama. Trougaoni profilisani zabat ima reljefnu predstavu četvoroične rozete u središtu. Na zabatu su bočne akroterije oblika polupalmete, koje ne prelaze greben stele. Na vrhu zabata tragovi osnove za ukrasnu piniju. Ispod zabata je dupli profilisani arhitrav, koji počiva na dva kanelirana pilastra, sa toskanskim kapitelima. Pilastri zatvaraju edikulu u kojoj je natpisno polje.

Visina: (82) cm; Širina: 61 cm; Debljina: 17 cm

Patsch, 1907, 74 – 75; Patsch, 1914, 164; Roxan, 1973, 422; Meyer, 2012, 127; Paškvalin, 2012, 63 – 64; Marić, 2016 A, 21; Lozić, 2012, 145.

AE 1907, 0249 = ILJug 1928.

---

³⁴⁹ Meyer, 2012, 123.

³⁵⁰ Marić, 2019 A, 89.

³⁵¹ Alföldy, 1969, 283; *OPEL IV*, 35.

³⁵² Marić, 2016 A, 14.; *OPEL I*, 54.

EDCS-10100872 = EDH-024005 = lupa-23717

*Meduttus / Caturonis / f(i)lius miles coh(ortis) I / Bracaraug/ustanoru[m]⁵ / ann(or)um XXX
s[tip(endiorum)] / [-----?]*

Medut, sin Katura, vojnik Prve kohorte *Bracaraugustanorum*, koji je živio 30 godina, a služio...

Sačuvani dio natpisa čini pet redova i gornji dijelovi slova šestog reda. Slova su pisana kvadratnom kapitalom, a njihova visina varira. -R.1: U redu jedna riječ. Slova krupnija, a slova T veća od ostalih. -R.2: Jedna riječ u redu, slovo T neznatno veće od ostalih. -R.3: Riječi u abrevijaciji. Broj I veći od slova u redu. -R.4: Polovina riječi u redu, a nastavlja se u sljedećem. Slova krupnija, ali nejednaka. -R.5: Nastavak riječi iz R.4. Slovo T ponovo veće od ostalih. Nedostaju zadnja slova riječi kako je stela polomljena. -R.6: Riječ u abrevijaciji i broj, kao i jedva vidljivo slovo S od druge riječi, protumačene kao *stipendiorum*.

Datacija: 1 – 100. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/23717/photos/1> (17/04/22)

Medut je bio vojnik Prve kohorte *Bracaraugustanorum*. Radi se o drugoj hispanskoj kohorti koja je posvjedočena u ljubuškom kraju. Kao i Lucenska, i ova kohorta je formirana u sjeverozapadnom dijelu Pirinejskog poluostrva. Danas ta oblast obuhvata špansku Galiciju i sjeverne dijelove Portugala. Za vrijeme Carstva, provincija se nazivala *Hispania Tarraconensis* i dijelila se na sudbene konvente. Jedan od njih je bila *Bracara Augusta*, odakle potiče Medutova kohorta. *Bracara* se nalazila na mjestu današnje portugalske Brage. Ovaj konvent se graničio sa lucenskim.³⁵³ Autori su ranije dolazak kohorte u Dalmaciju povezivali sa Velikom ilirskim ustankom. Roxan nije toga mišljenja; ona smatra da je moguće da kohorta nije ni bila formirana prije Klaudija (41 – 54). Na osnovu analize spomenika, ukazuje da natpisi nemaju odgovarajuću formu koja bi potvrdila raniji dolazak kohorte u ovu provinciju. Na ovaj način,

³⁵³ Marić, 2016 A, 12.

njen dolazak bi se poklopio sa Klaudijevim prerasporedom trupa prije osvajanja Britanije. Na kraju zaključuje da je kohorta u Dalmaciju došla direktno iz Španije, ma kad da se to dogodilo.³⁵⁴ Tačna godina njenog odlaska iz Dalmacije takođe nije poznata, ali jeste prisustvo u *Moesia Inferior* između 99. i 134. godine, dok se kasnije javlja u Dakiji.³⁵⁵

Ime auksilijara je rijetko, ali je potvrđeno u *Hispania Tarraconensis*, i to u ženskom obliku.³⁵⁶ Ime njegovog oca, Katuru, je češće i javlja se najčešće upravo oko Brakara Auguste, mada je prisutno u čitavoj Hispaniji.³⁵⁷ Medutovo hispanско porijeklo govori da je regrutovan u periodu kada je kohorta još uvijek punjena iz matične oblasti. Čini se da je u njenom slučaju regrutacija iz matične oblasti prilično potrajala, nakon formiranja i napuštanja eponimnog konventa.³⁵⁸

40. Ulomak stele pripadnika Prve *Bracaraugustanorum* kohorte iz Hardomilja kod Ljubuškog

Ulomak stele pronađen je 1907. godine u Smokovicama u selu Hardomilju. Bio je, uz još jedan spomenik pripadnika iste kohorte između ostalih, ugrađen u nasip rimske ceste. Čuva se u depou Zemaljskog muzeja. Stela je izrađena od krečnjaka, a sačuvani ulomak sadrži dio natpisnog polja i ima brojna oštećenja. Natpisno polje je uokvireno jednostavnim ramom.

Visina: (103) cm; Širina: (51) cm; Debljina: 16 cm

Patsch, 1907, 75 – 76; Marić, 2016 A, 23; Cesarik, 2020, 358.

ILJug 1929.

EDCS-10100873 = EDH-034246 = lupa-30323

----]sca[---] / miles c[oh(ortis) I] / Bracarau[gustano]/rum an(norum) X[---] / h(ic) s(itus) e(st)⁵ / Cambi[---] / h(eres) p(osuit)

...sca..vojniki kohorte Prve *Bracaraugustanorum*, koji je živio X(...), ovdje je pokopan. Cambi(...) nasljednik postavi.

---

³⁵⁴ Roxan, 1973, 423 – 424.

³⁵⁵ Spaul, 1990, 89.

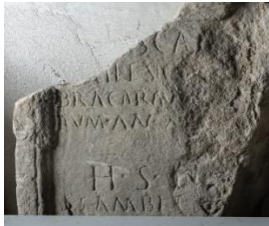
³⁵⁶ *OPEL III*, 73.

³⁵⁷ Patsch, 1907, 75; *OPEL II*, 46.

³⁵⁸ Meyer, 2012, 128.

Sačuvano 7 redova natpisa, ali djelimično. Visina slova varira, a natpis dosta nevješto uklesan, sa prazninom između R.4. i R.5. -R.1: Sačuvana samo krupna slova SCA. -R.2: Jedna riječ i početno slovo drugo. -R.3: Sitnija slova. U redu sačuvan dio jedne riječi. -R.4: Slova sitna, riječ u abr. -R.5: Formula H.S.E. u abrevijaciji. Između slova *punctum distinguens* -R.6: Dio imena (?). -R.7: *Heres posuit* skraćeno.

Datacija: 1 – 70. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/30323/photos/2> (26/04/22)

Iz natpisa se može zaključiti samo da je pokojnik bio pripadnik Prve kohorte *Bracaraugustanorum*. Njegovo ime, godine života i broj stipendija nisu sačuvani. Postoje različita tumačenja njegovog imena, kao i imena njegovog komemoratora.³⁵⁹ Kako dijelovi natpisa nedostaju, bilo bi nezahvalno izvoditi zaključak o imenima. Pogotovo u prvom slučaju gdje bi mogla biti u pitanju i filijacija ili nešto drugo.

41. Stela Verana iz Blinje u Teskeri kod Ljubuškog

Stelu Verana je pronašao mještанин sela Teskera 1985. godine, prilikom radova na svojoj parceli. Teskera se prostire na desnoj obali Trebižata, a nasuprot nje, preko rijeke, je lokalitet Gračine sa rimskim vojnim logorom. Čuva se u Franjevačkom samostanu u Humcu. Ovaj visoki spomenik izrađen je od krečnjaka i spada u kategoriju portretnih stela. U trenutku nalaza bio je prelomljen na dva dijela i sa velikim naslagama sige, nakon čijeg čišćenja je mogao biti tipološki analiziran. Osim što je portretna, stela je i arhitektonskog tipa. Na vrhu je trougaoni profilisani zabat. u kome je reljefno isklesan gorgoneum. Bočne akroterije imaju motiv polupalmete, a središnja je otučena. Ispod zabata je friz sa prikazom oružja. U frizu su predstave štitova, knemida, oklopa, mačeva te kaciga. Friz i dva pilastra formiraju edikulu. Pilastr i imaju spiralne kanelure, vegetabilne kapitele i profilisane baze. U edikuli je portret pokojnika i natpisno polje uokvireno dvostruko profilisanim ramom. Pokojnik je prikazan pomalo rustikalno, glava mu je oštećena, ali se uočava kosa koja ide do polovine čela, širok nos, uši i lice. Osoba je odjevena u donju tuniku i ogrtač (*paenula*), a ne u togu kako nije bio

³⁵⁹ Up. Patsch, 1907, 74. i Alföldy, 1969, 358. između ostalih.

rimski građanin. Proporcije lika nisu najbolje postignute. Ispod natpisa, u plitkom reljefu, je konj na plastičnom postamentu. Friz sa oružjem i konj ukazuju na pokojnikovu profesiju. Ispod predstave konja su dva kasetona, u kojima je po jedna identična figura. Figure su odjevene u orijentalnu odjeću i nose frigijske kape. Tumače se kao pokoreni Orijentalci. Neki autori u dva kasetona vidi reduciranu verziju *porta Inferi*, predstave grobnih vrata koja je česta na vojničkim stelama. Spomenik je završavao usadnikom, koji nije sačuvan.

Visina: 220 cm; Širina: 66 cm; Debljina: 24 cm

Škegro, 1997, 88; Dodig, 2007 A, 7 – 11; Meyer, 2012, 125; Marić, 2015, 98 – 99; Marić, 2016 A, 20 – 22; Marić, 2019, 18.

AE 2000, 1179.

EDCS-20601179 = EDH-039821 = lupa-30601

Veranus Caturonis / f(i)lius eq(ues) coh(ortis) I Bracaraug(ustanorum) / turma Tironis ann(norum) / XXXIIX stipendiorum / XVIII h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit)⁵ / h(eredes) p(osuerunt) / Tiro dec(urio) et Crispus / Caturonis

Veranus, sin Katura, konjanik kohorte Prve *Bracaraugustanorum*, turme *Tironis*, koji je živio 38, a služio 18 godina, ovdje je pokopan. Oporukom naredio učiniti. Tir dekurion i Krisp Katuron, nasljednici postaviše.

Natpis čini 8 redova. Slova pisana rustičnom kapitalom i klesar nije bio vješt. -R.1: Visina slova 3 cm, ali nisu ujednačena. -R.2: Visina slova ista. Riječi u abr. -R.3: Visina slova 2,5 cm. Riječ u abrevijaciji. Između riječi *hedera distincte*. -R.4: Visina slova 2,5 cm. Između riječi *hedera distinguens*. -R.5: Visina slova 2,5 cm, tako i naredna dva. Formule *HSE* i *TFI* u abrevijaciji. Jedna *hedera distinguens*. -R.6: *HP* u abrevijaciji. -R.7: Riječ u abrevijaciji. Veliki razmaci između riječi i *hedera distincta*. -R.8: Jedna riječ, visina slova oko 2 cm, ali su neujednačena.

Datacija: 1 – 100. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/30601/photos/1> (17/05/22)

Stelu Veranu podižu dvije osobe u ulozi nasljednika. Dok je prva osoba vjerovatno njegov kolega, druga osoba bi mogao biti Veranov brat, čija profesija nije navedena, ali je i on vjerovatno bio vojnik. Ukoliko su regrutovani u početnoj fazi postojanja kohorte, moglo se dogoditi da bliski srodnici budu stacionirani na istom mjestu.³⁶⁰ Na osnovu stilskih karakteristika, autori stelu smještaju u predklaudijevsko doba.³⁶¹ To se ne uklapa najbolje sa idejom Roxan da je kohorta formirana tek za ovoga cara.³⁶² Veranovo ime se često javlja na Pirinejskom poluostrvu, kao i ime njegovog oca pa je konjanik vjerovatno hispanskog porijekla, iz matične oblasti kohorte.³⁶³ Imena ukazuju da vojnici nisu bili punopravni rimski građani.³⁶⁴ Ipak, prihvatanje pogrebnih rituala, spomeničkih formula kao i stil samog nadgrobnika ukazuju na veći stepen romanizacije.³⁶⁵ Marić iznosi zanimljivu konstataciju da je mnogo više portretnih stela auksilijara nego legionara, u periodu do vladavine Klaudija (41 – 54). Tek ovaj car im je omogućio da nakon otpusta dobijaju rimsko građansko pravo. To bi značilo da su na ovaj način pokušavali skrenuti pažnju sa svog inferiornog društvenog statusa i prikazati se rimskim građanima.³⁶⁶

---

³⁶⁰ Meyer, 2012, 241.

³⁶¹ Marić, 2016 A, 20.

³⁶² Roxan, 1973, 423.

³⁶³ Marić, 2015, 98.

³⁶⁴ *OPEL IV*, 156.

³⁶⁵ Dodig, 2007 A, 11.

³⁶⁶ Marić, 2019, 20.

42. Stela Turesa iz Blinje u Teskeri kod Ljubuškog

Stela Turesa je nađena zajedno sa stelom Verana 1985. godine, u selu Teskera. Danas se nalazi u zbirci Franjevačkog samostana na Humcu. Spomenik je izrađen od krečnjaka i spada u stele arhitektonskog tipa. Sačuvan je u potpunosti, sa manjim oštećenjima. Mjestimično se vide tragovi gorenja na kamenu, ali nisu jasne okolnosti. Gornji kraj stele čini trougaoni profilisani zabat, u čijem središtu je rozeta. Bočne akroterije nose motiv polupalmete. Ispod zabata je arhitrav koji počiva na dva jednostavna pilastra sa profilisanim bazama. Između njih, u edikuli, je reljefna predstava konjanika. On sjedi na konju, koji je u galopu, i drži štit i mač. Na glavi ima kacigu, a za pojas su mu zakačene korice mača. Donji dio spomenika je dvostruko profilisano natpisno polje. Nije poznato da li je stela imala usadnik ili središnju akroteriju.

Visina: (164) cm; Širina: (51) cm; Debljina: 23 cm

Škegro, 1997, 88; Meyer, 2012, 127; Marić, 2016 A, 22.

AE 2000, 1178.

EDCS-20601178 = EDH-039812 = lupa-30557

*Tures Alburi / f(ilius) eq(ues) coh(ortis) I / Bracaraugus(tanorum) / ann(orum) XXV stip(endiorum) VII / h(ic) s(itus) est h(eres) p(osuit)*⁵

Tures, sin Albura, konjanik kohorte Prve *Bracaraugustanorum*, koji je živio 25, a služio 7 godina, ovdje je pokopan. Nasljednik postavi.

Natpis čini 5 redova. Slova su pisana kvadratnom kapitalom i lijepa, ali im visina varira. Klesar nije imao dobar osjećaj za prostor pa su riječi pisane do same ivice, a neke prelaze okvir natpisnog polja. Vidljivi tragovi klesarskih linija. -R.1: Slova krupnija i jednaka, osim posljednjeg slova I, čiji je donji dio nešto skraćen. U redu dvije riječi i *punctum distinguens* između. -R.2: Slova krupna i jednaka. Riječi u abrevijaciji, a između njih *puncta triangularia*. -R.3: Slova krupna, ali nejednaka. Naziv kohorte u abrevijaciji i jedan *punctum distinguens*. -R.4: Slova nešto manja i nejednaka. Riječi u abrevijaciji, a između *puncta triangularia*. U riječi *stipendiorum* slovo T veće od ostalih slova. Posljednji je uklesan broj VII, međutim, on nije mogao u potpunosti stati u red pa je zadnji znak I uklesan na prvi okvir natpisnog polja. -R.7: Formula HSE u djelimičnoj abrevijaciji jer je riječ *est* data čitava. Između slova *puncta triangularia*. Nakon nje slijedi *heres posuit* u abrevijaciji, ali kao da je fraza naknadno dodata jer je slovo H uz samu ivicu polja, a P je uklesano na okvir natpisnog polja.

Datacija: 1 – 100. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/30557/photos/1> (06/05/22)

Tures je bio konjanik kohorte Prve *Bracaraugustanorum*. Osim njegovog i očevog imena, koliko je Tures živio i broja stipendija, natpis ne daje više informacija. Ima nasljednika nije navedeno, ali se može pretpostaviti da mu je kolega podigao spomenik na osnovu analogija. Njegovo ime (*cognomen*) je poznato samo iz natpisa sa Pirinejskog poluostrva, iz keltiberskog kulturnog kruga. Ime njegovog oca je jako često u provincijama Lusitaniji (današnji Portugal) i Hispaniji, što će reći u matičnoj oblasti kohorte.³⁶⁷ Meyer na osnovu stilskih elemenata spomenika i u nedostatku formule *testamento fieri iussit* u natpisu, stelu smješta u doba cara Klaudija (41 – 54). Smatra je mlađom od Veranove stele.³⁶⁸

43. Posvetni natpis Dijani iz Humca kod Ljubuškog

Spomenik je evidentiran u Franjevačkom samostanu na Humcu 1873. godine što je *TAQ* za vrijeme njegovog pronalaska. Pretpostavka je da je nađen na Humcu, uz rijeku Trebižat. U međuvremenu je počasna ara izgubljena, a kopija se danas nalazi uzidana u Ereševoj kuli, u Vidu kod Metkovića.³⁶⁹ Informacija o njenim fizičkim karakteristikama nema.

Dimenzije /

³⁶⁷ Marić, 2016 A, 22; *OPEL* I, 40.

³⁶⁸ Meyer, 2012, 127.

³⁶⁹ Već 1907. godine, kada Patsch piše o ari, ona je izgubljena (Patsch, 1907, 76).

Patsch, 1907, 76 – 77; Roxan, 1973, 422; Marić, 2015, 199; Marić, 2016 A, 18 – 20; Marić, 2019 A, 84.

AE 1999, 1221. = CIL 03, 01773.

EDCS-26600656 = EDH-039236 = lupa-24246

Dianae Nemore(n)s(i) / sacrum / Ti(berius) Claudius Claud[i]/anus praef(ectus) coh(ortis) I / Bracaraugust(anorum)⁵ / ex voto su(s)cep(to) de suo

Dijani *Nemorensis* posvećeno, Tiberija Klaudije Klaudijan, prefekt Prve kohorte *Bracaraugustanorum*, u zavjet učinivši.

Kopija natpisa je danas u dosta lošem stanju, a fotografija, skica originala ili čitav prepis ne postoje pa je nemoguće izvršiti epigrafsku analizu.

Datacija: 14 – 54. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/24246/photos/1> (17/04/22)

Ara posvećena Dijani je jedini spomenik iz ljubuškog kraja na kojem se pominje oficir Prve *Bracaraugustanorum* kohorte. Preostali spomenici pominju obične vojnike.³⁷⁰ Tiberije Klaudije Klaudijan je bio prefekt kohorte, imao je zapovjednički položaj u auksiliji. Pretpostavlja se da je riječ o pripadniku viteškog staleža kako je praksa bila da se prefekti biraju iz ovih redova.³⁷¹ Klaudijan je vjerovatno imao hispanско porijeklo, iz lucenskog, eventualno brakaraugustanskog konventa, mada već nosi ime u *tria nomina* formi.³⁷² Alföldy smatra da je bio porijeklom iz grada Tudae, koji je pripadao lucenskom konventu.³⁷³ Marić u njegovom izboru za prefekta vidi pokušaj vlasti da kohortu drži pod kontrolom. Stanovnici matične oblasti kohorte su bili na lošem glasu kao ratoborni, pa se vjerovatno smatralo da će ih

³⁷⁰ Marić, 2019 A, 84.

³⁷¹ Keppie, 1998, 184.

³⁷² *OPEL II*, 61.

³⁷³ Alföldy, 1969, 285.

zapovjednik iz njima susjedne oblasti lakše kontrolisati.³⁷⁴ Roxan smatra da spomenik nije mogao nastati prije vladavine Klaudija (41 – 54), a radije ga smješta u godine Neronove vladavine (54 – 68).³⁷⁵ Ara je posvećena Dijani, koja ima epitet *Nemorensis*, odnosno šumska Dijana. Riječ je o staroitalskom obliku njenog kulta. Prvobitno svetište ovog kulta se nalazilo kod jezera Nemi, u blizini današnjeg grada Aricija, 30 kilometara od Rima.³⁷⁶

44. Ulomak nadgrobnog spomenika Marka Pletorija iz Kutca kod Ljubuškog

Ulomak spomenika, odnosno njegovo natpisno polje, je uočen 1870. godine u selu Vitina. Bio je u sekundarnoj upotrebi, uzidan pored ulaznih vrata. Vlasnik kuće je kao originalnu lokaciju spomenika naveo Kutac, naselje udaljeno 1,5 km od Humca. Ulomak je bio od krečnjaka, a zbog situacije u kojoj se nalazio, cjelokupan izgled i dimenzije spomenika se nisu mogle odrediti. Nažalost, nije poznato šta se kasnije zbilo sa ulomkom ni gdje se on danas nalazi.

Dimenzije /

Hoernes, 1880, 41; Fiala – Patsch, 1895, 282; Patsch, 1907, 65; Сергејевски, 1924, 16; Glavaš, 2015, 90; Marić, 2015, 81 – 82; Marić, 2019 A, 89.

CIL 03, 06365 = CIL 03, 08490.

EDCS-30600567 = EDH-058382

M(arcus) Pla(etorius) P() / *miles c(o)ho(r)tis* / *VIII vol(untariorum)* / *|(centuria) Artani Marce/lli Noni Valentis*⁵ / *|(centuria) ea{s}dem Nonio* / *Valenti bene me/renti titulum posu(it)* / *annorum XXX sti(pendiorum) VII*

Marko Pletorije, vojnik kohorte Osme *Voluntariorum*, iz centurije Artanija Marcela, i u istoj centuriji sa Nonijem Valensom, Noniju Valensu, zaslužnom, koji je živio 30, a služio 7 godina, podiže spomenik.

Na osnovu prepisa, natpis ima 9 redova. Visina slova varira, a najveća su u prvom redu, gdje je ime komemoratora i postepeno se smanjuju. Utisak je ne tako dobro poznavanje pravopisa latinskog jezika. -R.1: Visina slova 4,5 cm. Ime u *tria nomina* formi i skraćenom obliku.

---

³⁷⁴ Marić, 2016 A, 20.

³⁷⁵ Roxan, 1973, 422.

³⁷⁶ Marić, isto.

Nomen ima ligaturu, *AE*. Između riječi *hedere*. -R.2: Visina slova 3 cm. Riječ *cohortis* u neobičnoj abrevijaciji *chotis*, a između dvije riječi koje čine red, *hedera*. -R.3: Visina slova 2,5 cm. Ime kohorte u abrevijaciji. *Hedera distinguens* između riječi. -R.4: Visina slova 2,25 cm. Znak za centuriju. Između riječi *hedere*. -R.5: Visina slova 2 cm, kao i svim narednim redovima do kraja. Riječ u abrevijaciji. Između riječi *hederae distinguentes*, ali i jedan *punctum distinguens*. U zadnjoj riječi ligatura *TI*. -R.6: Znak za centuriju. Riječ *easdem* je alternativna forma riječi *eadem*, a tumači se kao provincijski vulgarni latinitet. Između riječi *hedere*. -R.7: Između riječi *punctum distinguens*. Fraza *bene merenti* se nastavlja u narednom redu. Međutim, napisana je spojeno. -R.8: Između riječi *hedere*. Kod riječi *posuit* u abrevijaciji, slovo u znatno manje od ostalih. -R.9: Riječ u abrevijaciji koja ima ligaturu *TI*. Između riječi *hedere*.

Datacija: 101 – 200. godina

Prepis preuzet iz Hoernes, 1880, 41

Spomenik je podigao vojnik kohorte Osme *Voluntariorum* svome saborcu. Natpis pominje i centuriona njihove centurije. Istorija Osme dobrovoljačke kohorte je zanimljiva, iz razloga što ova auksilija nije nastala od autohtonog stanovništva neke od provincija nego u samom Rimu. Kako antički izvori prenose, formirana je 7. ili 8. godine i njen puni naziv glasi *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum*.³⁷⁷ Kohorte *civium Romanorum* je osnovao sam August, u vremenu Velikog ilirskog ustanka (6-9), oslobodivši robove koji su odmah dobili rimski civitet. Jedinica je odmah upućena u Dalmaciju. Međutim, kako August nije želio da oslobođenici služe u legijama, ove jedinice su imale rang auksilija, u koje su kasnije regrutovani i muškarci iz provincije koji nisu imali građansko pravo.³⁷⁸ Pretpostavlja se da je ova kohorta bila kombinovana, i to *quingenaria equitata*, sastavljena od 480 pješaka i 120 konjanika.³⁷⁹ Auksilija se zadržala u Dalmaciji gotovo 250 godina, što znamo iz epigrafskih izvora, a od četvrtog vijeka se javlja u Arabiji. Prvobitno je bila smještena u Andetriju da bi krajem prvog stoljeća otišla u Tilurium, gdje je ostala do kraja svog boravka u Dalmaciji.

³⁷⁷ Сергејевски, 1924, 113, 119.

³⁷⁸ Goldsworthy, 2003, 64.

³⁷⁹ Spaul, 2000, 509.

Tokom prvih 100 godina postojanja u njene redove su regrutovani samo Italici i ljudi iz provincija gdje je romanizacija bila gotovo završena, kao u Narbonskoj Galiji i Noriku. Oficiri su mahom bili Italici.³⁸⁰ Prisustvo njenih pripadnika u ljubuškom kraju, gdje je u to vrijeme bila Prva kohorta *Belgarum*, objašnjava se popunjavanjem utvrda između Bigesta i Tilurija gdje nema nijednog legijskog ili auksilijarnog logora.³⁸¹ U starijoj literaturi se navodi da je i Nonije Valens centurion.³⁸² Međutim, nemoguće je da su jednom centurijom upravljala dva centuriona pa je on bio obični vojnik.³⁸³ Dok je centurion bio italskog porijekla, dvojica vojnika su vjerovatno bila iz Dalmacije.³⁸⁴

45. Fragment natpisa Kvinta Julija Verekunda iz Dračevice kod Ljubuškog

Ulomak je nađen u mjestu Dračevica. U narodu je ovo mjesto poznato kao Crkva Sv. Ruže. Na toj lokaciji su još u 19. stoljeću uočeni ostaci rimskih građevina, a Dračevica se nalazi veoma blizu Radišića, gdje neki autori ubiciraju putnu stanicu Bigeste, Udaljenost od Humca je nekih 5 km. Danas se ulomak čuva u depou Zemaljskog muzeja. U pitanju je fragment natpisnog polja, koje je imalo lijep profilisani ram. Spomenik je bio izrađen od krečnjaka.

Dimenzije /

Fiala, 1893, 520; Fiala - Patsch, 1895, 282; Glavaš, 2015, 90; Marić, 2015, 84.

CIL 03, 13875.

EDCS-31900017 = EDH-054781 = lupa-23713

D(is) [M(anibus)] / Q(uinto) Iul(io) Vere[cund---] / |(centurioni) coh(ortis) VIII v[olunt(ariorum) ---?]/ [T]itia(?) Spes co[niux]/ [-] Iulius Iulia[nus ---]⁵ / [---] pat(ri) b(ene) m(erenti) p(osuerunt)

Bogovima Manima, Kvintu Juliju Verekundu, centurionu kohorte Osme *Voluntariorum*...(T)itia Speja supruga(?) i Julije Julijan, otac, zaslužnom postaviše.

³⁸⁰ Matijević, 2009, 46.

³⁸¹ Glavaš, 2015, 90.

³⁸² Sergejevski, 1924, 121.

³⁸³ Marić, 2019 A, 89.

³⁸⁴ Alföldy, 1969, 291; *OPEL III*, 145, 176; *OPEL IV*, 139.

Alt. čitanje: *D(is) [M(anibus)] / Q(uinto) Iul(io) Vere[cund---] / [(centurioni) coh(ortis) VIII v[olunt(ariorum) ---?] / [T]itia(?) Spes co[niux] / [-] Iulius Iulia[nus ---]⁵ / [---] pa(ren)t(es) b(ene) m(erenti) p(osuerunt)*

Bogovima Manima, Kvintu Juliju Verekundu, centurionu kohorte Osme *Voluntariorum*...(Titia) Speja, supruga(?) i Julije Julijan, roditelji zaslužnom postaviše.

Šest redova natpisa je sačuvano, ali djelimično. Visina slova je negdje oko 2,5 cm, s tim što su slova u prvom redu nešto veća. Razmak između drugog i trećeg i trećeg i četvrtog reda je znatan. -R.1: Slovo D iz konsekrativne formule *DM* sačuvano. -R.2: Ime u *tria nomina* formi dato u abrevijaciji. U kognomenu ligatura *VE*. -R.3: Riječ u abrevijaciji, broj kohorte i početno slovo naziva. -R.4: Nedostaje prvo slovo nomena. Riječi u abrevijaciji. -R.5: Nedostaju određena slova imena komemoratora. -R.6: Riječi u abrevijaciji pa pitanje da li je prva riječ *pater* ili *parentes*. Fraza *bene merenti* u skraćenom obliku.

Datacija: 101 – 200. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/23713/photos/2> (18/04/22)

Nadgrobnni spomenik je podignut za kohortskog oficira, centuriona Kvinta Julija Verekunda. Kako su riječi u natpisu date u abrevijaciji, a neke i izgubljene, teško je naći pravi prevod. Titija Speja je mogla biti Verekundova majka, ali dio riječi koja počinje sa *co* ide u prilog da je bila njegova supruga. Dakle, dok je sigurno da je Julijan bio njegov otac, pitanje da li je u R.4. pisalo *coniux* i u R.6. *pater* ili *parentes* ostaje otvoreno pa samim tim i povezanost ženske osobe sa pokojnikom. Nedoumice oko Verekundovog spomenika se tu ne završavaju. Ukoliko je ženska osoba bila Verekundova supruga, to otvara već pominjano pitanje zabrane braka aktivnim vojnicima. Njeno prisustvo u vojnom logoru bi značilo da su i supruge oficirskih kadrova auksilijarnih jedinica mogle da budu zajedno sa svojim muževima za vrijeme njihove službe.³⁸⁵ Gentilno ime Titija se javlja u svim provincijama, a kognomen *Spes*

³⁸⁵ Marić, 2015, 84.

je čest u Italiji.³⁸⁶ Ukoliko se prihvati da je Titija Speja bila Verekundova supruga i da joj je bilo dopušteno da boravi u vojnom logoru, to opet ne objašnjava prisustvo njegovog oca s obzirom da nije u pitanju lokalna porodica. To se zaključuje na osnovu pokojnikovog kognomena, koji se najčešće javlja u keltskom kulturnom krugu. Pored toga, Julijanov kognomen se najčešće javlja u Narbonskoj Galiji.³⁸⁷ Stoga, Verekundov spomenik iziskuje mnogo više pitanja nego što nudi odgovora.

46. Titul iz Hardomilja kod Ljubuškog

Spomenik je pronađen 1904. godine u nasipu rimske ceste na lokaciji Smokovice u selu Hardomilje. Danas se nalazi u depou Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Titul je izrađen od krečnjaka, a riječ je o jednostavnoj pravougaonoj ploči, koja je postavljena u vodoravnom položaju. Titul, odnosno natpisno polje spomenika je uokvireno dvostruko profilisanim ramom. Na okviru su upisane konsekrativna formula iznad i abrevijacija ispod natpisnog polja.

Visina: 35 cm; Širina: 55 cm; Debljina: 12 cm

Patsch, 1908, 116; Paškvalin, 2012, 37.

ILJug 1930.

EDCS-10100874 = EDH-034247 = lupa-23715

D(is) M(anibus) / Fla(vio) Maxima filio suo / et Octavius sign(ifer) / amico dulc(issimo) fecer(unt) / ann(orum) duum b(ene) m(erenti)⁵ / parentalem(!) / d(olente) a(nimo)

Bogovima Manima, Flaviju(?), Maksima svome sinu i Oktavije signifer najdražem prijatelju postaviše, koji je živio dvije godine, zaslužnom, ožalošćeni roditelji(?).

Natpis čini sedam redova, s tim da su prvi i posljednji uklesani van natpisnog polja. Slova su pisana kvadratnom kapitalom, a njihova visina varira. -R.1: Nalazi se uklesan na okviru natpisnog polja. Konsekrativna formula u skraćenom obliku. -R.2: Slova krupnija. Riječ u abrevijaciji. -R.3: Slova krupnija i riječi u abrevijaciji. -R.4: Slova krupna, a riječi u abrevijaciji. Prisutna ligatura slova *ER* u posljednjoj riječi. -R.5: Slova dosta sitnija. Riječi u abrevijaciji. Kružići koji se javljaju u redu protumačeni kao interpunkcijski znakovi. -R.6:

---

³⁸⁶ Alföldy 1969, 300; *OPEL IV*, 196.

³⁸⁷ Isti, 1987, 290; *OPEL II*, 200.

Slova nešto krupnija, a u redu jedna riječ i to napisana pogrešno. Riječ je o akuzativu riječi *parentalis*, koji se pravilno piše *parentalem*, a napisano je *paremtalem*. U zadnjem redu se javlja skraćenica koja je protumačena kao *dolente animo*.

Datacija: 101 – 200. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/23715/photos/1> (21/04/22)

S obzirom na kontekst nalaza, spomenik se može dovesti u vezu sa vojnim logorom na Humcu. C. Patsch je, istražujući selo Hardomilje, pretpostavio da se nekropola, ili njen dio, humačkog vojnog logora nalazila u Smokovicama. Međutim, kako ovdje nikada nisu pronađeni grobovi, već ostaci rimske ceste u koju su bili uzidani nadgrobnici, Patsch je zaključio da se nekropola morala prostirati malo dalje od same ceste. Nekih 70-ak metara od ceste i rijeke Trebižat, na manjoj uzvisini, otkopao je postolje stele koje je bilo *in situ*, što je zaključio na osnovu ostataka grobne konstrukcije ispod postolja. On je očekivao da bi se na ovom potezu istraživanjem došlo do same nekropole.³⁸⁸ Pored toga, njegov natpis takođe dovodi spomenik u vezu sa vojskom kako je jedna od spomenutih osoba imala titulu *signifer*, odnosno znakonoša. Natpis ne daje više informacija o ovoj osobi pa nije poznata trupa u kojoj je služio, kao ni to da li je bila u pitanju legija ili auksilija.

S tim, nažalost, prestaje svaka logičnost vezana za natpis. Može se reći da je on najkomplicovaniji za tumačenje natpis, a koji dolazi iz humačkog konteksta. Već u prvom redu nije sigurno da li se *Flav.* odnosi na pokojnika ili njegovu majku. Digitalne epigrafske baze tumače da je u pitanju *Flavius*, gentilicij pokojnika. U natpisu se nakon *Flav* primjećuje znak koji bi mogao biti slovo o. Međutim, ovaj znak je dosta manji nego preostala slova o koja se javljaju u redu, a veličinom je srazmjern interpunkcijskim znacima iz petog reda. Jasno je da je Maksima pokojnikova majka, ali kod tumačenja povezanosti njega i Oktavija javljaju se problemi. Naime, dok je naznačeno da Maksima podiže spomenik svom sinu, kod Oktavijevog imena se nalazi konstrukcija *amico dulcissimo*. Ona je bila prisutna u vojnom kontekstu, gdje

---

³⁸⁸ Patsch, 1907, 65 – 66.

su vojnici veoma često jedni drugima podizali spomenike u nedostatku prave porodice.³⁸⁹ Stoga je ne bi bilo neobično sresti u vojnom okruženju da u natpisu ne stoji da je preminula osoba umrla u svojoj drugoj godini. To otvara mogućnost da je Oktavije zapravo otac preminulog, ali se javlja i pitanje zašto bi otac ili roditelji koristili ovu konstrukciju. Patsch je smatrao da je *Amicus* bilo ime pokojnika, što bi riješilo nedoumice i značilo da su Flavija Maksima i Oktavije bili roditelji dječaka Amika koji je preminuo u svojoj drugoj godini.³⁹⁰ Ipak, problemi sa tumačenjem natpisa nisu riješeni jer Alföldy navodi da je ime Ami(y)cus bilo rasprostranjeno u Italiji, ali među robovima.³⁹¹ Stoga, pitanje tumačenja natpisa ovog titula ostaje i dalje otvoreno.

47. Posvetni natpis Jupiteru iz Podgrada u Stocu

Ara je nađena 1898. godine na lokaciji Oklade, u stolačkom naselju Podgrad. Čuva se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Spomenik je od bijelog krečnjaka, a na njemu je prisutno više oštećenja i nedostaju mu gornji dio. Natpis je dosta izlizan. Ara je jednostavne izrade, sa profilisanom bazom i tragovima okvira natpisnog polja u gornjem dijelu.

Visina: (60) cm; Širina: (42) cm; Debljina: (26) cm

Пач, 1900, 169 – 170; Imamović, 1977, Škegro, 1977, 90; Glavaš, 2015, 290; Marić, 2015, 121; Glavaš, 2016, 28.

CIL 03, 14631.

EDCS-32500128 = EDH-052293 = lupa-23302

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Iul(ius) Hercu(lanus) / be(ne)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) / I Ital(icae)*⁵

Jupiteru, najboljem, najvećem, Julije Herkulan, konzularni beneficijar legije Prve Italske.

Natpis čini pet redova slova, čija visina varira. -R.1: Slova krupna, u redu posveta *IOM*. -R.2: Slova krupna, ali nejednaka. Nomen u abrevijaciji. -R.3: Nastavak kognomena iz prethodnog reda. Slova krupna i jednaka. -R.4: Riječi u abrevijaciji, a između *puncta triangularia*. Slova

---

³⁸⁹ Saller – Shaw, 1984, 132.

³⁹⁰ Patsch, 1908, 116.

³⁹¹ Alföldy, 1969, 148; *OPEL I*, 48.

krupna i jednaka. -R.5: Slova nejednaka. Naziv legije u abrevijaciji. Ispred prvog, drugog i zadnjeg slova *punctum distinguens*.

Datacija: 201 – 300. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/23302/photos/1> (19/04/22)

Posvetni natpis Herkulana Jupiteru značajan je iz više razloga. Herkulan je bio konzularni beneficijar, a njegova ara je jedna od tri koje su beneficijari ostavili na prostoru Stoca. Preostale dvije će biti tema narednih kataloških jedinica. Budući da su nađena tri spomenika, potvrđeno je beneficijarno prisustvo na ovom području. Zaključak je da se u Stocu, eventualno njegovoj samoj blizini, nalazila stanica konzularnih beneficijara. U provinciji Dalmaciji je do danas potvrđeno 17 ovakvih stanica.³⁹² Kako ime beneficijara, samo po sebi, ništa ne govori o njihovoj funkciji, njihova uloga nije razjašnjena do kraja. U pitanju su mahom legionari, koji bi iz svojih jedinica bivali raspoređeni kod namjesnika provincija i tu obavljali različite poslove.³⁹³ Na osnovu njihovog rasporeda u stanicama koje su se nalazile duž područja graničnih sa drugim provincijama, jasno je da su bili dio provincijalne administracije. U ovim stanicama bi proveli po šest mjeseci, i tu bi ostavljali žrtvenike kakav je i Herkulanov.³⁹⁴ Na ovaj način oni su bili jedan vid obavještajne službe i posrednici za namjesnika, kako su bili u dodiru sa lokalnim stanovništvom. Bili su raspoređeni duž važnih saobraćajnica, trgovinskih puteva, na važnim raskrsnicama, rudničkim prostorima i važnim urbanim centrima. Beneficijari su imali i bezbjedonosnu ulogu u provincijama. Istraživanje beneficijarnih stanica

---

³⁹² Bojanovski, 1988, 360.

³⁹³ Isto: Beneficijari su mogli biti i auksilijari, ali to nije bila praksa i dešavalo se vrlo rijetko. U Dalmaciji su poznata samo dva takva primjera.

³⁹⁴ Glavaš, 2015, 11.

bi zasigurno osvijetlilo neke aspekte ove službe, ali u provinciji Dalmaciji nijedna stanica nije istražena i svi podaci su izvedeni iz slučajnih nalaza.³⁹⁵

Jedinica dedikanta Julija Herkulana, *legio I Italica*, je bila stacionirana u Novama u Meziji.³⁹⁶ Kako je u trećem stoljeću, u koje se spomenik datira, Dalmacija bila *provincia inermis*, bez većeg vojnog uporišta, vjerovatno je Herkulan raspoređen kao beneficijar namjesnika Dalmacije iz svoje matične trupe. U Skelanima je otkriven posvetni natpis beneficijara istog imena, iz iste legije, pa se pretpostavlja da je možda riječ o istoj osobi koja je prvo bila raspoređena u jednoj pa u drugoj stanici u provinciji Dalmaciji.³⁹⁷ Beneficijari su najčešće žrtvenike podizali Jupiteru, u zamjenu za siguran završetak službe u svetištu ben. stanice. Kako su oni na neki način predstavljali centralnu vlast, namjesnika provincije, poštovanjem Jupiterovog kulta izražavala se lojalnost državnom jedinstvu, namjesniku provincije ili samom caru.³⁹⁸

48. Izgubljeni posvetni natpis Marsu iz Vidovog polja u Stocu

Prilikom gradnje austrougarskih vojnih baraka u Vidovom polju u Stocu u 19. st, naišlo se na ostatke rimskih građevina. Među njima je vojska našla dva posvetna natpisa beneficijara iz iste legije. Natpisi su jedno vrijeme čuvani u generalatu da bi bili poslani u Austriju. Uprkos nastojanjima Ć. Truhelke i K. Pača da utvrde gdje se natpisi nalaze, njihova lokacija nije nikada utvrđena. Vidovo polje se nalazi pored drugog stolačkog naselja, Podgrada, mjesta gdje je nađen još jedan natpis beneficijara i gdje će 90-ih godina 19. stoljeća biti ubiciran jedan rimski municipijum. O spomenicima se zna samo da su bili izrađeni od krečnjaka. Njihov izgled i dimenzije ostaju nepoznati.

Truhelka, 1893 A, 284; Пауч, 1900, 171; Abramić, 1922, 60; Imamović, 1977, 388, Bojanovski, 1988, 360; Škegro, 1997, 90; Glavaš, 2015, 290; Marić, 2015, 119.

CIL 03, 08431 = CIL 03, 12789.

EDCS-31900268 = EDH-0024632

---

³⁹⁵ Marić, 2016, 266.

³⁹⁶ Isti, 2015, 289.

³⁹⁷ Isto, 121.

³⁹⁸ Bojanovski, 1988, 361.

*Marti Aug(usto) / T(itus) Ael(ius) Firminus b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) / leg(ionis) XIII g(eminae) / v(otum) s(olvit) m(erito) l(ibens)*⁵

Marsu Augustu, Tit Elije Firmin, konzularni beneficijar legije Četrnaeste Gemine zavjet ispunio zaslužno, rado.

Datacija: 151 – 300. godina

Tit Elije Firmin je bio beneficijar iz legije Četrnaesta Gemina. U beneficijarnoj stanici je podigao aru posvećenu bogu Marsu, kada je bio na tom mjestu raspoređen. Mars je bio božanstvo rata pa je za očekivati da njegov kult poštuju vojna lica. Mars u ovom slučaju ima epitet *Augustus*, što ga povezuje sa carskom porodicom i Firmin je na ovaj način tražio božansku zaštitu za cara.³⁹⁹ Patsch je smatrao da je veća veksilacija Firminove legije na prostoru današnje BiH boravila između vladavine cara Septimija Severa (193 – 211) i Gordijana (22. mart - 12. April 238), kako je najveći broj njenih spomenika iz ovog razdoblja.⁴⁰⁰ Poznato je da je nakon Trajanovih dačkih ratova ona bila stalno stacionirana u Karnuntumu na Dunavu, gdje se dugo zadržala.⁴⁰¹

49. Izgubljeni natpis beneficijara legije Četrnaeste Gemine iz Vidovog polja u Stocu

Votivni spomenik je nađen zajedno sa Firminovim spomenikom, temom prethodne kataloške jedinice. Nije poznato šta se desilo sa njima nakon 19. stoljeća.

Пач, 1900, 171; Bojanovski, 1988, 360; Glavaš, 2015, 290; Marić, 2015, 119.

CIL 03, 08435. (B) = CIL 03, 12789.

EDCS-30800077 = EDH-052720

[------] / Sextus / Caese[r?]/nius Romanus / b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) XIII g(eminae)⁵ / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

...Sekst Cese..nije Roman, konzularni beneficijar legije Četrnaeste Gemine, zavjet ispunio rado, zaslužno.

Datacija: 151 – 300. godina

---

³⁹⁹ Marić, 2015, 204.

⁴⁰⁰ Пач, 1900, 170 – 171.

⁴⁰¹ Ферјанчић, 2002, 132.

Nije poznato kome božanstvu je Sekst C. Roman podigao spomenik. Pored toga, njegovo gentilno ime nije tačno utvrđeno. Poznato je da je ovaj beneficijar pripadao istoj legiji kao Firmin, a njihovi natpisi potiču sa iste lokacije. Vidovo polje je u neposrednoj blizini naselja Podgrad, gdje su Ć. Truhelka i F. Fiala proveli istraživanje 1892. godine. Tom prilikom pronađeni su ostaci luksuznih rimskih građevina, koji su upućivali da je ovo mjesto u rimsko doba bilo na visokom stepenu razvoja urbane kulture, Truhelka je pretpostavio da se radi o Diluntumu.⁴⁰² On je nastao na temelju daorske peregrinske civitas, ali nije poznato kada je stekao status municipijuma, moguće za Domicijana ili tek za Hadrijana.⁴⁰³ Naučnici nisu prihvatili Truhelkinu tezu pa su ovaj municipijum ubicirali u druga mjesta. Međutim, Bojanovski će istraživanjima potvrditi da je riječ upravo o ovom mjestu. Status municipija u Carstvu su dobijala sjedišta ranijih peregrinskih zajednica, koja su već bila urbanizovana. Na ovoj lokaciji nađen je i ulomak natpisa u kome se navodi formula *l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)*, što znači da je postojalo gradsko vijeće koje je donijelo odluku o podizanju spomenika na javnom prostoru. Ova lokacija je bila i važna raskrsnica puteva.⁴⁰⁴ Spomenici beneficijara su još jedna važna potvrda ove teze. Njihova dužnost je bila i da čuvaju sigurnost na važnim komunikacijama, a stanice su bile smještene u neposrednoj blizini središta rimskih naselja što je jak argument da se u Stocu nalazio centar municipijuma *Dilluntum*.⁴⁰⁵

50. Fragment stele G. Frezija Valentina iz Dubrave kod Stoca

Valentinova stela nađena je 1914. godine u selu Dubrava kod Stoca. Čuva se u manjoj arheološkoj zbirci u Mogorjelu. Sačuvao se samo gornji dio stele pa samim tim nedostaje i dio natpisnog polja. Izrađena je od krečnjaka. Sačuvani ulomak čini manji profilisani zabat, u čijem središtu je četvorolisna rozeta. Na krajevima su akroterije u obliku spirala i manje rozete. Između njih i zabata je ornament, sličan kliještima i po jedna rozeta. Stela je oponašala arhitektonsku kompoziciju edikule. Ostaci natpisa su u profilisanom polju.

Visina: (60) cm; Širina: 58 cm; Debljina: 17 cm

Paškvalin, 2012, 100; Marić, 2015, 117; Cesarik – Glavaš, 2017, 217.

---

⁴⁰² Truhelka, 1893, 300.

⁴⁰³ Marić, 2015, 44.

⁴⁰⁴ Bojanovski, 1988, 100, 360 – 361.

⁴⁰⁵ Glavaš, 2015, 291.

AE 1934, 0205.

EDCS-10100853 = EDH-027064

*D(is) M(anibus) s(acrum) / C(aio) Fresio / Valentino / veter(ano) ex |(centurione) / coh(ortis)
II mil(iariae)⁵ / [Delm(atarum) ---] / [-----*

Bogovima Manima svetim, Gaju Freziju Valentinu, veteranu, bivšem centurionu kohorte Druge *miliaria Delmatarum*.

Datacija: 171 – 200. godina

Preuzeto sa javne domene

[https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$AEHercegovine_00030.jpg](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$AEHercegovine_00030.jpg) (20/04/22)

Stela je podignuta za veterana, vjerovatno nekadašnjeg centuriona kohorte Druge milijarne *Delmatarum*. Ova kohorta je uz svoju imenjakinju Prvu milijarnu *Delmatarum*, posljednja poznata kohorta regrutovana u Dalmaciji.⁴⁰⁶ Njen nastanak se veže za vrijeme cara Marka Aurelija (161 – 180) i krizu koja je zahvatila Carstvo, izazvanu između ostalog napadima Kvada i Markomana. Cesarik i Glavaš pretpostavljaju da njeno osnivanje nije bilo toliko vezano za ove napade, koliko za to da je car smatrao da se sprema novi germanski rat pa je kohorta napravljena zbog defanzivne politike, što je eventualno preraslo u ofanzivnu kampanju.⁴⁰⁷ Kao najkasniji datum njenog formiranja uzima se 166/167. godina. Na osnovu brojnih epigrafskih spomenika pretpostavlja se da je kohorta došla u Čačak krajem vladavine Marka Aurelija i tu ostala gotovo 80 godina. Kohorta je morala imati stalni logor na ovom prostoru, ali on još uvijek nije pronađen.⁴⁰⁸ Razlog stacioniranja se objašnjava kontrolom cesta i osiguravanjem rudničkih područja. Kako je Valentin bio veteran, moguće je da se nakon službe vratio u svoj kraj gdje je i preminuo. Valentinovo ime je italske provenijencije. Veteran

⁴⁰⁶ Marić, 2015, 117.

⁴⁰⁷ Cesarik – Glavaš, 2017, 212.

⁴⁰⁸ Isti, 213.

je vjerovatno pripadao italskom stanovništvu koje se u nekom trenutku naselilo u blizinu Stoca.⁴⁰⁹

51. Ulomak nadgrobnog spomenika M. Nasidija Sekunda iz Lipe kod Livna

Ulomak nadgrobnog spomenika, za koji se pretpostavlja da je imao formu are, nađen je na Livanjskom polju u selu Lipa. 1897. godine nalazio se u katoličkom župnom uredu susjednog sela, nakon čega mu se gubi trag. Ulomak je nađen prilikom zemljanih radova, kada su seljaci slučajno otkopali antičku zidanu grobnicu. Tom prilikom su našli ostatke dva skeleta, ulomke stubova raznih veličina i dijelove nadgrobnika različitih formi. Među pronađenim fragmentima bio je i natpis M. Nasidija Sekunda, izrađen od krečnjaka. Patsch piše da je fragment natpisa bio izlizan zbog starosti, ali da je imao i više ukucanih rupa, čime se vjerovatno želio uništiti.⁴¹⁰ Nije jasno u kom trenutku je došlo do ovog pokušaja uništavanja.

Visina: (61) cm; Širina 79 cm; Debljina: 58 cm

Пач, 1906, 165 – 166; Patsch, 1909, 123; Bojanovski, 1988, 362; Škegro, 1997, 93; Matijević, 2012, 71; Glavaš, 2016, 29.

CIL 03, 09847 = ILJug 1783.

EDCS-30301358 = EDH-055089

M(arcus) Nasi[d]i[u]s / Se[c]undus dec(urio) / mun(icipii) vet(eranus) [b(ene)]f(iciarius) / c[on]s(ularis)] leg(ionis) X g(eminae) v(ivus) f(ecit) / [s]ibi Nasidi[o]⁵ / Rufi[n]o fil(io) an(norum) XX / e[t ---] / [-----

Marko Nasidije Sekundo, dekursion municipija, veteran konzularni beneficijar legije Desete Gemine, sebi za života postavi i sinu Nasidiju Rufu, koji je živio 20 godina i...

Natpis u jako lošem stanju pa se ne može konstatovati ništa više od toga da je djelimično sačuvano sedam redova teksta i da je visina slova varirala.

Datacija: 131 – 200. godina

⁴⁰⁹ Alföldy, 1969, 117; *OPEL IV*, 198.

⁴¹⁰ Пач, 1906, 166.

Preuzeto iz Patsch, 1909, 123, sl. 23

Nadgrobnni spomenik je podigao Marko Nasidije Sekundo za života sebi, svome sinu i još jednoj osobi čije se ime nije sačuvalo. U natpisu stoji da je Sekundo bio veteran legije Desete Gemine, gdje je neko vrijeme proveo kao konzularni beneficijar. Ova legija formirana je još u vremenu Republike, bila je smještena u Hispaniji pa u Karnuntu da bi od 114. godine bila stacionirana u Vindoboni sve do petog stoljeća. Veći broj spomenika legionara ove trupe nađen je u provinciji Dalmaciji, i svi oni su tu boravili u ulozi konzularnih beneficijara. Pored Sekundovog, nađen je još jedan spomenik beneficijara veterana ove legije, i to u Sinju.⁴¹¹ Vjerovatno je da se Sekundo nakon službe naselio u Lipi, a na osnovu natpisa saznaje se i da je bio municipalni dekurion. Patsch je pretpostavio da se oko zidane grobnice prostirala nekropola, na osnovu dijelova nadgrobnika koji su nađeni sa Sekundovim natpisom. Na 100 m od ove lokacije uočio je ostatke zidina i ulomke crijepa i tu ubicirao Sekundov municipij.⁴¹² Neki autori ipak smatraju da je Sekundo mogao biti dekurion u obližnjem Salviju.⁴¹³ Međutim, na prostoru Livanjskog polja, u Lištanima koji su nešto sjevernije od Lipe je ubicirana putna stanica Pelva na cesti Salona – Servitium. Bojanovski je smatrao da Pelva nije bila municipij, a ni beneficijarna stanica, već obična *mansia*. Kako je Sekundo bio veteran, Bojanovski je smatrao da njegov spomenik ne može označavati postojanje ben. stanice, već da se on na ovo mjesto naselio nakon službe.⁴¹⁴ S druge strane, Glavaš ne isključuje ovu mogućnost s obzirom da se Pelva nalazila na važnoj magistralnoj prometnici.⁴¹⁵

52. Posvetni natpis nepoznatom božanstvu i Geniju mjesta iz Halapića kod Glamoča

Ara je nađena prije 1914. godine na lokalitetu Crkvina u selu Halapić kod Glamoča. Danas se nalazi u dvorištu Franjevačkog muzeja u Livnu. Spomenik je izrađen od krečnjaka i gornji dio mu je danas jako oštećen. Natpisno polje takođe ima oštećenja, a ime cara je uništeno, tj.

⁴¹¹ Matijević, 2012, 71.

⁴¹² Пач, 1906, 166.

⁴¹³ Up. Matijević, 2011, 71. i Glavaš, 2015, 29.

⁴¹⁴ Bojanovski, 1988, 245, 361.

⁴¹⁵ Glavaš, 2016, 29.

izvršen je *damnatio memoriae*. Na lijevoj bočnoj strani are je predstave patere, kao i na vrhu, dok desna strana nema nikakvu predstavu.

Visina: (167) cm; Širina: 39 cm

Сергејевски, 1927, 261 – 263; Imamović, 1977, 406; Bojanovski, 1988, 239; Škegro, 1997, 99; Glavaš, 2015, 294.

ILJug 1643.

EDCS-10100622 = EDH- 033942 = lupa-30695

[---] // et Genio lo(ci) / Ael(ius) Anteros(?) / b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) l(egionis) XIII / g(eminae) v(otum) l(ibens) s(olvit)⁵ / [[Imp(eratore) d(omino) n(ostro) Gal]]/[lieno IIII] et / Volusiano / co(n)s(ulibus) Kal(endis) Aprilib(us)

...i Geniju mjesta, Elije Antero(?) konzularni beneficijar legije Četnaesta Gemina, zavjet ispunio rado. U vrijeme pobjednika, našeg gospodara Galijena, četvrtog konzulata i Volusijanovog konzulata, na aprilske Kalende.

Natpis čini osam redova. Visina slova varira i u posljednjem redu je veoma umanjena kako bi slova stala u natpisno polje. -R.1: Slova visoka 5,5 cm. U zadnjoj riječi slovo o dosta manje od ostalih. Ispred *Genio loci* stoji *et(i)* što znači da je ara bila posvećena zajedničkom kultu Genija i neko drugog božanstva. Međutim, njegovo ime se ne može uočiti na spomeniku, niti postoji dovoljan prostor na početku reda kako bi ono stalo. Ukoliko je bilo uklesano, moralo je to biti negdje u gornjem dijelu spomenika, iznad natpisnog polja gdje postoje znatna oštećenja. -R.2: Visina slova 4,8 cm. *Nomen* u abrevijaciji. Ligatura *RO* u drugoj riječi. -R.3: Visina slova 4,8 cm. Riječi u abrevijaciji. Između njih interpunkcijski znakovi. R.4, R.5. i R.6. su manje ili više oštećeni. -R.4. je bilo moguće pročitati jer je u pitanju posvetna formula. Kako je u naredna dva izvršeno *damnatio memoriae*, gotovo su uništena. -R.7: Jedna riječ u redu, a visina slova 4, 8 cm. -R.8: Visina slova samo 2,8 cm kako bi riječi stale u red. Riječi u abrevijaciji, a između njih *puncta triangularia*.

Datacija: 1. 4. 261. godine

Preuzeto sa <http://lupa.at/30695/photos/1> (21/04/22)

Spomenik je podigao beneficijar legije Četrnaesta Gemina, Elije Antero(?), za Genija mjesta i još jedno božanstvo što se zaključuje na osnovu riječi *et (i)*, ali ime tog božanstva nije sačuvano. U natpisu je dato ime vladajućeg cara. Međutim, ono je uništeno kako je izvršen *damnatio memoriae*. Ipak, zahvaljujući imenu konzula iz natpisa, zna se da je u pitanju car Galijen, kako je 261. godine ovaj vladar dijelio konzulstvo sa Volusijanom, čije ime je sačuvano na spomeniku.⁴¹⁶ Elije Antero je bio pripadnik legije Četrnaesta Gemina, koja je bila stacionirana u Karnuntumu na Dunavu.⁴¹⁷ Patsch je smatrao da je jedna veksilacija ove legije boravila na prostoru današnje BiH od kraja drugog i do druge polovine trećeg stoljeća.⁴¹⁸ Ipak sve nađene spomenike pripadnika ove legije podigli su beneficijari. Ovi spomenici mogu poslužiti samo kao dokaz o postojanju beneficijarnih stanica, a ne prisustvu jednog odjela legije na ovom prostoru. Upravo na teritoriji sela Halapić, gdje je nađen Anterov spomenik, ubicirana je putna stanica *Salviae*. Ona je bila prva sigurna beneficijarska stanica na cesti Salona – Servitium.⁴¹⁹ Poznato je da je pripadala teritoriji municipija Salvija. Bojanovski je smatrao da je centar ovog municipija u mjestu Vrba u Glamočkom polju, odnosno da se treba razlikovati *Salvium* od *Salviae*. Kao dokaz svojoj tvrdnji da u Halapiću nije bio centar municipija, naveo je Anterovu aru koja je posvećena Geniju mjesta, a ne Geniju municipija.⁴²⁰ Glavaš piše o jednom spomeniku iz Dokleje iz 187. godine, koji je takođe posvećen Geniju mjesta, a poznato je da je Dokleja municipalni status stekla već za Flavijevaca. On zaključuje da se posveta odnosi na konkretnu užu lokaciju, u ovom slučaju beneficijarsku stanicu, a ne širi prostor municipija.⁴²¹ Ova konstatacija i dalje nije dokaz da se centar municipija nalazio u Halapiću pa ostaje da neka buduća istraživanja razriješite to pitanje.

---

⁴¹⁶ Сергејевски, 1927, 262.

⁴¹⁷ Ферјанчић, 2002, 132.

⁴¹⁸ Patsch, 1900, 170 – 171.

⁴¹⁹ Glavaš, 2015, 293.

⁴²⁰ Bojanovski, 1988, 239.

⁴²¹ Glavaš, 2015, 294.

53. Posvetni natpis Jupiteru iz Gradine kod Glamoča

Ara posvećena Jupiteru, koju su podigli beneficijar Rogat i njegov sin, nađena je 1898. godine na lokalitetu Gradina. Gradina se prostire 160 m iznad sela Halapić u Glamočkom polju. Ara se čuva u depou Zemaljskog muzeja. Spomenik je izrađen od krečnjaka, a gornji i donji dio su mu sa desne strane oštećeni. Na bočnim stranama su ukrasi; na lijevoj svežanj strelica, a na desnoj strani patera.

Visina: 88 cm; Širina: (38) cm; Debljina: (27) cm

Трухелка, 1889, 91; Imamović, 1977, 356; Škegro, 1997, 98; Glavaš, 2015, 293; Glavaš, 2016, 30; Tončinić, 2017, 93.

CIL 03, 09862 = CIL 03, 13231.

EDCS-30301371 = EDH-052283 = lupa-23299

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / G(aius) Iul(ius) Rogatus be(neficiarius) co(n)s(ularis) / leg(ionis)
XI Clau(diae) et / G(aius) Iul(ius) Rogatus⁵ / Iunior / v(oto) liben(tes) p(osuerunt)*

Jupiteru, najboljem, najvećem, Gaj Julije Rogat, konzularni beneficijar legije Jedanaeste Klaudije i Gaj Julije Rogat Mlađi, zavjet ispunili rado.

Natpis čini sedam redova. Visina slova varira, a pisana su kvadratnom kapitalom. -R.1: Konsekrativna formula *IOM* u abrevijaciji. Između slova *puncta triangularia*. Slova krupna i jednaka. -R.2: Slova krupna i jednaka, osim slova A u posljednjoj riječi koje je dvostruko manje od ostalih. Ime u formi *tria nomina* u abrevijaciji, a između riječi *puncta triangularia*. -R.3: Slova nešto manja, ali jednaka. Riječi u abrevijaciji, a između svake *punctum distinguens*. -R.4: Slova manja nego u R.3. Riječi u abrevijaciji. Između njih *puncta triangularia*. Ligatura slova VT. Manje slovo E unutar ligaturnog V(U). -R.5: Slova sitnija, ime u *tria nomina* formi u abrevijaciji. U posljednjoj riječi slovo S unutar slova V(U). Između riječi *puncta triangularia*. -R.6: Jedna riječ u redu, nešto sitnija slova. -R.7: Slova sitna. *Voto libentes posuit* skraćeno.

Datacija: 171 – 300. godina

Preuzeto sa <http://lupa.at/23299/photos/1> (21/04/22),

Aru su podigli Rogati, otac i sin najvjerojatnije. G. Julije Rogat (stariji) je bio konzularni beneficijar legije Jedanaeste Klaudije. Na mjestu nalaza uočeni su tragovi rimskih građevina.⁴²² Ostaci nisu nikada istraženi. Međutim, samo 160 metara ispod Gradine je selo Halapić, gdje je ubicirana putna stanica *Salviae*.⁴²³ Na tom prostoru se nalazio i teritorij municipija *Salvium*.⁴²⁴ G. Julije Rogat je vjerovatno kao beneficijar bio raspoređen na tom mjestu. Upravo na osnovu njegove uloge zaključuje se da legija nije bila stacionirana u Dalmaciji u trenutku podizanja spomenika, kako su beneficijari najčešće bivali poslani iz drugih provincija.⁴²⁵ Jedanaesta legija je većinu prvog stoljeća bila stacionirana u provinciji Dalmaciji. Kao rezultat podrške caru Klaudiju tokom pobune namjesnika Dalmacije 42. godine, ona dobija počasni naziv *Claudia Pia Fidelis*. Legija napušta Dalmaciju 69. godine.⁴²⁶ Dakle, Rogatova ara mora biti mlađa od 69. godine. Pored toga, nakon što je ova legija napustila Dalmaciju ona postepeno gubi epitete *pia fidelis* iz svog naziva. Već od druge polovine drugog stoljeća može se računati samo na *Claudia* u nazivu legije. Posljednja pouzdano potvrđena pojava ovog počasnog naziva u imenu legije se datuje između 238. i 244. godine.⁴²⁷ Ove okolnosti bi Rogatov natpis opredijelile u kraj drugog i prvu polovinu trećeg stoljeća mada je u katalogu dat nešto širi opus.

54. Fragment posvetnog natpisa nepoznatog božanstva i Genija mjesta iz Halapića kod Glamoča

Ulomak posvetnog natpisa nađen je 1926. godine u selu Halapić u Glamočkom polju. Sa lokacije potiče veći broj rimskih spomenika, ali su oni godinama odnošeni i korišteni kao

---

⁴²² Трухелка, 1889, 91.

⁴²³ Bojanovski, 1988, 238.

⁴²⁴ Glavaš, 2015, 294.

⁴²⁵ Isti, 2016, 14.

⁴²⁶ Tončinić, 2017, 92.

⁴²⁷ Isto, 94.

građevinski materijal od strane seljana. Fragment se danas nalazi u depou Zemaljskog muzeja. Kako je sačuvan samo ulomak, oblika ploče, teško je donijeti sud o cjelokupnom izgledu spomenika. Sačuvani ulomak nosi dio natpisnog polja.

Visina: (36) cm; Širina: (35) cm; Debljina: (24) cm

Сергејевски, 1928, 82 – 83; Imamović, 1977, 382; Spaul, 2000, 37; Matijević, 2009, 46.

ILJug 1645.

EDCS-10100624 = EDH-023324 = lupa-30340

[--- et Genio] / loci T(itus) Coni/nius Ursus / |(centurio) coh(ortis) VIII vol(untariorum) / gratias agens / [c]um suis v(otum) l(ibens) s(olvit)⁵

...i Geniju mjesta, Tit Koninije Urso, centurion kohorte Osme Voluntariorum, zahvalno sa svojimima, zavjet ispunio rado.

Sačuvano je pet redova teksta, i to djelimično. Na ulomku prisutna brojna oštećenja što otežava čitanje. Slova su pisana lijepom, pravilnom kapitalom, ali im visina varira. -R.1: Visina slova od 4,2 do 4,5 cm. Riječ u abrevijaciji. Između riječi *puncta triangularia*. -R.2: Visina slova 3,7 – 4,2 cm. Jedan *punctum distinguens*. -R.3: Visina slova 3,7 – 4,2. Znak za centuriona, riječi u abrevijaciji i *punctum distinguens*. -R.4: Sačuvane dvije riječi. Visina slova 3,9 – 4,1. -R.5: Riječi u abrevijaciji. Visina slova 3.9 cm.

Datacija: 1 – 300. godina

Preuzeto sa <http://lupa.at/30340/photos/2> (21/04/22)

Centurion kohorte Osme Voluntariorum, podigao je aru iz zahvalnosti kulturnoj zajednici, koja se sastojala od Genija mjesta i božanstva čije ime je izgubljeno. U natpisu stoji da je Tit Koninije Urso to učinio sa svojimima (*cum suis*), ali natpis ne govori na koga se odnosi ova konstrukcija. Ursova jedinica je bila kombinovana kohorta, *quingenaria equitata*,

sastavljena od 480 pješaka i 120 konjanika.⁴²⁸ Ova auksilija je jedina koja se u Dalmaciji zadržala tokom čitavog Principata. Prvobitno je bila smještena u Andetriju da bi krajem prvog stoljeća otišla u Tilurium, gdje je ostala do kraja svog boravka u Dalmaciji. Iz ovog perioda natpisi njenih pripadnika su nađeni na Humcu, Halapiću, Čacku i Dokleji. Pretpostavlja se da su na ovim mjestima, pa i u Halapiću, bila smještena manja odjeljenja kohorte.⁴²⁹ Kada je riječ o kulturnoj zajednici kojoj je ara posvećena, nije poznato koje je božanstvo u pitanju. Što se tiče kulta Genija, on je za vrijeme Carstva doživio promjene u odnosu na raniji period kada je bio oličenje pojedinca i njene tjelesne i duhovne snage. Međutim, u carsko doba, značenje se proširilo na careve, ljudske skupine, društva, pojedine, gradove, provincije, mjesta i bogove.⁴³⁰ Tako je centurion Urso spomenik posvetio Geniju mjesta gdje ga je podigao.

55. Ulomak nadgrobnog spomenika iz Gradine kod Bosanskog Grahova

Spomenik je nađen 1930. godine na lokalitetu Gradina (Arežin brijeg) kod Grahova. Nije poznato gdje se danas nalazi. Radi se o nadgrobnom spomeniku u formi tabule.

Visina: 77 cm; Širina: 93 cm; Debljina: 18 cm

Bojanovski, 1988, 263; Škegro, 2004, 143; Mesihović, 2011, 468.

AE 1934, 0203 = ILJug 1809.

EDCS-10100769 = EDH-027058

*Valen[t---] / militi legion[is II] / a(d)iu(tr)icis defun[c]/to an(norum) XXX memori/am posuit⁵ /
Tata pi/entissima co(n)iux*

Valentu(?), vojniku legije (?) *adiutricis*, preminulom u 30. godini, memoriju(spomenik) podiže Tata, najžalosnija supruga.

Datacija /

O pokojniku kome je spomenik podignut, se ne zna mnogo. Njegovo ime nije sačuvano u potpunosti, a nije sigurno ni u kojoj od dvije legije sa epitetom *adiutricis* je služio. Njegova supruga Tata mu je podigla spomenik, a titula *coniux* bi išla u prilog tome da je u pitanju

---

⁴²⁸ Spaul, 2000, 509.

⁴²⁹ Matijević, 2009, 46.

⁴³⁰ Imamović, 1977, 171.

zakonita supruga. Zbog toga se ponovo postavlja pitanje zabrane braka aktivnim vojnicima. Tata je autohtono ime, često u provinciji Dalmaciji.⁴³¹ Iako legije Prva i Druga Pomoćnica nisu bile stacionirane u Dalmaciji, njihova odjeljenja su tu boravila tokom drugog i trećeg stoljeća. Njihovo prisustvo je naročito posvjedočeno za vremena cara Marka Aurelija (161 – 180) i Markomanskih ratova.⁴³²

56. Fragmentirani posvetni natpis Marsu iz Gradine u selu Letka kod Tomislavgrada

Ulomci are posvećene bogu Marsu nađeni su 1970. godine u sekundarnoj upotrebi. Bili su uzidani u jedan zid na lokaciji Gradina, u selu Letka. Fragmenti spomenika čuvaju se u Franjevačkom muzeju u Tomislavgradu. Ara je bila izrađena od krečnjaka. Sačuvana su četiri fragmentaspomenika, koji su i sami oštećeni. Između tijela spomenika i krova je višestruka profilacija. Na prednjoj strani gesimsa je urezana akroterija, u kojoj je urezan krug. Baza spomenika je izgubljena. Natpisno polje je dosta oštećeno.

Visina: (57) cm; Širina: 36 cm

Imamović, 1977, 386; Bojanovski, 1988, 233; Imamović, 1990, 44; Škegro, 1997, 93; Mesihović, 2011, 580; Cesarik, 2020, 174.

AE 1990, 0788 = AE 1991, 1287 = ILJug 0785.

EDCS-10000797 = EDH- 024771 = lupa-30587

Marti / [-] Tos(sius)(?) Sur[a](?) / mil(es) leg(ionis) VIII A[ug(ustae)] / v(otum) l(ibens) p(osuit)

Marsu, Tosije Sura (?) vojnik legije Osma Augusta, zavjet ispunio rado.

Natpis su činila četiri reda slova, ali su redovi sačuvani djelimično. Slova su pravilna i dublje urezana, a visina im je 3 cm. U sačuvanom prisutne abrevijacije riječi i interpunkcijski znaci. U drugom redu ligatura VRA.

Datacija: nesigurna

---

⁴³¹ Alföldy, 1969, 320; OPEL IV, 109.

⁴³² Imamović, 1990, 43.

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/30587/photos/1> (10/05/22)

Spomenik je podigao legionar i posvetio ga bogu Marsu. Sve spomenike sa teritorije BiH posvećene ovom božanstvu, podigla su vojna lica. To je sasvim razumljivo s obzirom da je riječ o bogu rata i vojničkog poziva.⁴³³ Gentilno ime dedikanta se javlja u Italiji i južnoj Galiji.⁴³⁴ Područje sa kojeg spomenik potiče, Duvanjsko polje, je sa Buškim blatom pripadalo teritoriji municipija Delminija.⁴³⁵ Delminium je nasljednik delmatskog centra, ali kako je teritorija ove zajednice obuhvatala i druge dijelove Dalmacije, municipijum je ubiciran na različitim lokacijama. Jedini municipalni natpis sa punim njegovim imenom potiče iz Prisoja u Duvanjskom polju. To je za Bojanovskog epigrafski dokaz da se on morao nalaziti negdje na ovom području, konkretno u selu Borčani kod Tomislavgrada.⁴³⁶ Tosije Sura je služio u legiji Osma Augusta. Ova jedinica je u Dalmaciji bila od 6 – 9. godine kako je učestvovala u otporu Velikom ilirskom ustanku.⁴³⁷ Kasnije prisustvo njenih legionara u ovoj provinciji nije razriješeno. Neposredno nakon Ustanka bila je stacionirana u Panoniji, potom je prebačena u Meziju da bi nakon 69. godine bila smještena u Gornju Germaniju, gdje je ostala do kasne antike.⁴³⁸ U unutrašnjosti Dalmacije, spomenici njenih pripadnika nađeni su još u okolini Sarajeva i na Humcu, odakle potiču dvije opeke sa njenim žigom.⁴³⁹ Po Cesariku bez nekih dodatnih istraživanja, ne smiju se donositi zaključci o njenom boravku u Dalmaciji, kako je dostupno vrlo malo informacija. Dvije teze koje mu se čine najprihvatljivijim su da je veksilacija legije Osma Augusta možda zamijenila *III FF*, kada je ova napustila Dalmaciju i

---

⁴³³ Imamović, 1977, 146.

⁴³⁴ Alföldy, 1969, 128; *OPEL IV*, 101.

⁴³⁵ Bojanovski, 1988, 216.

⁴³⁶ Isto, 218 – 226.

⁴³⁷ Imamović, 1990, 44.

⁴³⁸ Cesarik, 2020, 174 – 175.

⁴³⁹ Imamović, 1990, 44.

tu ostala do Hadrijana (117 – 134) ili da je odjeljenje ove jedinice u Dalmaciji boravilo tokom Markomanskih ratova (166 – 180).⁴⁴⁰

57. Posvetni natpis Jupiteru iz Stipanjića kod Tomislavgrada

Epigrafska ploča sa posvetnim natpisom Jupiteru na prednjoj strani, nađena je 1964. godine u mjestu Stipanjići kod Tomislavgrada. Čuva se u Muzeju Hercegovine u Mostaru. Spomenik ima formu ploče, čiji je zadnji desni dio odbijen. U natpisnom polju prisutna oštećenja.

Visina: 10 cm; Širina: 93 cm; Debljina: 56 cm

Imamović, 1977, 362; Škegro, 1997, 93; Mesihović, 2011, 580.

AE 1987, 0802.

EDCS-08500498 = EDH-012578 = lupa-30577

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) T(itus) Valer(ius) Sever(ianus?) vet(e)r(anus) [v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito)

Jupiteru, najboljem, najveće, Tit Valerije Severijan(?), veteran, (zavjet ispunio rado zalužno(?))

Natpis se sastoji od jednog reda slova. Pisana su rustičnom provincijalnom kapitalom. Visina slova je 5,3 cm. Između njih *puncta triangularia*. Natpis je prekriven slojevima naslaga.

Datacija: 151 – 230. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/30577/photos/1> (23/04/22)

Spomenik je Jupiteru posvetio veteran Tit Valerije Severijan. Njegovo gentilno ime je najčešći necarski gentilicij i javlja se širom Carstva. Najviše je zastupljen u Italiji, ali ga ima i u Dalmaciji, gdje ga prvo nose Italici, a potom i autohtono stanovništvo. Kognomen je takođe veoma čest.⁴⁴¹ Nažalost, natpis ne daje više informacija o dedikantu. Neki autori su u zadnjim grafemama vidjeli naziv legije.⁴⁴² Dok je sigurno da je posljednje slovo M, teško je protumačiti

⁴⁴⁰ Cesarik, 2020, 176.

⁴⁴¹ Alföldy, 1969, 131, 294; *OPEL IV*, 195.

⁴⁴² Imamović, 1977, 362.

dva prethodna. Uz to, između riječi *veteranus* i posljednjih slova, grafema/e su izgubljene u potpunosti. Ukoliko se na kraju nalazila formula *votum solvit libens merito* to bi značilo da je treće slovo otpozadi V ili S, ali donja horizontalna hasta, koja se vidi, ne odgovara nijednom od ova dva slova. Barem ne onakvim kakva su pisana u ostatku natpisa. Ostaje otvoreno pitanje čitanja završetka natpisa.

58. Posvetni natpis Apolonu centuriona iz Šuice kod Tomislavgrada

Ara je nađena na lokalitetu Glavica, u selu Šuica kraj Tomislavgrada. Čuva se u Franjevačkom muzeju u Tomislavgradu. Izrađena je od krečnjaka, jednostavnog izgleda i čini se da njena baza nije bila profilisana. Mjestimično je odbijena, a u krovnom dijelu se naslućuju tragovi dekoracije ukoliko nije u pitanju neko ravnomjerno oštećenje.

Visina: 37 cm; Širina: 23 cm; Debljina: 18 cm

Škegro, 1997, 93; Mesihović, 2011, 581.

AE 1987, 0815.

EDCS-07400604 = EDH-012611 = lupa-30590

Apol(l)eni(!) / Aurelius I/ullianus(!) c/enturio / libe(n)s poss(uit)(!)⁵

Apolonu, Aurelije Julijan, centurion, rado postavi.

Natpis čini pet redova teksta. Visina slova varira, a pisana su rustičnom kapitalom. -R.1: Slova krupnija, ali nejednaka. U redu klesarska greška. Posveta *Apolloni* je napisana kao *Apoleni*. -R.2: Slova nejednaka. Dio imenske formule dedikanta, a kognomen se nastavlja u R.3. -R.3: Kognomen *Iulianus* pogrešno napisan sa dva slova l. -R.4: Visina slova varira i nisu ravno uklesana. Nastavak riječi iz prethodnog reda. -R.5: Slova nejednaka, naročito su krupna dva posljednja slova S. Posvetna formula napisana kao *libes possuit*, umjesto *libens posuit*.

Datacija: 201 – 250. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/30590/photos/1> (27/04/22)

Natpis govori da je aru bogu Apolonu posvetio centurion Aurelije Julijan. Nije poznato u kojoj jedinici je Julijan bio centurion. Gentilicij govori da je Julijanova porodica dobila građanstvo za nekog od careva Aurelijevaca, a njegov kognomen je bio rasprostranjen svuda. Često se javlja i u Dalmaciji, ali rijetko među domaćim stanovništvom.⁴⁴³

59. Poklopac urne iz Suhače kod Livna

Polopac urne legijskog veterana nađen je slučajno 1995. godine, na lokalitetu Niče u Suhači kod Livna. U trenutku nalaza, pronalazač je ispod poklopca uočio garež, ostatke kostiju i keramike pa se pretpostavlja da su bili u pitanju ostaci spaljenog pokojnika. Poklopac se čuva u Franjevačkom muzeju u Livnu. Izrađen je od muljike, a ima formu ravne ploče koja je zadebljana na sredini. Zadnja strana i prednji lijevi ugao su djelimično odbijeni. Na poklopcu su vidljivi tragovi žljebova i udubljenja, koja su služila da poklopac nalegne na sanduk.

Visina: 13 cm; Širina: 116 cm; Debljina: 94 cm

Škegro, 1997, 94; Škegro, 2004, 142 – 144; Mesihović, 2011, 574.

AE 1998, 1028. = AE 2003, 1327. = AE 2004, 1107.

EDCS-34100066 = EDH- HD042306 = lupa-30671

Arri(us) Rufi(nus) veter(anus) leg(ionis) I adiutricis

Arije Rufin, veteran legije Prva Pomoćnica.

---

⁴⁴³ Alföldy, 1969, 223; *OPEL* II, 199.

Natpis čini 27 slova, čija je visina 9 cm. Slova su pisana rustičnom provincijalnom kapitalom. Ligatura petog i šestog slova *RV*. Četiri *punctum distinguens* u sredini natpisa. Slova E i T bez gornje poprečne haste.

Datacija: 151 – 200. godina

Preuzeto sa <http://lupa.at/30671/photos/2> (23/04/22)

Arije Rufin je bio veteran legije Prva Pomoćnica. Njegov gentilicij je bio raširen u Carstvu, a u Dalmaciji su ga uglavnom nosili Italici. Kognomen je takođe bio raširen, naročito u Italiji i Hispaniji, ali se javlja i u Dalmaciji.⁴⁴⁴ Njegova legija je od Hadrijana do Karakale bila stacionirana u Brigetiju, u Gornjoj Panoniji. Međutim, odjeljenja ove legije povremeno su boravila i u Dalmaciji, tokom drugog i trećeg stoljeća. Poznato je njihovo prisustvo u provinciji iz vremena Marka Aurelija (161 – 180) i njegove borbe sa Markomanima.⁴⁴⁵ Moguće je da se Arije Rufin nakon Markomanskih ratova, kao isluženi vojnik, nastanio u Suhači, gdje su evidentirani tragovi rimskog naselja.⁴⁴⁶ Škegro smatra da je Rufin bio Delmat i da se nakon službe vratio u rodni kraj.⁴⁴⁷ To je svakako moguće, ali zbog manjka informacija u natpisu ipak treba postojati oprez u zaključivanju.

60. Terminacijski natpis za uređenje granica između Sapuata i [La?]matina iz Vagnja kod Jajca

Međašni natpis nađen je u mjestu Vaganj kod Jajca, na lokaciji poznatoj pod imenom Blizanci. Bio je uklesan u krečnjačku stijenu, ali su žitelji dugo koristili ovaj spomenik kao metu za vježbanje gađanja pa je natpis bio prilično oštećen. Iako Herman 1890. godine piše da su

⁴⁴⁴ Alföldy, 1969, 61, 283 – 284; *OPEL IV*, 194.

⁴⁴⁵ Imamović, 1990, 43.

⁴⁴⁶ Bojanovski, 1988, 246.

⁴⁴⁷ Škegro, 2004, 143.

preduzete mjere da se spomenik zaštititi od daljeg oštećivanja te da se najpažljivije čuva, on se i dalje nalazi *in situ*.⁴⁴⁸ Kopija se danas čuva u Muzeju grada Sarajeva.

Dimenzije /

Херман, 1890, 306 – 307; Patsch, 1890, 367 – 368; Imamović, 1980, 31 – 32; Bojanovski, 1988, 266 – 272; Mesihović, 2011, 317 – 318.

CIL 03, 09864a + p. 2270 = ILS 5950.

EDCS–30301374 = EDH–053672 = lupa–21529

L(ucius) Arruntius / Cami[ll]us Scri[b]o[n]ia[n]us le[g]atus] pro / pr(aetore) C(ai) [C]ae[s]aris Aug(usti)⁵ / Germanici iudicem / dedit M(anium) Coelium |(centurionem) / leg(ionis) VII inter Sapuates / e[st] La]matinos(?) ut fines / [reg]eret et termin<o=V>s po[n]n(eret)]

Lucije Aruncije Kamil Skribonijan, namjesnik cara, augusta Gaja Germanika odredi za sudiju Manlija Koelija, centuriona Sedme legije, da uredi granice i postavi međaše među Sapuatima i La(?)matinama.

Prema riječima prvih autora koji su pisali o spomeniku, natpisna slova su bila lijepo i pravilno urezana. Sačuvano je bilo devet redova teksta u trenutku kada postaje poznat naučnoj javnosti. Kako je Herman sačinio prepis na osnovu fotografije, koju je dobio od jednog stanovnika ovog mjesta, nije sigurno da li je u pitanju vjerodostojan prikaz.⁴⁴⁹ Stoga se ni epigrafska analiza natpisa ne može obaviti.

Datacija: 40 – 41. godina

Preuzeto iz Херман, 1890, 306.

⁴⁴⁸ Херман, 1890, 307.

⁴⁴⁹ Isto.

Terminacijski natpis iz Vagnja, kao i svi natpisi ovoga tipa, govori o sporu oko razgraničenja i međa među lokalnim stanovništvom. Međašni natpisi su bili svojevrsne sudske presude, donesene od strane vojske. Namjesnik provincije bi dao zaduženje oficiru da riješi spor, a po završetku „suđenja“ bi bili podignuti terminacijski natpisi.⁴⁵⁰ U ovom konkretnom slučaju radi se o uređenju granica između Sapuata i Lamantina (Emantina). Namjesnik cara Kaligule, Skribonijan je ovlastio Manlija Koelija, centuriona Sedme legije da uredi granice i postavi međaše među ovim zajednicama. Koelijeva legija je u Dalmaciju došla vjerovatno u vrijeme Batonovog ustanka, dakle između 6 – 9. godine naše ere.⁴⁵¹ Mesihović prenosi da se naselje *Sapua* spominje kod Ravenjanina.⁴⁵² Iz natpisa se saznaje i da je namjesnik Dalmacije u ovo vrijeme bio Skribonijan, poznat historiografiji kao namjesnik koji se pobunio protiv cara Klaudija 42. godine. On je Dalmacijom upravljao od 40. do 42. godine što je omogućilo datiranje natpisa.⁴⁵³ Ubikacija Sapue, pored pretpostavki, se do danas nije dogodila, ali budući da je natpis pronađen u okolini Jajca to bi ukazivalo da se nalazila negdje na ovom prostoru. Drugi etnonim koji natpis spominje je *Lamatinos*, i poznat je iz dva izvora. Imamović kaže da se drži da su Lamantini naseljavali prostor južno od Banjaluke. Ovaj prostor je ipak udaljen od okoline Jajca, izuzev ako se pretpostavi da su Lamantini držali širi prostor, sve do Jajca, odnosno Vagnja što govori i sam natpis. Granice spomenutih zajednica su se, dakle, morale dodirivati na ovom prostoru zbog čega je i došlo do spora.⁴⁵⁴ Bojanovski u zastarjeloj podjeli lokalnih zajednica na plemena, obje skupine vidi u sastavu velike plemenske zajednice Mezeja, za koje kaže da je naseljavali ovaj prostor, s tim što Lamantine naziva Ematinima.⁴⁵⁵

61. Posvetni natpis Apolonu iz Gromila kod Šipova

Ara je izorana 1971. godine na jednoj njivi u blizini lokaliteta Gromile kod Šipova. Danas se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Spomenik je jednostavne izrade, prelomljen na dva dijela i oštećen u krovnom dijelu i mjestimično u nivou natpisnog polja. Baza are je profilisana.

Visina: (103) cm; Širina: 47 cm; Debljina: 20 cm

---

⁴⁵⁰ Imamović, 1990, 60.

⁴⁵¹ Tončinić, 2011, 9.

⁴⁵² Mesihović, 2011, 318.

⁴⁵³ Imamović, 1980, 31.

⁴⁵⁴ Isto, 32.

⁴⁵⁵ Bojanovski, 1988, 267.

Bojanovski, 1988, 289; Mesihović, 2011, 324; Glavaš, 2015, 94.

AE 1975, 0677. (B)

EDCS-09400589 = EDH-010864 = lupa-23388

[Ap]ollini / [A]ug(usto) sac(rum) / [- Au]rel(ius) Ve/[r]us dec(urio) [eq(uitum)] / coh(ortis)
III Al[p(inorum)]⁵ / iterata / statione // l(ibens) p(osuit)

Apolonu Augustu posvećeno, Aurelije Ver, dekurion kohorte Treće Alpine, *iterata statione* rado postavi.

Natpis je činilo osam redova, s tim da je posljednji uklesan na prvoj profilaciji baze spomenika. Visina slova varira, a prisutna su i oštećenja u natpisnom polju. Slova pisana kvadratnom kapitalom. -R.1: Slova su krupnija, ali usljed oštećenja nedostaje polovina ovog reda. Protumačeno je da je pisalo *Apollini*. -R.2: Slova nešto sitnija, a spomenik je prelomljen u visini ovog reda pa je red oštećen. -R.3: I u ovom redu su prisutna oštećenja. Slova su sitnija, ali pravilno uklesana. Prisutne abrevijacije riječi. -R.4: Oštećenja „načela“ i ovaj red. Sačuvana slova lijepa i pravilna. Riječ u abrevijaciji i *punctum distinguens*. -R.5: Slova jednaka. Riječi u abrevijaciji, a između *puncta triangularia*. -R.6: U redu jedna riječ, a slova nejednaka. -R.7: red čini jedna riječ. Pojedina slova viša od ostalih. -R.8: Formula *LP* uklesana na bazi are.

Datacija: 151 – 200. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/23388/photos/1> (28/04/22)

Aru je podigao Aurelije Ver, dekurion kohorte Treće *Alpinorum*. Termin *iterata statione* odnosi se na karijeru ovog dekuriona, a označava da je u pitanju druga stanica u nizu u kojoj Ver vrši službu.⁴⁵⁶ O ovoj kohorti je već bilo riječi budući da je više spomenika njenih pripadnika nađeno u kontekstu humačkog vojnog logora u Ljubuškom. Godina njenog dolaska

⁴⁵⁶ Glavaš, 2015, 95; Spaul, 2000, 268.

u Dalmaciju nije poznata, ali neki naučnici smatraju da je učestvovala u gušenju Velikog ilirskog ustanka nakon čega je ostala u Humcu.⁴⁵⁷ Kohorta *III Alpinorum* će u ovoj provinciji, konkretno u Andetriju, ostati do početka trećeg stoljeća, kada prelazi u Panoniju.⁴⁵⁸ Vrijeme boravka kohorte u Dalmaciji se poklapa i sa Verovim postavljanjem spomenika Apolonu.

U Šipovu je ubicirana putna stanica na cesti Salona – Servitium, pod nazivom *Baloie*. Na osnovu jednog natpisa iz ovog mjesta koji pominje vijeće dekuriona, Bojanovski je zaključio da je naselje imalo rang municipija.⁴⁵⁹ Međutim, još Patsch, a potom i Sergejevski upravo na Gromilama pretpostavljaju postojanje vojnog i odbrambenog objekta.⁴⁶⁰ Arheološka istraživanja nisu još uvijek potvrdila ovu tezu, ali bi joj nalaz Verovog spomenika išao u prilog. Ivo Glavaš je na osnovu satelitskih snimaka zaključio da bi jedna pravilna kvadratna parcela, koja pripada Gromilama, mogla biti vojna utvrda.⁴⁶¹

Preuzeto iz Glavaš, 2015, 94, sl. 27

Na Gromilama je pronađen još jedan zanimljiv spomenik, podignut u čast osobe senatorskog staleža, koja je u trenutku podizanja spomenika, 107. godine, vršila dužnost konzula.⁴⁶² G. Minicije Fundan je imao bogatu vojnu karijeru prije nego je postao konzul. Nije jasno zašto mu je baš na ovom mjestu podignut spomenik. Mesihović kao mogućnost vidi da je Fundan bio patron određene zajednice ili porodice koje se tu nalazila ili prebivala pa je u njegovu čast podigla spomenik.⁴⁶³

---

⁴⁵⁷ Alföldy 1987, 245.

⁴⁵⁸ Spaul, 2000, 267.

⁴⁵⁹ Bojanovski, 1988, 287.

⁴⁶⁰ Patsch, 1910, 184; Сергејевски, 1926, 155.

⁴⁶¹ Glavaš, 2015, 94.

⁴⁶² *C(aio) Minicio / L(uci) filio Pap(iria) / Fundano VII/vir(o) epulonum trib(un)o / leg(ionis) VII fulminatae⁵ / quaestori tribuno / [pl]ebis praetori leg(ato) / [leg(ionis) XV A]pollinaris / [---]PIAE / [---]UR¹⁰ / [---](ILJug 1627.)*

⁴⁶³ Mesihović, 2011, 328.

62. Fragmentirani posvetni natpis Bindu Neptunu iz Privilice kod Bihaća

Prilikom radova na izgradnji ceste, koja je vodila od Bihaća ka naselju Golubić, u mjestu Privilica 1895. godine nađen je veći broj cijelih ili fragmentiranih votivnih spomenika. Sljedeće godine provedeno je sistematsko istraživanje na ovoj lokaciji. Tom prilikom je, između ostalog, nađeno i 13 fragmenata jednog votivnog spomenika, spomenika koji je tema ove kataloške jedinice. Fragmenti se čuvaju u depou Zemaljskog muzeja. Spomenik je bio izrađen od krečnjaka, a pretpostavlja se da je imao formu are.

Visina: (19) cm; Širina: (8) cm; Debljina: 6 cm

Patsch, 1900, 38 – 39; Imamović, 1977, 344; Bojanovski, 1988, 315; Mesihović, 2011, 399.

CIL 03, 15066. (B)

EDCS-32200025 = EDH-052275 = lupa-30334

Bi[ndo Neptun]o / s[acrum] / [--- Li?]cin[ius?] / Galba / mil(es) leg(ionis) I ad(iutricis)⁵ / b(ene)[f(iciarius)] co(n)s(ularis) v(otum) [s(olvit)]

Bindu Neptunu posvećeno, Licinije(?) Galba, vojnik legije Prve Pomoćnice, konzularni beneficijar, zavjet ispunio.

Od natpisa se sačuvalo 5 redova djelimično. Zbog toga je teško obaviti neku detaljniju analizu. Može se uočiti da je visina slova varirala i poneka abrevijacija, kao i *puncta triangularia*.

Datacija: 201 – 300. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/30334/photos/1> (29/04/22)

Za pobliže razumjevanje Galbinog spomenika, važno je uzeti u obzir kontekst nalaza. Kako je već rečeno, na lokaciji Privilica, odmah pokraj izvora istog imena, je nađen veći broj votivnih spomenika. Svi spomenici su bili posvećeni istom božanstvu – Bindu Neptunu. Budući da je Neptun rimsko božanstvo voda, izvjesno je da je došlo do izjednačavanja sa

domaćim božanstvom Bindom, koji je morao biti zaštitnik voda i izvora. Zaključuje se da je izvršena *interpretatio Romana*, gdje se domaće božanstvo u svojim funkcijama potpuno izjednačava sa odgovarajućim rimskim.⁴⁶⁴ Patsch je pretpostavio postojanje hrama posvećenog Bindu Neptunu u Privilici, s obzirom na veliki broj pronađenih spomenika. Međutim, u istraživanju nije naišao na njegove ostatke. Zaključio je da je hram „završio“ ispod novoizgrađene ceste, ali nikada nije proveo njeno istraživanje kako su vlasnici terena tražili preveliku odštetu i nisu željeli uništiti novu cestu bez konkretnih dokaza.⁴⁶⁵ Bojanovski je ponudio i mogućnost da je u pitanju bilo svetište „na otvorenom“ što bi mogao biti razlog nepostojanja konkretne arhitekture.⁴⁶⁶

Zanimljivo je da je u ovom slučaju dedikant stranac. Za razliku od većine spomenika iz Privilice, koje su podigli domaći ljudi, Galba se na ovom mjestu našao zbog svoje službe. On je bio legionar, odnosno konzularni beneficijar. Njegova jedinica je u vrijeme podizanja spomenika bila stacionirana u Panoniji.⁴⁶⁷ Bez obzira na ovu činjenicu, Galbino prisustvo u Dalmaciji nije začuđujuće budući da je bio beneficijar, a oni su službovali u okviru ureda namjesnika provincija. Kako je Dalmacija bila *provincia inermis*, beneficijari su po pozivu bivali poslani iz drugih, najčešće, susjednih provincija.⁴⁶⁸ Ime dedikanta je navedeno bez nomena što je i opredijelilo spomenik u treće stoljeće. Njegov kognomen je latinskog porijekla što potvrđuje da je bio stranac.⁴⁶⁹ Galbin spomenik ukazuje i da je u blizini morala biti beneficijarska stanica u kojoj je on službovao. Pretpostavlja se da je stanica postojala negdje na prostoru današnjeg Golubića, u neposrednoj blizini Privilice.⁴⁷⁰ Više će o razlozima ove ubikacije biti rečeno u narednoj kataloškoj jedinici.

63. Posvetni natpis Jupiteru iz Golubića kod Bihaća

Ara posvećena Jupiteru izvađena je iz rijeke Une prije 1896. godine, u naselju Golubić kod Bihaća. Nije poznato gdje se danas nalazi. Izrađena je od krečnjaka i autori prenose da je jako

---

⁴⁶⁴ Imamović, 1977, 95.

⁴⁶⁵ Patsch, 1900, 33.

⁴⁶⁶ Bojanovski, 1988, 313.

⁴⁶⁷ Imamović, 1990, 43.

⁴⁶⁸ Glavaš, 2016, 11.

⁴⁶⁹ Alföldy, 1969, 209; *OPEL II*, 160.

⁴⁷⁰ Bojanovski, 1988, 315.

oštećena. U literaturi ne postoje njena fotografija, crtež ili prepis pa se o fizičkim karakteristikama ne može više ništa reći.

Dimenzije /

Patsch, 1896 A, Imamović, 1977, 350; Bojanovski, 1988, 315; Imamović, 1990, 51; Mesihović, 2011, 403 – 404.

CIL 03, 10033.

EDCS-30400589 = EDH- 052279

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / T(itus) Flavius / Sabinus / decur(io) TER / ala(e) Claud(iae)⁵ / v(otum) s(olvit) [l(ibens)] m(erito)

Jupiteru, Najboljem, Najvećem, Tit Flavije Sabin, dekurion Treće dekurije ale Klaudije, zavjet ispunio rado, zalužno.

Datacija: nesigurna

Aru posvećenu Jupiteru je podigao Tit Flavije Sabin, dekurion ale Klaudije. Ova pomoćna jedinica osnovana je za vrijeme Klaudija, pretpostavlja se u carevoj rekonstrukciji dalmatinskog garnizona nakon Skribonijanove pobune. Ala je u Dalmaciji ostala do građanskog rata 69. godine, kada odlazi u Germaniju.⁴⁷¹ Dedikant ima kognomen koji je bio dosta raširen svuda, a naročito u Italji, Noriku i Panoniji. Ime se javlja i na istoku, kao i u Dalmaciji, ali ne kod domaćeg stanovništva.⁴⁷² Na osnovu Sabinovog spomenika protumačeno je da je na prostoru Golubića postojalo nekakvo vojno utvrđenje. Ostaci rimskog naselja evidentirani su još u 19. stoljeću, ali su bili veoma slabo sačuvani.⁴⁷³ Međutim, Sabinov spomenik je bio jedan u nizu posrednih dokaza, koji su naveli Bojanovskog da protumači da se na prostoru Golubića nalazilo značajno rimsko naselje. On navodi još i neposrednu blizinu Bindovog svetišta u Privilici sa brojnim votivnim spomenicima, koje su postavili članovi lokalne elite, ali i jedan beneficijar. Prostranstvo nasebinskog areala, veličina nekropole, prisustvo stranaca među kojima su i poklonici božanstva Mitre, velika koncentracija robova i

---

⁴⁷¹ Cesarik, 2020, 291.

⁴⁷² Alföldy, 1969, 285; *OPEL IV*, 194.

⁴⁷³ Patsch, 1896 A, 136.

oslobođenika i pripadnik ale Klaudije su razlozi koji su ga naveli da protumači da je Golubić zapravo bio *Raetinium*.⁴⁷⁴

Ovo mjesto se spominje samo u jednom izvoru, u kontekstu Velikog ilirskog ustanka, i to kao sjedište Japoda koje je pružalo otpor Rimljanima te da ga je Germanik osvojio “teškom mukom”. Bojanovski oprezno uvodi tezu da u Golubiću treba tražiti *Raetinium*. Prvo piše da je u Golubiću na osnovu svega iznesenog bio centar jedne japodske župe (*civitas*). Zatim na osnovu izvora tumači da se *Raetinium* morao nalaziti u zapadnoj Bosni, na Germanikovom putu od Siscije prema moru.⁴⁷⁵ Dodatnu potvrdu svoje ubikacije nalazi u jednom spomeniku iz Germanije, na kojem se pominje da je pokojnik iz Retinija, a njegovo ime je Andes.⁴⁷⁶ Bojanovski piše da je ovo ime prisutno samo kod Japoda, čak tipično za Pounje.⁴⁷⁷ Andes je uz to bio pripadnik ale Klaudije.⁴⁷⁸ Povezivanjem sa Sabinovim prisustvom u Golubiću, pretpostavka je da je Andes regrutovan dok je ala Klaudija boravila u provinciji, početkom flavijevskog razdoblja, a moguće i da je jedno njeno odjeljenje bilo u utvrđenju u Retiniju u ovom periodu.⁴⁷⁹ Cesarik ne dijeli mišljenje sa Bojanovskim te navodi da se ime Andes može naći i van japodskog konteksta, zbog čega to za njega nije dovoljan dokaz ubikacije Retinija u Golubić.⁴⁸⁰ Čini se da se je Cesarik u pravu te da ne postoji dovoljno dokaza, tačnije rečeno ne postoji nijedan direktni dokaz da se u Golubiću ubicira Retinijum. Sve što se može reći je da je Golubić neosporno imao dobru poziciju, u smislu da se prostirao duž trase ceste koja se kroz Pounje i dalje prema Sisku nastavlja na cestu *ad imum montem Ditionum Ulcirum* s polazištem u Burnumu.⁴⁸¹ Uz to, na osnovu Sabinovog spomenika, moglo bi se pretpostaviti postojanje utvrđenja na ovom mjestu, gdje je jedno odjeljenje ale Klaudije bilo stacionirano za vrijeme njenog boravka u Dalmaciji.⁴⁸²

---

⁴⁷⁴ Bojanovski, 1988, 312 – 313.

⁴⁷⁵ Isto.

⁴⁷⁶ *Andes Sex(ti) filius / cives Raeti/nio eq(ues) ala(e) / Claud(iae) an(norum) XXX / stip(endiorum) V h(ic) s(itus) e(st) h(eres) f(aciendum) c(uravit) (CIL 03, 7023.)*

⁴⁷⁷ Bojanovski, 1988, 315.

⁴⁷⁸ Imamović, 1990, 52.

⁴⁷⁹ Glavaš, 2015, 94.

⁴⁸⁰ Cesarik, 2020, 291.

⁴⁸¹ Glavaš, 2015, 93.

⁴⁸² Patsch, 1896 A, 139; Glavaš, isto.

64. Izgubljeni nadgrobnni spomenik Aurelija Rufa iz Golubića kod Bihaća

Na lokaciji Kula u Golubiću uočena je u 19. stoljeću rimska nekropola. Šest spomenika sa ove nekropole je izvjesni austrougarski oficir donio u Bihać, da bi nedugo zatim bili iskorišteni kao pokrovne ploče za vodovodni kanal novoizgrađenih vojnih baraka. Jedan od šest spomenika je bio nadgrobnik Aurelija Rufa. Radimsky, a ni Patsch, nikada nisu uspjeli da pogledaju spomenike kako su se nalazili pod zemljom. Radimsky je od lokalnog učitelja dobio prepis, kojim se služio i Patsch, ali su oba isticala da nisu sigurni u njegovu vjerodostojnost kako sami nisu vidjeli natpis.

CIL 03, 10036.

EDCS-30400592 = EDH- 061849

Radimsky, 1895, 54; Patsch, 1899, 173 – 174; Bojanovski, 1988, 315; Matijević, 2012, 64.

*D(is) M(anibus) / Aur(elius) Rufu(s) / an(norum) XXV / mi<l=I>is(!) leg(ionis) / sic(undae)(!)
Aur(elius) <T=I>u⁵/rranius p(ater?) <f=I>(ilio)(?) / h(ic) s(itus) e(st)*

Bogovima Manima, Aurelije Ruf, koji je živio 25 godina, vojnik Druge legije, ovdje je pokopan. Aurelije Turanije, otac sinu...

Datacija: treće stoljeće

Spomenik je bio podignut za legionara Aurelija Rufa, od strane njegovog oca. Patsch je pretpostavio da je pokojnik vodio porijeklo sa područja Bihaća kako mu je otac tu podigao spomenik nakon smrti. On navodi i da je očev kognomen bio čest u sjevernoj Dalmaciji.⁴⁸³ Alföldy navodi da je kognomen prisutan svuda, ali veoma čest u nekadašnjoj Liburniji.⁴⁸⁴ Bojanovski smatra da u natpisu nedostaje naziv legije *Adiutrix* te da su u ovu jedinici bivali regrutovani i žitelji Dalmacije.⁴⁸⁵ Legija Druga Pomoćnica je tokom prvog stoljeća često mijenjala svoj logor, da bi početkom drugog stoljeća došla u Akvink u Donjoj Panoniji, gdje će ostati do kasne antike.⁴⁸⁶ Spomenici njenih pripadnika iz Dalmacije se dovode u vezu sa Markomanskim ratovima kada se pretpostavlja prisustvo njenih veksilacija na ovom prostoru.⁴⁸⁷ Ipak, imenske formule osoba koje se pominju u natpisu bi opredijelile ovaj spomenik u treće stoljeće, a tokom njega, legije su popunjavane sa kojeg god prostora je to bilo

---

⁴⁸³ Patsch, 1899, 174.

⁴⁸⁴ Alföldy, 1969, 130; *OPEL IV*, 194.

⁴⁸⁵ Bojanovski, 1988, 315, fn. 76.

⁴⁸⁶ Matijević, 2012, 63.

⁴⁸⁷ Imamović, 1990, 43.

moгуće zbog teškog stanja u Carstvu. Pretpostavlja se da je više regruta različitih jedinica poticalo i iz Dalmacije.⁴⁸⁸

65. Stela Lucija Lentidija Saturnina iz Brekovice kod Bihaća

Stela je nađena 1890. godine u mjestu Brekovicica kod Bihaća. Nađena je *in situ* tako da se nalazila na mjestu ukopa pokojnika kome je podignuta. Neposredno iznad ove lokacije je Kostel, gdje je potvrđena manja rimska utvrda. Spomenik se čuva u depou Zemaljskog muzeja. Stela je izrađena od krečnjaka, nedostaje joj gornji desni dio, kao i veliki dio baze. Manja oštećenja su prisutna i u natpisnom polju, s tim da na njegovoj lijevoj strani, u nivou R.6, R.7. i R.8, nedostaje čitav jedan ulomak natpisnog polja. Spomenik pripada arhitektonskom tipu stela, sa trougaonim zabatom, arhitravom i pilastrima, koji uokviruju natpisno polje i čine sa njim edikulu. Uglačani zabat nije profilisan već se urezanim linijama oponaša stvarna profilacija. Takva situacija je i sa pilastrima; dubokim urezima je predstavljen oblik kapitela. U sačuvanom lijevom polju iznad zabata je predstavljen motiv šesterolisne rozete u krugu. Predstava se ponavlja u središtu zabata, s tim da su iznad rozete okomito urezane linije pa se čini da ona “visi”. Na lijevoj bočnoj strani je urezivanjem predstavljena košuta ili jelen u pokretu i sa glavom okrenutom unatrag.

Visina: (152) cm; Širina: 64 cm; Debljina: 22 cm

Hormann, 1893, 332; Patsch, 1896 A, 132; Abramić, 1922, 60; Bojanovski, 1988, 316; Imamović, 1990, 53; Mesihović, 2011, 433 – 434; Lozić, 2018, 87 – 88.

C2IL 03, 10036a (B) = CIL 03, 13272. (B)

EDCS-30400554 = EDH-056469 = lupa-23736

D(is) M(anibus) / L(uci) Lentidi / Saturnini / vet(erani) leg(ionis) p(rimae) M(inerviae)(?) / p(iae) f(idelis) vi(v)us p(osuit) sib(i)⁵ / [--]AV(?)G(?) et co/ni(ugi) Ul(piae) Cris/pinae an(norum) LX / h(ic) s(ita) e(st)

Bogovima Manima, Luciju Lentidiju Saturninu, veteran legije Prve Minerve (?) odane vjerne. Za života postavi sebi i supruzi Ulpiji Krispini, koja je umrla u 60. godini i ovdje je pokopana.

---

⁴⁸⁸ Matijević, 2012, 64.

Natpis čini devet redova. Slova su pisana kvadratnom kapitalom, a njihova visina varira. -R.1: Konsekrativna formula *DM* u abrevijaciji. Između slova *punctum distinguens*. -R.2: Prenomen u abrevijaciji, a u redu in omen. Između *punctum distinguens*. Slova krupnija. -R.3: U redu jedna riječ, a slova krupna. -R.4: Slova nešto sitnija. Riječi u abrevijaciji, a između *puncta triangularia*. Od imena legije, koje je bilo u abrevijaciji, sačuvala se samo jedna horizontalna hasta. -R.5: Riječu u abrevijaciji, a između *punctum distinguens*. -R.6: Red djelimično uništen usljed oštećenja. Vidljiva slova AVG, s tim da su AV u ligaturi. Sljedeća riječ je vjerovatno *et*. -R.7: Početni dio reda uništen. Sačuvan nomen u abrevijaciji i kognomen, koji se nastavlja u sljedećem redu. Između riječi *punctum distinguens*. -R.8: Nastavak kognomena. U abrevijaciji riječi *annorum* ligatura AN. Između riječi *puncta triangularia*. -R.9: Krupnija slova, formula *HSE* u abrevijaciji, a između slova *punctum distinguens*.

Datacija: 151 – 200. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/23736/photos/1> (07/04/22)

Nadgrobnik je postavio L. Lentidije Saturnin, za života, sebi i preminuloj supruzi Ulpiji Krispini. Saturninov gentilicij je bio raširen diljem Carstva, a kognomen takođe. U Dalmaciji se često javlja i među domaćim stanovništvom.⁴⁸⁹ Njegova supruga, odnosno njena porodica je građanstvo dobila za vrijeme cara Trajana (98 – 117) o čemu svjedoči gentilno ime *Ulpia*, a kognomen je veoma čest svuda.⁴⁹⁰ Saturnin je bio veteran izvjesne legije, čije ime je izazvalo dosta nedoumica u relevantnoj literaturi. Patsch je smatrao da se radi o legiji *I Adiutrix*, kako je ova legija dobila epitet *pia fidelis* za vrijeme Galijena (253 – 268).⁴⁹¹ Po njemu, dakle, naziv legije nije upisan, već samo njeni epiteti što ostavlja “višak” grafema koje on nije znao da objasni. Njegova teza neprihvatljiva je iz više razloga. Naime, car Galijen je na vlast došao u drugoj polovini trećeg stoljeća, a natpis sadrži konsekrativnu formulu *DM* i ime Saturnina je

⁴⁸⁹ Alföldy, 1969, 93, 288; *OPEL IV*, 195.

⁴⁹⁰ Isto, 42; *OPEL II*, 86.

⁴⁹¹ Patsch, 1896 A, 132.

dato u formi *tria nomina*. Radi se o tome da *Dis Manibus* postepeno iščezava iz spomeničkih natpisa u trećem stoljeću, a prenamen se sve manje pojavljuje već od sredine - druge polovine drugog stoljeća.⁴⁹² To je, naravno, više smjernica nego pravilo kako postoje i odstupanja, ali bi se u ovom slučaju moglo prihvatiti kao relevantno.

Uzevši u obzir vertikalnu hastu u R.4, autori iznose drugačije stavove o imenu legije. Mesihović i Lozić su mišljenja da je u pitanju epitet legije *v(ictrices)* što znači pobjedonosna, a da ime nije uklesano.⁴⁹³ Problem sa ovim tumačenjem je što je hasta u potpunosti vertikalna i što nijedno slovo V u natpisu nema ovako uspravljenu hastu. Vjerovatno su ovi autori oštećenje koje se može uočiti, protumačili kao hastu te je povezali sa postojećom i dobili slovo V. Preostale dvije mogućnosti, uzevši u obzir vrijeme kad je spomenik mogao biti podignut i broj legije I, su da je u pitanju *I Italica* ili *I Minerva*. Bojanovski je smatrao da je u pitanju Prva Italska legija.⁴⁹⁴ Tome u prilog bi išlo što je gornji dio haste produžen i podjseća na drugo slovo I koje se javlja u natpisu. Međutim, uz ovu legiju se epitete *pia fidelis* ne javljaju tako često, a vežu se tek za poznije razdoblje. Ona je bila stacionirana u logoru *Novae*, u Donjoj Meziji, a formirana od strane Nerona, i sačinjavali su je isključivo Italici.⁴⁹⁵ Ukoliko je Saturnin bio Italik i službovao u Donjoj Meziji, nije jasno zašto se kao veteran javlja u okolini Bihaća. Postoji još jedna mogućnost, koju su prihvatile digitalne epigrafske baze; da je u pitanju bila legija Prva Minerva. Ovu legiju je formirao Domicijan (81 – 96), nazvavši je po svom omiljenom božanstvu.⁴⁹⁶ Nakon što je stala na carevu stranu u pobuni namjesnika Gornje Germanije 89. godine, on joj daje epitete *pia fidelis Domitiana*. Nakon smrti Domicijana i izvršene *damnatio memoriae* na njegovo ime, legija zadržava samo epitete *pia fidelis*.⁴⁹⁷ Ipak, i u ovom slučaju postoje poteškoće povezivanja veterana iz Bihaća sa prvom Minervom. Naime, ova jedinica je gotovo sve vrijeme svog postojanja bila stacionirana u Donjoj Germaniji, u današnjem Bonu. Njene veksilacije su učestvovala u različitim okršajima van ovog područja, ali se ne mogu dovesti u vezu sa Dalmacijom.⁴⁹⁸ Jedina mogućnost u ovom slučaju je da je Saturnin vodio porijeklo iz okoline Bihaća, gdje se nakon službe vratio, za šta ne postoje nikakvi dokazi pa i dalje izostaje potpuno tumačenje njegovog natpisa.

---

⁴⁹² Ферјанчић, 2002, 234.

⁴⁹³ Mesihović, 2011, 433; Lozić, 88.

⁴⁹⁴ Bojanovski, 1988, 316.

⁴⁹⁵ Webster, 1998, 106.

⁴⁹⁶ Keppie, 1998, 182.

⁴⁹⁷ Webster, 1998, 106.

⁴⁹⁸ Isto, 115.

66. Posvetni natpis Jupiteru iz Švrakinog sela u Sarajevu

Ara posvećena Jupiteru nađena je 80-ih godina 19. stoljeća u Švrakinom selu. Spomenik je bio u sekundarnoj upotrebi, u dvorištu privatne kuće. Čini se da ga je našao francuski konzul pa je jedno vrijeme stajao ispred Francuskog konzulata u Sarajevu. Danas se nalazi u dvorištu Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Ara je od krečnjaka, sa višestruko profilisanom bazom i krovom. U gornjem desnom uglu natpisnog polja, spomenik je odbijen. Prisutna su i druga oštećenja na ovom polju, a s obzirom da je spomenik, nažalost, nezaštićen mogu se očekivati još veća oštećenja u budućnosti. Očigledno je da se već ne mogu čitati određeni dijelovi koji su bili vidljivi u trneutku nalaza. Zadnja strana are je neprofilisana i gruba pa je moguće da je stajala ispred stuba, zida ili nekog drugog arhitektonskog elementa.

Visina: 65 cm; Širina: 35 cm; Debljina: 33 cm

Patsch, 1895, 143 – 145; Patsch, 1896, 248; Imamović, 1977, 364; Bojanovski, 1988, 150; Imamović, 1990, 44; Mesihović, 2011, 109.

CIL 03, 02766 = CIL 03, 08374 = ILS 3045 = ILJug 1581.

EDCS-28300093 = EDH-051057 = lupa-30476

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Tonitra/tori T(itus) Aur(elius) / Maximus / VI I(dus) Augg(ustas)*⁵

Jupiteru, najboljem, najvećem, Tonitratoru, Tit(?) Aurelije Maksim VI II Auguste (?)

Alt. čitanje: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Tonitra/tori T(itus) Aur(elius) / Maximus / ve<t=I>(eranus?) Augg(ustorum)*⁵

Jupiteru, najboljem, najvećem, Tonitratoru, Tit(?) Aurelije Maksim, veteran dvojice Augusta.

Natpis čini pet redova, a visina slova varira. Mjestimično je natpis izlizan i usljed oštećenja nemoguće ga je čitati. Hedere koje pominju autori danas se ne vide. -R.1: Posvetna formula *IOM*. Slova u ovom redu najkrupnija. -R.2: Dio epiteta božanstva, koji se nastavlja u narednom redu. U ovom i naredna dva reda, slova su jednake visine. -R.3: Ligatura AVR na osnovu prepisa jer se danas ne može uočiti. -R.4: Jedna riječ u redu, u pitanju je kognomen dedikanta. -R.5: Slova sitna i natpisno polje u nivou ovog reda dosta oštećeno što je izazvalo nedoumice u tumačenju ovog reda.

Datacija: 161 – 300. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/30476/photos/1> (01/05/22)

Postoji veći broj nedoumica povodom Maksimovog spomenika. Kao prvo, *praenomen Titus* koji je pročitao Patsch, ne nalazi se uklesano na spomeniku.⁴⁹⁹ Moguće da je ono bilo vidljivo u trenutku kada je Patsch opisivao aru, ali se čini da u redu nema dovoljno mjesta za *praenomen*. Prema njegovom prepisu čini se da je naznačio ligaturu *TAVR*, ali je poprečna hasta koja bi pripadala slovu T jako slaba pa nije jasno da li je zaista riječ o ligaturi od 4 ili pak o onoj od tri slova- *AVR*. Nedoumicu izaziva i zadnji red natpisa. Patsch je protumačio da su u pitanju riječi *veteranus* i *Augustorum*.⁵⁰⁰ U tom slučaju je Maksim bio otpušten iz vojske kao veteran suvladara, dvojice careva. Na osnovu njegovog gentilnog imena pretpostavka je da su u pitanju Marko Aurelije (161 – 180) i Lucije Ver (161 – 169).⁵⁰¹ To bi značilo da je Maksim kao isluženi vojnik dobio/imao imanje na području današnjeg sarajevskog Novog Grada.⁵⁰² S druge strane, u natpisu je moglo stajati *VIII Augusta*, za šta postoji malo veća mogućnost jer se i na osnovu prepisa vidi veća sličnost broju VIII nego abrevijaciji riječi *veteranus* u petom redu. U tom slučaju nije jasno da li je Maksim podigao aru kao aktivni vojnik ili veteran. Pretpostavlja se da je odjeljenje ove legije boravilo u Dalmaciji za vrijeme Markomanskih ratova, što spomenik jednako smješta u vrijeme Marka Aurelija.⁵⁰³ Alföldy piše da je *Maximus* među najčešćim kognomenima širom Carstva te da je naročito bio popularan u Dalmaciji, među domaćim stanovništvom.⁵⁰⁴ Jupiteru, kao vrhovnom božanstvu, podizano je najviše spomenika širom Carstva. Vojna lica su bili jako česti dedikanti. U ovom slučaju Jupiter ime epitet *Tonitrator*, što bi značilo Gromovnik.⁵⁰⁵ Lako je zaključiti zašto bi božanstvo ovoga epiteta bilo interesantno vojnicima.

---

⁴⁹⁹ Patsch, 1896, 248.

⁵⁰⁰ Isto.

⁵⁰¹ Bojanovski, 1988, 150.

⁵⁰² Mesihović, 2011, 110.

⁵⁰³ Cesarik 2020, 176.

⁵⁰⁴ Alföldy, 1969, 242; *OPEL II*, 117.

⁵⁰⁵ Imamović, 1977, 128.

67. Stela Aurelija Supera iz Gradca kod Hadžića

Stela je nađena 1885. godine prilikom rušenja mosta preko rijeke Zujevine u mjestu Gradac u Hadžićima. Spomenik se danas nalazi u depou Zemaljskog muzeja u Sarajevu i zaveden je pod brojem 54. Nadgrobnik je očuvan u cjelosti, osim odbijenog fragmenta sa donje desne strane, a pripada tipu stela arhitektonske kompozicije. Stela je prepukla na dva dijela, ali je spojena cementnom masom. Na vrhu je trougaoni zabat sa reljefnom predstavom rozete sa širokim cvatom i listovima palmete u uglovima. Bočne akroterije su izrađene plastično, a njihovi uglovi imaju oblik ljudske maske sa spiralnim ovnovskim rogovima. Ispod zabata je plitka portretna niša, koja sa uglačanim lučnim arhitravom i polupilastrima sa profilisanim bazama i korintskim kapitelima, čini edikulu. U niši je prikazan bračni par sa djecom. Žena ima krupne oči, šiljate jagodice i uzak nos. Kosa joj je začešljana ka potiljku i podignuta u punđu (melon). Odjevena je u tuniku sa okruglim izrezom i ogrtač, a oko vrata ima ogrlicu. Muškarac ima kratku kosu, krupne bademaste oči i uzak nos. Nosi tuniku sa okruglim izrezom i ogrtač, pričvršćen na desnom ramenu fibulom tipa "sidro". U lijevoj ruci vjerovatno drži svitak (*testamentum*). Ispred supružnika je dvoje djece, odjeveno u tunike i ogrtače. Dok je sa lijeve strane dječak, nije sigurno da li je na desnoj u pitanju dječak ili djevojčica, ali bi na osnovu frizure prije mogla biti djevojčica. Ispod zabata, a iznad edikule urezana su slova formule *DM*. Dio natpisa se nalazi i ispod edikule, a iznad natpisnog polja, na njegovom okviru. Drugi dio kompozicije čini pravougaono natpisno polje.

Visina: 175 cm; Širina: 67 cm; Debljina: 16 cm

Patsch., 1895, 144; Bojanovski, 1988, 150; Imamović, 1990, 44; Mesihović, 2011, 116; Paškvalin, 2012, 65 – 66; Lozić, 2018, 161; Cesarik, 2020, 176; Šaćić Beća, 2020, 227 – 228.

CIL 03, 08375 = CIL 03, 12749.

EDCS-31400640 = EDH-051053 = lupa- 23384

D(is) M(anibus) // Aurel(ius) Super vete//ranus ex leg(ione) VIII Aug(usta) / memoriam sibi / viv(u)s et Ver(a)e con⁵ / iugi Maximinae / et Victorino fili(i)s / nostris filiam(!) / diffunctam(!) vi/xit annos XXVIII¹⁰

Bogovima Manima, Aurelije Super, veteran legije Osme Auguste, za uspomenu za života sebi i Veri supruzi, Maksimini i Viktorinu, djeci našoj, preminuloj kćerki koje je živjela 28 godina.

Natpis se sastoji od 10 redova premda su R.1. i R.2. uklesani van natpisnog polja. Slova su pisana rustičnom kapitalom i jednake su visine, izuzev dva prva reda gdje su krupnija pa se visina kreće od 5,9 do 4,5 cm. Vješto i pravilna su uklesana pa je začuđujući broj klesarskih grešaka u natpisu i nedostatak interpunkcije u većini redova, što ih čini nepreglednim. -R.1: Slova krupna. Posvetna formula *DM*. -R.2: Slova krupnija. Riječ u abr. Zadnja riječ se nastavlja u sljedećem redu, koji je početni red natpisnog polja. Prisutne dvije ligature; u prvoj riječi *AV*, a u trećoj *TE*. Između riječi *punctum distinguens*. -R.3: Riječi u abrevijaciji. U posljednjoj riječi ligatura *AV*. -R.4: Dvije riječi u redu. -R.5: U redu tri cijele riječi i posljednja se nastavlja u narednom. -R.6: Nastavak riječi iz R.5. i jedna u cjelosti. -R.7: Tri riječi, u *filiis* izostavljeno jedno *i*. -R.8: Dvije riječi. Imenica *filia* (kćerka) data u akuzativu, a trebala bi stajati u dativu-*filiae*. -R.9: Ponavlja se greška iz prethodnog reda. Imenica u akuzativu umjesto u dativu. Uz to, ista imenica je napisana kao *diffunctam*, umjesto *defunctam*, odnosno *defunctae* kako je i padež pogrešan. -R.10: Nastavak riječi iz prošlog reda, još jedna cijela riječ i broj.

Datacija: 170 – 300. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/23384/photos/1> (25/04/22)

Spomenik je podigao Aurelije Super za života sebi i svojoj porodici. Super je bio veteran legije Osme Auguste. Dok Superov *nomen* govori da je građanstvo dobio za jednog od careva Aurelijevaca, njegov *cognomen* je prisutan širom Carstva, a posebno u keltskom kulturnom krugu.⁵⁰⁶ Kako se pretpostavlja da je Superova legija boravila u Dalmaciji za vrijeme Markomanskih ratova, moguće je da je on otpušten iz službe nakon njih, za vrijeme Marka Aurelija (161 – 180), te dobio građanstvo i carev gentilicij.⁵⁰⁷ Kognomen njegove

⁵⁰⁶ Alföldy, 1969, 302; *OPEL IV*, 197.

⁵⁰⁷ Cesarik, 2020, 176.

supruga je italjskog ili keltskog porijekla.⁵⁰⁸ Izbor lokacije na kojoj će Super osnovati svoje imanje nije slučajan. Ova lokacija je relativno blizu urbanom i upravnom jezgru Akvisa na prostoru Ilidže, a kako se može zaključiti da se imanje nalazilo u dolini rijeke Zujevine, pored ili kroz njega je prolazio put koji je dolazio iz Narone.⁵⁰⁹ Budući da se oko Ilidže pojavljuje više osoba koje nose gentilno ime *Aurelius*, Bojanovski je smatrao da je *res publica Aq(uarum)* S dobila municipalni status za vrijeme Marka Aurelija. A ukoliko je vojno lice iz prethodne kat. jedinice zaista veteran, Bojanovski još zaključuje da bi to ukazivalo na dedukciju veterana nakon Markomanskih ratova. On pretpostavlja nekakav politički cilj ovog postupka u smislu pojačavanja jezgra rimskih građana na gornjoj Bosni i zaštite Ilidže, koja se nalazila na važnoj strateškoj i prometnoj lokaciji.⁵¹⁰ Međutim, njegovo tumačenje treba uzeti kao upitno s obzirom da nisu zabilježene nikakve pobune lokalnog stanovništva nakon događaja s početka prvog stoljeća, a veteranski spomenici potiču iz dosta kasnijeg perioda. Pored toga, čini se izvjesnim da je municipijum na ovom prostoru postojao već određeno vrijeme prije naseljavanja veterana.⁵¹¹ Prema tome, za mogućim razlozima dedukcije se mora još tragati.

68. Dvostruka ara posvećena Liberu Bahu i Jupiteru iz Rogatice

Spomenik je uočen 1879. godine u dvorištu privatne kuće u blizini lokacije Gromionice u Rogatici. Na istom mjestu se nalazio 1936. godine kada D. Sergejevski piše o njemu.⁵¹² Nije poznata njegova današnja lokacija. Riječ je o dvostrukoj ari, čije natpisno polje je podijeljeno na dva dijela vertikalnom razdjelnicom; oba dijela sadrže po jedan posvetni natpis. Lijevi natpis je posvećen Liberu Bahu, a desni Jupiteru. Spomenik je napravljen od tamnosivog krečnjaka, jednosatvne je izrade u formi obične are sa krovom. Krov, baza i natpisno polje su dosta oštećeni.

Visina: 101 cm; Širina: (72) cm; Debljina: (35) cm

Patsch, 1893 A, Сергејевски, 1936, 12; Imamović, 1977, 376, 398; Bojanovski, 1988, 171; Mesihović, 2009, 60 – 61; Šačić Beća, 2018 A, 115.

AE 1939, 0303 = CIL 03, 08367 = ILJug 1567.

---

⁵⁰⁸ *OPEL IV*, 199.

⁵⁰⁹ Mesihović, 2011, 115 – 116.

⁵¹⁰ Bojanovski, 1988, 150.

⁵¹¹ Šačić Beća, 2018, 155.

⁵¹² Сергејевски, 1936, 12.

EDCS-30800073 = EDH-023076

L(ibero) B(accho) / P(ublius) Ael(ius) Cleme(ns) / [---] veter(anus) / [---]E AE/[---]T[---]SOS[---]⁵ / [---]E/[---] b(ene?) v(otum) s(olvit) // I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / P(ublius) Ael(ius) Clemens / l(ibens?) [---] pos(uit?) / [--]V[---] / s(ua?) p(ecunia?) TAE LV E⁵ / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Liberu Bahu, Publije Elije Klemens, veteran...E AE...T...SOS... dobro (?) zavjet ispunio. // Jupiteru, najboljem, najvećem, Publije Elije Klemens, rado(?)...postavi(?)... sopstvenim novcem... TAE LV E, zavjet ispunio rado, zaslužno.

Spomenik je dugo vremena bio izložen vremenskim prilikama što je uzrokovalo veliku istrošenost natpisnog polja. Autori su uspjeli da pročitaju natpis tek djelimično. Konstatovano je da su vjerovatno oba natpisa imala po sedam redova slova.

Datacija: 131 – 171. godina

Preuzeto sa javne domene

[https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$CIL_03_08367.jpg](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$CIL_03_08367.jpg) (29/04/22)

Dvostruki votivni spomenik podigla je osoba imena Publije Elije Klemens. U natpisu je naznačeno da je Klemens bio veteran, ali ne i u kojoj jedinici je služio. Dok Klemensovo gentilno ime govori da je njegova porodica dobila građanstvo za vrijeme princepsa Hadrijana (117 – 138), eventualno Antonin Pija, njegov kognomen je bio veoma čest u svim dijelovima Carstva.⁵¹³ Posvetni natpisi Liberu i Jupiteru dedikanta koji je bio vojno lice, ne treba da čude s obzirom na ogromnu popularnost ovih kultova među vojskom.⁵¹⁴ Zanimljivo je da iz Rogatice, i to vjerovatno sa iste lokacije, potiču još dva votivna spomenika sa istim imenom dedikanta. Dok će o jednom biti više riječi u narednoj kataloškoj jedinici, natpis drugog ne pominje vojno lice. U ovom natpisu stoji da je dedikant osoba sa titulom duovira.⁵¹⁵ Dok je I.

⁵¹³ Alföldy, 1969, 178; *OPEL II*, 64.

⁵¹⁴ Imamović, 1977, 128 – 129; Olujić, 1990, 12.

⁵¹⁵ *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / P(ublius) Ael(ius) / Clemens / Hvir / v(otum) l(ibens) s(olvit)*⁵ (*ILJug* 1566 = *CIL* 03, 08366.)

Bojanovski smatrao da je riječ o istoj osobi, Mesihović je malo oprezniji u zaključivanju iz razloga što se na veteranskom spomeniku ne nalazi titula duovira i obratno.⁵¹⁶ On navodi i da bi bilo neobično da ista osoba dva puta u neposrednoj blizini podiže spomenik istom božanstvu.⁵¹⁷

U Rogatici, odakle potiče Klemensova ara, nađen je nadgrobni spomenik u čijem natpisu stoji da je pokojnik bio dekurion kolonije *Ris(...?)*.⁵¹⁸ Određeni autori su smatrali da se ovo nepotpuno ime odnosi na *Risinium*, rimski municipij na mjestu današnjeg grada Risna u Crnoj Gori, a ne na prostor Rogatice i njen naziv u antici.⁵¹⁹ Međutim, nije poznato da je *Risinium* ikada dobio status kolonije, dok je na području Rogatice nađeno više votivnih spomenika koje su podigli magistranti i vojni veterani što ukazuje da je ovdje postojala zasebna administrativna jedinica.⁵²⁰ Ideju da je ovdje postojalo rimsko naselje urbanog karaktera, izložio je još Patsch 1893. godine. Podstaknut epigrafskim nalazima i spomenom kolonije *Ris...* obišao je teren i pretpostavio postojanje ostataka antičkih građevina, mosta i ceste.⁵²¹ Bojanovski je, takođe, bio uvjeren da je rogatičko područje imalo status kolonije. Smatrao je da je areal naselja zauzimao prostor današnjeg grada, i to na osnovu slučajnih nalaza i manjih sondažnih zahvata kako arheološko istraživanje nije bilo moguće zbog modernog naselja.⁵²²

69. Posvetni natpis Mitri iz Rogatice

Ara je nađena 1967. godine pored izvora Toplik, u samom centru Rogatice. Pretpostavljeno je da se ovdje nalazio mitrej, svetište boga Mitre. Nije poznato gdje se ara danas nalazi. Spomenik je bio napravljen od krečnjaka, a sastojao se iz tri dijela: krova, natpisnog polja i baze. Krov i baza su profilisani, a zadnja strana are je gruba pa se pretpostavlja da je stajala ispred nečega ili uz zid. Manja oštećenja su prisutna na čitavoj površini. Na prednjoj strani strehe je spiralna rozeta izvedena plastično, a sa njenih bočnih strana je po jedan list bršljana.

Visina: 99 cm; Širina: 59 cm; Debljina: 29 cm

---

⁵¹⁶ Bojanovski, 1967, 149; Mesihović, 2009, 61.

⁵¹⁷ Mesihović, isto.

⁵¹⁸ *D(is) M(anibus) / T(ito) Cl(audio) Maxi(mo) dec(urioni) / c(oloniae) Ris(---) de(functo?) / [an(norum)?] LV T[- --] / [----- (ILJug 1571 = CIL 03, 02766b = CIL 03, 08369 = CIL 03, 12748.)*

⁵¹⁹ Сергејевски, 1936, 5 – 14; Wilkes, 1969, 255.

⁵²⁰ Šaćić Beća 2018 A, 114.

⁵²¹ Patsch, 1893 A, 90.

⁵²² Bojanovski, 1988, 171.

Imamović, 1977, 458, Bojanovski, 1981, 134; Bojanovski, 1988, 171; Mesihović, 2009, 59 – 60; Šaćić Beća, 2018, 120 – 123.

AE 1976, 0533. (B) = AE 2009, 1028. = ILJug 0624.

EDCS-09300472 = EDH-012315

*Invicto Mit(h)r(ae) / P(ublius) Ael(ius) Clemens / Iunior / Iivir et q(uin)q(uennalis) / [-]CTI(?)
vet(eranus)⁵ / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

Nepobjedivom Mitri, Publije Elije Klemens Mlađi, duumvir kvinkvenalis...veteran, zavjet ispunio rado, zalužno.

Oštećenja u natpisnom polju su otežala čitanje teksta. Natpis čini šest redova, a visina slova iznosi 5 cm. Slova su pisana kvadratnom kapitalom, ali su prilično zbijena što izaziva nepreglednost redova. Uz to, slova nisu pravilno uklesana. Nigdje u natpisu se ne mogu uočiti znaci intrepunkcije pa je moguće da nisu ni bili uklesani. -R.1: Dvije riječi u redu, a druga – *Mithrae* – nije data u cjelosti. -R.2: Ime dedikanta u *tria nomina* formi, a prenamen i nomen u abrevijaciji. U nomenu ligatura *AE*. -R.3: Red čini jedna riječ, data u cjelosti. -R.4: Riječ *quinquennalis* data u obliku da su uklesana samo početna dva slova od dvije riječi koje čine složenicu. U redu još riječ *Iivir*. -R.5: Mogla se pročitati samo riječ *veteranus*, a u njoj je prisutna ligatura *ET*. Pretpostavlja se da je druga riječ zapravo bila ime municipalne jedinice u kojoj je Klemens bio Iivir kvinkvenalis. -R.6: U zadnjem redu votivna formula *votum solvit libens merito* u abrevijaciji.

Datacija: 171 – 300. godina

Preuzeto sa javne domene

[https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$AE_1976_00533.jpg:\\$AE_1976_00533_1.jpg&nr=1](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$AE_1976_00533.jpg:$AE_1976_00533_1.jpg&nr=1)

(29/04/22)

Spomenik je Mitri posvetio Publije Elije Klemens Mlađi, veteran i duumvir kvinkvenalis. U natpisu nije navedeno u kojoj jedinici je Klemens služio, ali je poznato da je Mitrin kult bio veoma raširen među vojnicima. Povezanost kulta sa vojskom se objašnjava time što termin *miles*, što znači vojnik, označava i treći stepen uvođenja u mitraističke misterije. Pored toga, Mitrin epitet *invictus* (nepobjedivi) morao je biti atraktivan vojnicima.⁵²³ Klemens je nakon završetka vojne službe vršio dužnost duumvir quinquenalis – a, vjerovatno u koloniji *Ris(...?)*. Ta funkcija je označavala da je Klemens bio jedan od dvojice municipalnih načelnika koji bi bili birani na svakih pet godina, a njihov zadatak je bio cenzorski, kao i izbor gradskog vijeća/senata (*ordo decurionum*).⁵²⁴ Ovaj votivni spomenik bi bio još jedna potvrda da je područje Rogatice u antici imalo status kolonije kako ukazuje da je ovdje postojala politička struktura autonomne jedinice sa svim odgovarajućim institucijama.⁵²⁵ Već je bilo riječi o dva druga spomenika koji pominju osobe istog imena. Bilo da je ta dva spomenika podigla ista osoba ili dvije različite, mogla bi se pretpostaviti njihova rodbinska veza sa dedikantom ove are na osnovu imena i vremena nastanka spomenika.⁵²⁶ Potrebno je pomenuti i da je ara nađena u neposrednoj blizini potoka Toplik, a Bojanovski je na osnovu podataka iz Tabule Peutingeriane zaključio da je rimska cesta Salona – Argentaria prolazila upravo pored njega.⁵²⁷ À propos toga Šaćić Beća ističe da je lokalna elita obično živjela na imanjima van naselja, a ne u samom njegovom centru što bi objasnilo podizanje spomenika na lokaciji nešto udaljenoj od središta naselja.⁵²⁸

70. Stela Aurelija Tirona iz Glavice kod Gornjeg Vakufa

Spomenik ja nađen 1958. godine na lokalitetu Šarampovo, na brdu Glavica kod Gornjeg Vakufa. Prilikom kopanja temelja za spomenik palim borcima NOR-a, nađeni su dijelovi sakralne arhitekture u podnožju brda Glavica. Potom je arheološka ekipa ustanovila ostatke ranohrišćanske crkvice u blizini. U samoj crkvi su uočili manju zidanu grobnicu. Pokrov rake ove grobnice su činile različite kamene ploče. Jedna od njih je bila upravo Tironova stela. Istraživači su pretpostavili da je u pitanju već tercijarna upotreba spomenika kako je njegova desna strana bila pritesana, za čim nije bilo potrebe u ovoj situaciji. Moguće da je stela pritesana

---

⁵²³ Marić, 2015, 212.

⁵²⁴ Bojanovski, 1988, 171.

⁵²⁵ Mesihović, 2009, 60.

⁵²⁶ Šaćić Beća, 2018 A, 122 – 123.

⁵²⁷ Bojanovski, isto.

⁵²⁸ Šaćić Beća, 2018 A, 116.

da bolje ulegne u neku građevinu, što bi bila njena sekundarna upotreba. Zanimljivo je da je u blizini crkve bilo manje njemačko utvrđenje u Drugom svjetskom ratu, i da je neko od njemačkih vojnika otvarao grobnicu kako su istraživači unutar nje pronašli ostatke njemačke bilježnice. Spomenik se nalazi u depou Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Stela je prilično oštećena pa tako i njeno natpisno polje, u kojem je većina redova slabo očuvana. Kompozicija spomenika se može podijeliti na četiri dijela. U njegovom gornjem dijelu su prisutni ostaci akroterija, a u sredini manjeg uzvišenja. Ispod akroterija je prvo polje; na njegovoj lijevoj strani su ostaci polupalmete, a u sredini četverolisna rozeta. Ispod prvo polja je horizontalni ukras u obliku palme ili riblje kosti. U drugom polju je na lijevoj strani polukrug, ukrašen u obliku užeta, dok je desni otučen. Gornji okvir trećeg polja ima ukras u obliku zubaca, a unutar njega je trougao ukrašen u formi konopa. U trouglu je četverolisna rozeta u krugu. Ispod ovog polja javlja se ponovo ukras u obliku palme ili riblje kosti. Čini se da tri prva polja oponašaju edikulu, čime bi stela pripadala arhitektonskom tipu. Četvrti dio spomenika je natpisno polje, koje je uokvireno vitičastim ornamentom, koji podsjeća na listove bršljana.

Visina: 140 cm; Širina: (48) cm

Petrović, 1961, 233; Mesihović, 2011, 131; Paškvalin, 2012, 102; Lozić, 2018, 149.

ILJug 0627. (B)

EDCS-10000643 = EDH034118 = lupa-30366

D(is) [M(anibus)] / Aur(elio) / Tironi [mi]/leti(!) de[fun]/cto per[---] / |(-) D E Val[en]/tina so[cero] / caris(s)imo / posuit b[e]/ne me(renti)

Bogovima Manima, Aureliju Tironu, vojniku preminulom *per...D E Valentina* najdražem svekru(?) zalužnom podiže.

U plitkom natpisnom polju bilo je uklesano deset redova teksta, ali su oni veoma slabo sačuvani. Čini da je visina slova varirala i da se vide tragovi klesarskih linija. U R.4. dativ od *miles* napisan kao *mileti* umjesto *militi*. U zadnjem redu dvije ligature *NE* i *ME*.

Datacija: 171 – 300. godina

Preuzeto iz Petrović, 1961, 233, sl. 4

Ovaj spomenik, neobične sudbine, osim svojom kompozicijom i dekorativnom shemom, izaziva pažnju i svojim natpisom. Iz sačuvanog dijela natpisa protumačeno je da je Aurelije Tiron bio vojnik i da mu je nadgrobnni spomenik podigla snaha Valentina. U kojoj jedinici je Tiron služio, ukoliko je zaista bio vojno lice, nije sačuvano na spomeniku ili nije ni bilo navedeno. Po tumačenju Tiron je u trenutku smrti bio aktivni vojnik, koji je imao odraslog sina koji je uz to bio i oženjen. Pitanje je zašto bi snaha podigla spomenik pokojniku ukoliko je njegov sin bio živ, ali svi odgovori na nedoumice koje izaziva natpis bi bili na nivou puke spekulacije. Pokojnik je imao aurelijevsko gentilno ime, a njegov kognomen je bio rasprostranjen u Italiji i Africi, ali se javlja i u drugim dijelovima Carstva.⁵²⁹ Valentinin kognomen je latinski, a sporadično se javlja i u Dalmaciji.⁵³⁰ Tačna lokacija sa koje spomenik potiče nije utvrđena. Bojanovski je Gornji Vakuf, odnosno područje gornjeg toka Vrbasa, smatrao teritorijom municipija Bistuensiuma.⁵³¹ S druge strane, Mesihović ne dijeli to mišljenje i smatra da su Skopljansku udolinu naseljavali Deretini, skupina koju Plinije Stariji pominje u svom djelu *Naturalis Historia*.⁵³²

71. Stela Aurelija Proba i Prokule iz Zenice

Spomenik je nađen prilikom poljskih radova 1891. godine u mjestu Bilimišće kod Zenice. Kako je tada pronađeno 10 cijelih ili fragmentiranih spomenika, naredne godine je provedeno arheološko istraživanje. Ono je otkrilo ostatke ranohrišćanske bazilike na lokaciji gdje su otkopani spomenici. Stela se danas nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Stela pripada

⁵²⁹ Alföldy, 1969, 311; *OPEL IV*, 123.

⁵³⁰ Isto, 320; *OPEL IV*, 140.

⁵³¹ Bojanovski, 1988, 155 – 168.

⁵³² Mesihović, 2011, 131.

arhitektonskom tipu, a odlomljena je u gornjem dijelu i na lijevoj strani. Izrađena je od krečnjaka. Kako je gornji dio odlomljen prisutni su samo tragovi zabata i akroterija, a bordura na lijevoj strani u potpunosti je uništena. Portretnu nišu su zatvarali arhitrav i stilizovani pilastri. U niši je prikazan bračni par. Muškarac je sa desne strane; odjeven je u tuniku i ogrtač. Ogrtač se kopča na desnom ramenu fibulom tipa „sidro“, a u lijevoj ruci muška osoba drži svitak (*testamentum*). Njegova desna ruka je prebačena preko ramena žene. Čini se da su kod muškarca naznačeni brkovi i brada. Žena ima dugačko ovalno lice sa bademastim očima. Nos je odbijen, ali su sačuvana stilizovana usta oblika tanke linije koja se na krajevima savija. Ženska osoba je odjevena u tuniku visokog struka, sa dugim i širokim rukavima i okruglim izrezom. Preko nosi ogrtač koji se kopča istom fibulom kao kod muškarca, a ruke su joj prekrštene i na obje ima narukvicu. Oko vrata nosi ogrlicu, a na grudima agraf. Čini se da je predstavljena njena kosa, a ne marama ili kapa. Drugu predstavu, odvojenu od edikule gredom, čini muškarac koji vodi konja. Detalji konjske opreme su pažljivo odrađeni. Ova muška osoba je takođe odjevena u tuniku i ogrtač koji se kopča na desnom ramenu, ali je teško prepoznati o kojem tipu kopče je riječ. Treći dio stele je neprofilisano kvadratno natpisno polje. Od srednjeg dijela stele kreće bordura oblika stilizovane vinove loze, koja raste iz posude koja podsjeća na amforu. Iz posude ka gornjem dijelu izlazi grana palme. Iznad sačuvanog pilastra vide se tragovi četvorolisne rozete. U natpisnom polju se vide ostaci crvene boje.

Visina: (187) cm; Širina: (66) cm; Debljina: 15 cm

Truhelka, 1892, 344; Truhelka, 1893 A, 277; Bojanovski, 1988, 166; Mesihović, 2011, 53; Paškvalin, 2012, 67; Lozić, 2018, 174.

ILJug 1610 = CIL 03, 12764.

EDCS-31400218 = EDH-055950 = lupa-23372

D(is) Ma(nibus) // Li(cinius) Victorinu(s) / mi(les) le(gionis) II(?) A(u)re(lio) Probo / pa(tri) def(uncto) anno(rum) LV / et Procul(a)e ma(tri) def(unctae)⁵ / pi(a)e bene me(rentibus) pos(uit)

Bogovima Manima, Licinije Viktorin, vojnik legije II(?), Aureliju Probu, ocu preminulom u 55. godini i Prokuli, preminuloj majci pobožnoj, zaslužnima podiže.

Natpis se sastoji od šest redova, s tim da je prvi uklesan na okviru natpisnog polja. Slova su pisana rustičnom kapitalom i njihova visina varira između 6,5 i 5,1 cm. Tragovi klesarskih

linija. -R.1: Posvetna formula *DM* u formi *DMA*. Ligatura slova *MA*. Slova nejednaka. -R.2: Slova nejednaka, naročito uočljivo kod zadnja dva jer su manja od ostalih. Nomen u abrevijaciji, a kod kognomena nedostaje zadnje slovo *s*. -R.3: Riječi u abrevijaciji, visina slova nije jednaka. Između riječi *puncta triangularia*. -R.4: Riječi u abrevijaciji. Slova nejednaka. Između riječi *punctum distinguens*. -R.5: Slova nejednaka. Riječi u abrevijaciji, a između *punctum distinguens*. -R.6: Visina slova varira. Riječi u abrevijaciji, a između *puncta triangularia*. U riječi *piae*, nedostaje slovo *a*.

Datacija: 300 – 350. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/23372/photos/1> (29/04/22)

Licinije Viktorin je podigao spomenik za svoje preminule roditelje, Aurelija Proba i Prokulu. Viktorin je bio vojnik, ali ime njegove legije nije navedeno. Nije sigurno ni da li legija u nazivu sadrži broj I ili je u pitanju broj II kako je natpis u ovom dijelu izlizan. Uvidom u spomenik primjećuje se broj I i donja polovina vertikalne haste drugog broja što bi išlo u prilog tome da je u natpisu stajao broj II. Natpis ne nudi više informacija o osobama čija imena pominje. Ipak, stela je značajna zbog lokacije na kojoj je pronađena. Naime, epigrafski spomenici, od kojih neki upravo dolaze sa prostora Zenice, potvrđuju postojanje municipija u srednjoj Bosni. Protumačeno je da je njegov naziv bio *municipium Bistuensium*, a kako je poznat samo na osnovu epigrafskih izvora, pitanje njegove ubikacije i teritorije nikada nije riješeno.⁵³³ Na osnovu natpisa i ostataka antičke arhitekture iz Zenice i natpisa iz Varvare, C. Patsch je zaključio da su na srednjebosanskom prostoru postojala dva municipija, *Bistue Vetus*

⁵³³ Bojanovski, 1988, 157.

u Varvari i *Bistue Nova* u Zenici. Ova dva toponima se pominju u Tabula Peutingeriana, ali kao putne stanice.⁵³⁴

Autori su nastavili da tragaju za položajem dva toponima, prihvativši Pačevu tezu da su postojala dva municipija. Međutim, Bojanovski je smatrao da se može govoriti samo o jednom, sa velikom pripadajućom teritorijom, municipiju. On je bio mišljenja da su postojale dvije putne stanice, *Bistue Vetus* negdje u Duvanjskom polju, i *Bistue Nova* u Bugojnu, gdje je ujedno bio centar municipija *Bistuensium*.⁵³⁵ Kao razlog protivljenja tezi da je centar municipija bio na prostoru Zenice, on navodi da se ona ne nalazi na važnom cestovnom pravcu *Salona-Argentaria*. Uz to pominje da su na zeničkim spomenicima najzastupljenije osobe koje imaju gentilicij *Aurelius*, što ga navodi na zaključak da su osobe sa ove teritorije dobile rimsko građanstvo tek Karakalinom reformom (212). Relativno kasno dobijanje civiteta bi značilo da Zenica nije mogla biti centar municipija, kako se na drugim mjestima javljaju spomenici koji pominju osobe sa flavijevskim gentilicijem.⁵³⁶ Bez obzira na, po njemu, nelogičnost povezivanja Zenice i centra municipija, on ne navodi dovoljno dobre razloge zašto bi ga trebalo tražiti u Bugojnu. Na prostoru Bugojna postoje tragovi rimske arhitekture i jedna epigrafska potvrda imena municipija, ali još uvijek nisu pronađeni spomenici koji bi rasvijetlili ovaj problem. Mesihović je mišljenja da Zenica jeste bila centar municipija te da mu je pripadalo njeno šire područje, porječje Lašve i oblast do Kaknja.⁵³⁷ U iščekivanju budućih arheoloških istraživanja koja će ubicirati municipij *Bistuensium*, potrebno je spomenuti da je područje Zenice, bez obzira bila ona centar municipija ili ne, moralo biti značajno kako je ovdje nađen veći broj votivnih spomenika, spomenika sa pomenom sveštenika te ostaci arhitekture koji svjedoče o njenoj važnosti za antički svijet.

72. Posvetni natpis Marsu Augustu iz Liješća kod Skelana

Votivni spomenik nađen 1898. godine u selu Liješće u blizini Skelana. Ara nije bila *in situ*. Patsch 1914. godine piše da se još uvijek ne nalazi u muzeju, a njena sadašnja lokacija nije poznata.⁵³⁸ Riječ je o kockastoj ari koja je bila lijepo izrađena. Krovni dio i baza su joj bili profilisani, i to sa svih strana što znači da je i zadnja strana bila obrađena. Streha je imala

---

⁵³⁴ Patsch, 1895, 236 – 245.

⁵³⁵ Bojanovski, 1988, 163 – 166.

⁵³⁶ Isto, 161.

⁵³⁷ Mesihović, 2011, 9.

⁵³⁸ Patsch, 1914, 175, fn. 2.

reljefnu dekoraciju. U središtu je bio vijenac, a u uglovima scoliki ukras. Spomenik je bio očuvan u cjelosti uz nekoliko pukotina na prednjoj strani.

Visina: 84 cm; Širina: 50 cm; Debljina: 43 cm

Patsch, 1909, 146; Patsch, 1914, Imamović, 1977, 388; Škegro, 1997, 104; Mesihović, 2011, 214 – 215; Glavaš, 2016, 34.

AE 1910, 0214 = ILJug 1532.

EDCS-10100525 = EDH-030042

*Marti Aug(usto) / Iul(ius) Longin(us) / b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) ex le(gione) / V Macedon(ica) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*⁵

Marsu Augustu, Julije Longin, konzularni beneficijar iz legije Pete Makedonike zavjet ispunio rado, zaslužno.

Natpis je činilo pet redova teksta. Na osnovu crteža bi se reklo da je visina slova varirala, a zanimljivo je da su se u tri reda nalazile ligature.

Datacija: 101 – 270. godina

Preuzeto sa javne domene

[https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$CBI_00455.jpg:\\$ILJug-03_01532.jpg&nr=1](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$CBI_00455.jpg:$ILJug-03_01532.jpg&nr=1)
(07/05/22)

Žrtvenik je Marsu Augustu posvetio Julije Longin, konzularni beneficijar iz legije Pete Makedonike. Ova jedinica nije nikada bila stacionirana u Dalmaciji, ali se prisustvo njenog pripadnika objašnjava funkcijom koju je obavljao. Legija spada u jedinice formirane prije nove ere. Naziv je dobila po provinciji u kojoj se istakla vojnim zaslugama i gdje ostaje do 6. godine nove ere, kada prelazi u Meziju.⁵³⁹ Longin je podigao aru božanstvu rata i vojničkog poziva, a

---

⁵³⁹ Keppie, 1998, 179.

budući da je bio legionar povezanost je jasna.⁵⁴⁰ Dedikantov kognomen je bio raširen posvuda u Carstvu.⁵⁴¹ U Liješću je nađeno više beneficijarskih spomenika, kao i u samim Skelanima. Autori pretpostavljaju da su liješćanski spomenici preneseni iz Skelana kako bi bili sekundarno upotrijebljeni. Razlog za ovu pretpostavku je što se ben. stanica ubicira upravo u Skelane, kako je ova važna prometna tačka na velikoj okuci i nesporedno uz prelaz preko rijeke Drine. Poznato je da su stanice uvijek bile pored važnih prometnica.⁵⁴² Ovo područje je pripadalo teritoriji municipija *Malvesiatium*, koja je obuhvatala i lijevu i desnu obalu rijeke Drine. Bojanovski centar municipija ubicira u Skelane, ali se pojedini autori ne slažu sa tom tezom pa smatraju da je municipalni centar bio kod današnje Požege u Srbiji.⁵⁴³ Bilo kako bilo, Bojanovski do svog zaključka nije došao slučajno. Naime, epigrafska građa iz Skelana potvrđuje postojanje gradskog vijeća na njegovom području, a značajni arhitektonski ostaci, naročito gradske vijećnice, bi bili samo još jedna potvrda njegove teze. Pored toga, on ističe izuzetan položaj ovog naselja, uz važnu kopnenu saobraćajnicu, a opet pored riječnog prelaza te veći broj spomenika beneficijara, za koje je poznato da su veoma često boravili u municipalnim centrima.⁵⁴⁴

73. Ulomak posvetnog natpisa Kapitolinskoj trijadi iz Liješća kod Skelana

Fragment votivnog spomenika nađen 1896. godine na obali rijeke Drine na lokaciji Karaula u Liješću kod Skelana. Danas se nalazi u Skelanima. Žrtvenik napravljen od krečnjaka, a kako je riječ o oštećenom fragmentu natpisnog polja, ne može se odrediti njegov cjelokupni izgled.

Visina: 103 cm; Širina: 52 cm; Debljina: 39 cm

Patsch, 1909, 145; Imamović, 1977, 380; Škegro, 1997, 104; Glavaš, 2016, 34.

CIL 03, 14219, 15.

EDCS-32201024 = EDH-052438

---

⁵⁴⁰ Imamović, 1977, 146.

⁵⁴¹ Alföldy, 1969, 232; *OPEL III*, 31.

⁵⁴² Glavaš, 2016, 33.

⁵⁴³ Bojanovski, 1988, 177; za ubiciranje u Požegi up. F. Papazoglou, *Le municipium Malvesatium et son territoire*, *ŽA* 7, 1957, 114.

⁵⁴⁴ Bojanovski, 1988, 179 – 191.

*I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)] / I(unoni) M(inervae) Fl(avius) M[---] / [--]AV[---
b(ene)f(iciarius)? co(n)s(ularis)?] / [l]eg(ionis) X[---] / [--] |(centurio)(?) leg(ionis) XI[---]⁵ /
v(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)]*

Jupiteru, Najboljem, Najvećem, Junoni, Minervi, Flavije(?) M(...) ...AV...konzularni
beneficijar(?) legije X(...), centurion(?) legije XI(...), zavjet ispunio rado, zaslužno.

Natpis je činilo šest redova teksta. Fragment dosta oštećen pa čitanje upitno.

Datacija: 171 – 300. godina

Preuzeto sa javne domene

[https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$CBI_00457.jpg](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$CBI_00457.jpg) (20/05/22)

Sve što se može zaključiti iz natpisa je da je beneficijar nepoznatog(izgubljenog) imena i legije podigao spomenik u čast Kapitolinske trijade. Radi se o zvaničnom kultu tri vrhovna rimska božanstva- Jupitera, Junone i Minerve pa je vojska čest dedikant. Međutim, u unutrašnjosti provincije Dalmacije je nađen mali broj spomenika ove kultne zajednice.⁵⁴⁵ C.Patsch je smatrao da su svi beneficijarski spomenici nađeni u Liješću, doneseni iz Skelana da bi bili sekundarno upotrijebljeni.⁵⁴⁶ Na osnovu većeg broja beneficijarskih spomenika poteklih sa ovog područja, pretpostavlja se da je u Skelanima bila beneficijarska stanica.⁵⁴⁷

74. Posvetni natpis Jupiteru i Marsu iz Liješća kod Skelana

Žrtvenik je izvučen iz rijeke Drine 1895. godine u Liješću kod Skelana. Čuva se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Spomenik je napravljen od krečnjaka, sa profilacijom baze i krovnog dijela, a ima formu kockaste are. Oštećenja prisutna na ivicama are, a pukotine na natpisnom polju.

⁵⁴⁵ Imamović, 1977, 134.

⁵⁴⁶ Patsch, 1909, 144.

⁵⁴⁷ Glavaš, 2016, 33.

Visina: 87 cm; Širina: 43 cm; Debljina: 39 cm

Patsch, 1909, 145; Abramić, 1922, 62; Imamović, 1977, 380; Škegro, 1997, 105; Glavaš, 2016, 33.

CIL 03, 14219.

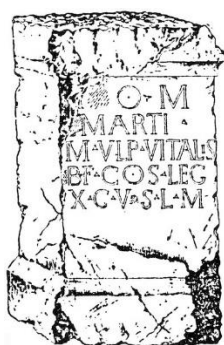
EDCS-32100155 = EDH-052458

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / e[t](?) Marti / M(arcus) Ulp(ius) Vitalis / b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) / X g(eminae) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*⁵

Jupiteru, Najboljem, Najvećem i Marsu, Marko Ulpije Vital, konzularni beneficijar legije Desete Gemine, zavjet ispunio rado, zaslužno.

Natpis čini pet redova teksta. Slova su pravilna i lijepo klesana, uz varijacije u visini kako su u prvom redu najkrupnija. -R.1: Od posvetne formule IOM u abrevijaciji nedostaje početno slovo usljed oštećenja. Između dvije preostale grafeme *punctum distinguens*. -R.2: Dvije riječi u redu; od prve vidljiva samo jedna horizontalna hasta- pretpostavljeno da je pisalo *et*. Iza druge riječi *punctum distinguens*. -R.3: *Tria nomina* dedikanta; prenamen i nomen u skraćenom obliku. Između riječi *puncta triangularia*. U zadnjoj riječi slovo i znatno manje od ostalih grafema. -R.4: U redu tri riječi u abrevijaciji, a između njih *punctum distinguens*. -R.5: U redu četiri riječi u abrevijaciji, i to data samo početna slova, i broj. Između svakog znaka *punctum distinguens*.

Datacija: 131 – 250. godina

Preuzeto sa javne domene

[https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$CBI_00458.jpg](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$CBI_00458.jpg) (16/05/22)

Aru je Jupiteru i Marsu posvetio M. Ulpije Vital, beneficijar iz legije Deseta Gemina. Vojna lica su ovoj kulturnoj zajednici često posvećivala spomenike kako je Jupiter vrhovno, a Mars vojno božanstvo.⁵⁴⁸ Dedikant, odnosno njegova porodica je građanstvo dobila za vrijeme

⁵⁴⁸ Imamović, 1977, 135.

Trajana (98 – 117), o čemu svjedoči njegovo gentilno ime. Vitalov kognomen je bio dosta raširen; naročito u Italiji, keltskim i tračkim provincijama. U Dalmaciji se javlja, ali ne među domaćim stanovništvom.⁵⁴⁹ Dedicant je bio vojnik legije Desete Gemine, koja je formirana još za vremena Republike, a bila je smještena u Hispaniji pa u Karnuntu da bi od 114. godine bila stalno stacionirana u Vindoboni sve do petog stoljeća. Iz provincije Dalmacije potiče veći broj spomenika njenih legionara, a svi oni su, kao i Vital, obavljali dužnost konzularnih beneficijara.⁵⁵⁰ Spomenik se dovodi u kontekst pretpostavljene beneficijarske stanice u Skelanima.⁵⁵¹

75. Posvetni natpis Kapitolinskoj trijadi iz Liješća kod Skelana

Veoma oštećena votivna ara nađena 1895. godine na obali rijeke Drine na lokalitetu Karaula u Liješću kod Skelana. Danas se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Spomenik ima formu kockaste are, a napravljen je od krečnjaka. Gornji dio, iznad natpisnog polja, u potpunosti nedostaje. Baza je oštećena, mjestimično odbijena, kao i natpisno polje. Vertikalno naprsnuće ide cijelom dužinom natpisnog polja.

Visina: (86) cm; Širina: 46 cm; Debljina: 39 cm

Patsch, 1909, 145; Imamović, 1977, 378; Škegro, 1997, 105; Glavaš, 2016, 33.

CIL 03, 14218. (B) = ILJug 1529.

EDCS-32201011 = EDH-052429

*[I]ovi Iuno/ni Miner/vae M(arcus) Ulp(ius) / Canius be(neficiarius) / co(n)s(ularis) leg(ionis)
I ad⁵ /iut(ricis) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

Jupiteru, Junoni, Minervi, Marko Ulpije Kanije, konzularni beneficijar legije Prve Pomoćnice, zavjet ispunio rado, zaslužno.

Natpis čini šest, djelimično sačuvanih redova. Visina slova varira. Natpisno polje ima dosta oštećenja, ali se prepoznaju abrevijacije i mjestimično se može uočiti *punctum distinguens*.

---

⁵⁴⁹ Alföldy, 1969, 330; *OPEL IV*, 176.

⁵⁵⁰ Matijević, 2012, 71.

⁵⁵¹ Glavaš, 2016, 33.

Datacija: 151 – 250. godina

Preuzeto sa javne domene

[https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$CBI_00456.jpg;\\$CIL_03_14218.jpg](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$CBI_00456.jpg;$CIL_03_14218.jpg) (13/05/22)

Aru je Kapitolinskoj trijadi posvetio beneficijar iz legije Prve Pomoćnice, M. Ulpije Kanije. Kapitolinska trijada je bila kulturna zajednica Jupitera, Junone i Minerve. Radi se o zvaničnom kultu tri vrhovna rimska božanstva pa se vojna lica često javljaju u ulozi dedikanata. Međutim, u unutrašnjosti provincije Dalmacije je nađen mali broj spomenika ove kulturne zajednice.⁵⁵² S obzirom na ovakvu situaciju, zanimljivo je da su u kontekstu skelanske beneficijarske stanice nađena dva spomenika posvećena ovoj kulturnoj zajednici. Kanijeva porodica je građanstvo dobila za Trajanove vladavine (98 – 117), a njegov kognomen je karakterističan za Italiju, naročito njen sjeverni dio, mada se javlja i u ostalim provincijama.⁵⁵³ Ovaj spomenik je četvrta i posljednja beneficijarska ara nađena u Liješću. Sve one se povezuju sa ben. stanicom u Skelanima. Pretpostavlja se da su sa originalne lokacije donesene u Liješće u srednjem vijeku da bi bile iskorištene kao nadgrobnici.⁵⁵⁴

76. Posvetni natpis konzularnog beneficijara legije Pete Makedonike iz Skelana

Fragment natpisa nađen 1948. godine u sekundarnoj upotrebi, uzidan u zgradu zadruge u Skelanima. Nije poznata njegova sadašnja lokacija. Kako se radi o manjem fragmentu natpisnog polja, može se konstatovati samo da je spomenik bio izrađen od krečnjaka.

Visina: (36) cm; Širina: (25) cm

ILJug 0081.

EDCS-10000192 = EDH-032875

---

⁵⁵² Imamović, 1977, 134.

⁵⁵³ Alföldy, 1969, 72; *OPEL II*, 32.

⁵⁵⁴ Patsch, 1909, 144.

-----] / [---]LO[---] / [---] b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) / [leg(ionis) V] Maced(onicae) /
[v(otum) s(olvit) l(ibens)] m(erito)

...konzularni beneficijar legije Peta Makedonika zavjet ispunio rado, zaslužno.

Fragment, nažalost, sadrži samo tragove dijelove reda natpisa. Reklo bi se da su slova jednaka i mogu se uočiti riječi u abrevijaciji.

Datacija: 171 – 300. godina

Preuzeto sa [https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$CBI_00471.jpg](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$CBI_00471.jpg)

(07/05/22)

Manji fragment natpisnog polja, po svoj prilici votivnog spomenika, ukazuje samo da je spomenik podigao beneficijar iz legije Peta Makedonika. Njegovo ime kao i božanstvo kome je posvetio žrtvenik nisu poznati. Na osnovu većeg broja spomenika koje podižu beneficijari, pretpostavlja se postojanje njihove stanice u Skelanima.⁵⁵⁵ Iz iste legije je na području Skelana potvrđen još jedan beneficijar. Njegov spomenik je nađen u Liješću i bio je tema jedne od prethodnih kataloških jedinica.

77. Posvetni natpis Jupiteru iz Skelana

Votivni spomenik nađen 1896. godine u sekundarnoj upotrebi prilikom arheoloških istraživanja u Skelanima. Ovom prilikom su nađeni ostaci dvije paleohrišćanske crkve, a u onu poznatu pod brojem I bio je uzidan Maksimov spomenik. Danas se čuva u Arheološkom muzeju u Skelanima. Maksimov votivni spomenik ima formu kockaste are, a napravljen je od krečnjaka. Odrađen je sa svih strana, a u strehi ima reljefno izvedene imitacije akroterija sa sve

---

⁵⁵⁵ Glavaš, 2016, 120.

četiri strane. Ara ima i posebno nasadenu plintu na nastavku. Pukotine su prisutne po cijeloj površini, a gornja desna strana spomenika je odbijena.

Visina: 104 cm; Širina: 49 cm; Debljina: 41 cm

Patsch, 1909, 144; Imamović, 1977, 368; Škegro, 1997, 104; Mesihović, 2011, 223.

CIL 03, 14219, 4.

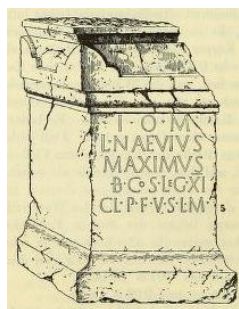
EDCS-32201014 = EDH-052412

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / L(ucius) Naevius / Maximus / b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) XI / Cl(audiae) p(iae) f(idelis) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*⁵

Jupiteru, Najboljem, Najvećem, Lucije Nevije Maksim, konzularni beneficijar legije Jedanaeste Klaudiju odane vjerne, zavjet ispunio rado, zaslužno.

Natpis čini pet redova teksta. Slova su lijepo klesana, pravilna, ali visina po redovima se razlikuje. Najkrupnija su u prvom, a najsitnija u posljednjem redu. -R.1: Posvetna formula *IOM* u abrevijaciji sa *puncta triangularia* između grafema. -R.2: U redu prenamen u abrevijaciji i nomen dedikanta. Između riječi *punctum distinguens*. -R.3: Jedna riječ u redu. -R.4: Sve riječi u redu u abrevijaciji, u redu još broj XI. Između riječi *puncta triangularia*. U drugoj riječi slovo o dosta manje od ostalih slova, a u trećoj riječi slovo e. -R.5: Od svih riječi u redu dato samo početno slovo. Između grafema trougaoni znaci interpunkcije.

Datacija: 151 – 300. godina

Preuzeto iz Patsch, 1909, 144, sl. 41

Aru je Jupiteru posvetio Lucije Nevije Maksim, beneficijar Jedanaeste legije CPF. Maksimovo gentilno ime je bilo veoma često u Italiji, mada se javlja i u ostalim provincijama, dok se za njegov kognomen može reći da je jedan od najčešćih u čitavom Carstvu.⁵⁵⁶ Maksim

⁵⁵⁶ Alföldy, 1969, 101, 242; *OPEL III*, 70.

je vršio funkciju konzularnog beneficijara na ovom području, na kojem se pored ben. stanice ubicira i municipalni centar *Malvesiatium*-a.⁵⁵⁷ Jedanaesta legija je većinu prvog stoljeća bila stacionirana u provinciji Dalmaciji. Kao rezultat podrške caru Klaudiju tokom pobune namjesnika Dalmacije 42. godine, ona dobija počasni naziv *Claudia Pia Fidelis*. Legija napušta ovu provinciju 69. godine.⁵⁵⁸ Nakon prestacioniranja ona postepeno gubi epitete *pia fidelis* iz svog naziva. Već od druge polovine drugog stoljeća može se računati samo na *Claudia* u nazivu legije. Posljednja pouzdano potvrđena pojava ovog počasnog naziva u imenu legije se datuje između 238. i 244. godine.⁵⁵⁹ Stoga je *terminus post quem* za Maksimovu aru 69. godina, a *terminus ante quem* druga polovina trećeg stoljeća.

78. Posvetni natpis Jupiteru i Marsu Augustu iz Skelana

Spomenik je nađen 1896. godine, u istom kontekstu kao i ara iz prethodne kataloške jedinice. Nađen je u sekundarnoj upotrebi, uzidan u paleohrišćansku crkvu označenu brojem I u Skelanima. Nije poznato gdje se danas nalazi. Pišući o spomenicima iz Skelana 1909. godine, Patsch prenosi da su lakši spomenici odvezeni u Zemaljski muzej, a teži ostavljeni u jednoj prostoriji crkve I, koja je bila natkrivena tim povodom.⁵⁶⁰ On posebno ne izdvaja koji spomenik je pripadao kojoj kategoriji pa ja za neke skelanske spomenike teško utvrditi današnju lokaciju. Ima formu kockaste are i napravljen je od krečnjaka. Streha i baza su profilisane, i to sa svih strana. U strehi reljefno prikazane akroterije. Pukotine prisutne na donjoj desnoj i gronjoj lijevoj strani.

Visina: 125 cm; Širina: 62 cm; Debljina: 55 cm

Patsch, 1909, 1146; Imamović, 1977, 380; Škegro, 1997, 104.

CIL 03, 14219, 5 = ILJug 1530.

EDCS-32201015 = EDH-052466

*[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) / et Marti Aug(usto) [s]a[c(rum)] / ...[s ---]... / ... b(eneficiarius) / co(n)s(ularis) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*⁵

---

⁵⁵⁷ Bojanovski, 1988, 177.

⁵⁵⁸ Tončinić, 2017, 92.

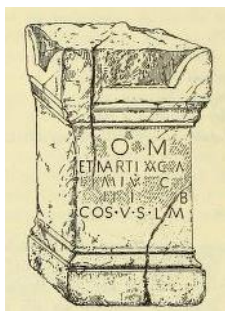
⁵⁵⁹ Isto, 94.

⁵⁶⁰ Patsch, 1909, 144.

Jupiteru, Najboljem, Najvećem, i Marsu Augustu posvećeno /... / konzularni beneficijar, zavjet ispunio rado, zaslužno.

Natpis čini pet redova slova. Jako je istrošen pa je čitanje R.2, R.3. i R.4. upitno. Čini se da je visina slova varirala, a prisutne su i abrevijacije. Reklo bi se da je u drugoj riječi R.2. prisutna ligatura *MA*.

Datacija: 101 – 300. godina

Preuzeto iz Patsch, 1909, 146, sl. 45

Iz čitljivog dijela natpisa jasno je da je spomenik Jupiteru i Marsu Augustu posvetio konzularni beneficijar. Ova kulturna zajednica je bila omiljena među vojskom kako je Jupiter vrhovno, a Mars vojno i ratničko božanstvo.⁵⁶¹ Pitanje je kako se zvao beneficijar koji je podigao aru i kojoj jedinici je originalno pripadao kako su redovi sa ovim podacima nečitljivi i gotovo je nemoguće prepoznati bilo koju grafemu.

79. Fragmenti nadgrobnog spomenika centuriona iz Skelana

Spomenik nađen 1897. godine u sekundarnoj upotrebi. Bio je uzidan u paleohrišćansku crkvu, poznato kao Crkva II u Skelanima. Nije poznata njegova današnja lokacija. Riječ je o četiri ulomka jednog nadgrobnika, izrađenog od krečnjaka. Cjelokupni izgled spomenika ne može se utvrditi, ali je natpisno polje po svojoj prilici bilo profilisano i okruženo vitičastom bordurom.

Visina: 37 cm; Širina: 32 cm

Patsch, 1909, 157; Bojanovski, 1988, 188; Mesihović, 2011, 233; Cesarik – Glavaš, 2017, 216.

ILJug 1543. = AE 2010, 1159. (B)

---

⁵⁶¹ Imamović, 1977, 135.

EDCS-10100533 = EDH-033794

D(is) M(anibus) / C(aio) Serg(io) Iu[li]ano [(centurioni?) / [co]h(ortis) I mil(iariae) / [vix(it) ann(os?)] XXVII⁵ / He[l]o[l]nia / Vera con/[iu]gi p(ientissimo) p(osuit)

Bogovima Manima, Gaju Sergiju Julijanu, centurionu kohorte Prve Milijarne, koji je živio 27(?) godina, Helonija Vera, suprugu najžalosnijem postavi.

Nesigurno koliko redova je činilo natpis jer su u pitanju fragmenti koji se ne uklapaju. Na osnovu crteža mogu se uočiti abrevijacije riječi i *puncta triangularia* gotovo u svakom redu.

Datacija: 101 – 250. godina

Preuzeto iz Patsch, 1909, 157, sl. 67

Nadgrobnik je suprugu podigla Helonija Vera. Julijan je bio centurion kohorte Prve Milijarne, komandovao je, dakle, jednom njenom centurijom. Alföldy piše da su pokojnikov nomen i kognomen rasprostranjeni svuda, ali najčešće u Italiji te keltskim provincijama. On navodi i da je kognomen čest u Dalmaciji, ali ne među domaćim stanovništvom.⁵⁶² Ova njegova konstatacija bi bila u suprotnosti sa onim što je poznato nauci kad je riječ o Julijanovoj kohorti. Naime, radi se o kohorti Prvoj Milijarnoj *Delmatarum*, koja je formirana u Dalmaciji, upravo od domaćeg stanovništva.⁵⁶³ Kohorta je nastala u vremenu krize koja je pogodila Carstvo za princepsa Marka Aurelija (161 – 180). Pretpostavlja se da je prvobitno bila stacionirana u takozvanom *praetentura Italiae et Alpium*, vojnom distriktu koji je formiran u cilju odbrane od napada germanskih skupina. Njeno prisustvo je kasnije potvrđeno u centru provincije Dalmacije, Saloni, a čini se da je u zadnjim godinama vladavine Marka Aurelija bila prebačena u jugoistočni dio provincije.⁵⁶⁴ Potvrda ovoga bi bio Julijanov nadgrobni spomenik kako je umro kao aktivni vojnik. Pretpostavlja se da su njeni odredi bili stacionirani na pozicijama s kojih su mogli kontrolisati važne saobraćajnice; u ovom slučaju to bi bila cesta koja je vodila

⁵⁶² Alföldy, 1969, 120, 223; *OPEL II*, 200.

⁵⁶³ Wilkes, 1969, 473; Alföldy, 1987, 287.

⁵⁶⁴ Cesarik – Glavaš, 2017, 212.

u Domaviju, značajno izvorište srebra.⁵⁶⁵ Nakon dolaska u ovaj dio Dalmacije, smatra se da je prvo bila stacionirana negdje u okolini Užica, da bi kasnije prešla u vojni logor u Makljenovcu kod Doboja.⁵⁶⁶

80. Posvetni natpis Jupiteru iz Skelana

Spomenik je nađen 2000. godine u Skelanima prilikom sahrane na lokalnom groblju. Ara je 2003. godine prenesena u Muzej Semberije u Bijeljini, gdje se i danas nalazi. Spomenik je napravljen od krečnjaka i ima profilisanu bazu i gornji dio. U strehi reljefna predstava rozete i listova bršljana. Ista predstava je i na bočnim stranama are.

Visina: 97 cm; Širina: 51 cm; Debljina: 34 cm

Ferjančić – Pelcer – Babić, 2009, 247 – 248; Cesarik – Glavaš, 2017, 216.

AE 2009, 1009.

EDCS-46400961 = EDH-057372

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / M(arcus) Luccius / Valens |(centurio) coh(ortis) / I mil(liariae) cum M(arco) / Luccio Fron⁵/tone filio / l(ibens) m(erito) p(osuit)

Jupiteru, Najboljem, Najvećem, Marko Lukije Valens, centurion Prve Milijarne kohorte sa sinom Markom Lukijom Frontonom, rado, zaslužno postavi.

Natpis čini 7 redova slova. Njihova visina varira. -R.1: Posvetna formula *IOM* u abrevijaciji. Visina slova 5,7 cm, osim slova O čija je visina 6 cm. -R.2: Prenomen dedikanta u abrevijaciji i nomen dat u cjelosti. Visina slova 4 cm. -R.3: Kognomen, oznaka za centuriona i riječ u abrevijaciji čine ovaj red. Visina slova iznosi 3 cm. -R.4: U redu tri riječi, od kojih su dvije u abrevijaciji, i broj I. Visina slova: 3 cm. -R.5: Nomen drugog dedikanta i polovina kognomena, koji se nastavlja u sljedećem redu. Visina slova 3 cm. -R.6: Nastavak kognomena i jedna riječ. I u ovom redu slova visoka 3 cm. -R.7: Formula *libens merito posuit* u abrevijaciji, a visina slova iznosi 3 cm.

Datacija: 171 – 300. godina

---

⁵⁶⁵ Cesarik – Glavaš, 2017, 212.

⁵⁶⁶ Šačić, 2014, 161.

Preuzeto sa javne domene

[https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$ZPE-169-247.jpg](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$ZPE-169-247.jpg) (07/06/22)

Riječ je o spomeniku još jednog centuriona kohorte *I milliaria* sa područja Skelana. S tim što se u ovom slučaju radi o votivnom, a ne nadgrobnom spomeniku. Valens je aru, skupa sa svojim sinom, posvetio omiljenom božanstvu među vojskom – Jupiteru.⁵⁶⁷ Budući da je centurion zajedno sa sinom podigao spomenik, to bi ukazivalo na njegov duži boravak, odnosno službu u Skelanima. Zanimljivo je da se gentilno ime oca i sina prvi put javlja u provinciji Dalmaciji sa ovim natpisom. Posvjedočeno je u Rimu i sporadično u zapadnim provincijama.⁵⁶⁸ Ova činjenica izaziva nedoumicu s obzirom da autori smatraju da je u kohortu regrutovano domaće stanovništvo iz Dalmacije, gdje je jedinica i boravila gotovo sve vrijeme svog postojanja.⁵⁶⁹

81. Ara Jupiteru iz Skelana

Spomenik je „zvanično“ pronađen 1939. godine među građevinskim ostacima u sjeveroistočnom dijelu rimskog naselja u Skelanima. Uz njega je nađen još jedan žrtvenik, tema sljedeće kataloške jedinice, a oba su uskoro prenesena u Bajinu Baštu. Danas se nalaze u dvorištu hotela „Drina“, u ovom srbijanskom naselju. Međutim, Patsch je 1909. godine pisao o lokaciji sa koje potiču spomenici; i sam je uočio ostatke neke građevine na ovom mjestu i dva beneficijarska spomenika koja su se nalazila *in situ*. Pretpostavio je da se radi o ostacima beneficijarske stanice, eventualno nekog hrama. Are on ne opisuje posebno, ali navodi da je jedna od njih bila posvećena Jupiteru.⁵⁷⁰ Stoga je osnovano pretpostaviti da su u pitanju isti spomenici koji će ponovo biti „nađeni“ 1939. godine. Ara je napravljena od krečnjaka, ima profilisanu bazu i gesims, ali samo sa prednje strane. Sa bočnih strana ovi elementi su prostog profila. U strehi su reljefno predstavljene akroterije. Spomenik je lijepe izrade i bio je dobro

⁵⁶⁷ Imamović, 1977, 126.

⁵⁶⁸ Ferjančić – Pelcer – Babić, 2009, 248; *OPEL III*, 34.

⁵⁶⁹ Wilkes, 1969, 473; Alföldy, 1987, 287.

⁵⁷⁰ Patsch, 1909, 141 – 142.

sačuvan, danas, međutim, su vremenske prilike učinile svoje kako stoji na otvorenom pa se akroterije ne mogu uočiti zbog istrošenosti. Natpisno polje takođe ima oštećenja, a odbijen je i desni gornji dio are.

Visina: 118 cm; Širina: 55 cm; Debljina: 46 cm

Patsch, 1909, 141; Imamović, 1977, 370; Škegro, 1997, 104; Glavaš, 2016, 33.

ILJug 1524. (B)

EDCS-10100519 = EDH-033782 = lupa-29902

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / C(aius) Aemi(lius) Inge(nuus) mil(es) / leg(ionis) XI Cl(audiae)⁵ / b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) / votum / s(olvit) l(ibens) m(erito)

Jupiteru, Najboljem, Najvećem, Gaj Emilije Ingen, vojnik legije Jedanaeste Klaudije, konzularni beneficijar, zavjet ispunio rado, zaslužno.

Natpis čini osam slovnih redova, a visina slova varira od 8,2 do 2,8 cm. -R.1: Slova u ovom redu najkrupnija. Posvetna formula *IOM* u skraćenom obliku. -R.2: Prenomen dedikanta dat u vidu početnog slova. U redu polovina nomena, koji se nastavlja u - R.3: Nastavak nomena i polovina kognomena u ovom redu. -R.4: Nastavak kognomena i jedna riječ u abrevijaciji. -R.5: Dvije riječi u abrevijaciji i broj XI. -R.6: Ovaj red kao da je naknadno uklesan. Slova su jako sitna i zbijena između R.5. i R.7. A između ova dva reda je prostor jednak prostoru između svaka dva druga reda. U redu dvije riječi u abrevijaciji. -R.7: U redu jedna riječ. -R.8: U redu početna slova tri riječi.

Datacija: 101 – 200. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/29902/photos/1> (17/05/22)

Spomenik je podigao beneficijar iz legije Jedanaesta Klaudija, Gaj Emilije Ingen. Njegovi nomen i kognomen su bili vrlo česti u svim provincijama Carstva.⁵⁷¹ Ingen nije prvi beneficijar ove legije koji je boravio u stanici u Skelanima, i tu postavio žrtvenik Jupiteru. Već je bilo riječi o drugom beneficijaru u nekoj od prethodnih kat. jedinica. Razlika je u tome što bi Ingenov spomenik mogao biti mlađi. Legija *XI Claudia P.F.* je u znak zahvalnosti za podršku caru Klaudiju, tokom pobune namjesnika Dalmacije 42. godine, dobila počasni naziv *Claudia Pia Fidelis*.⁵⁷² Ona postepeno gubi epitete *pia fidelis* iz svog naziva nakon prvog stoljeća. Već od druge polovine drugog stoljeća može se računati samo na *Claudia* u nazivu. Posljednja pouzdano potvrđena pojava ovog počasnog naziva u imenu legije se datuje između 238. i 244. godine.⁵⁷³ Kako je u ovom slučaju prisutan samo epitet *Claudia*, a u drugom pomenutom natpisu *Claudia P.F.*, Ingenov spomenik bi mogao biti protumačen kao mlađeg datuma.

82. Posvetni natpis Eskulapu i Higiji iz Skelana

Spomenik nađen uz aru iz prethodne kataloške jedinice, 1939. godine, među građevinskim ostacima u sjevero-istočnom dijelu rimskog naselja u Skelanima. Prenesen je u Bajinu Baštu i danas se nalazi u dvorištu hotela „Drina“ u ovom naselju. Vjerovatno je da je još Patsch u istraživanjima 1896. godine uočio ovaj spomenik, mada ga posebno ne opisuje. Ara je napravljena od krečnjaka, ali je razbijena u tri komada, s tim da je gornji dio odbijen. Ima profilisanu bazu i profilisani gesims, i to sa tri strane- prednjoj i bočnim. Danas su prisutna i druga oštećenja usljed izloženosti atmosferalijama.

Profiliran gesimis sa tri istrane igore i dolje.

Visina: 87 cm; Širina: 45 cm; Debljina: 35 cm

Imamović, 1977, 430; Škegro, 1997, 104; Mesihović, 2011, 216 – 217; Glavaš, 2016, 33.

ILJug 1522.

EDCS-10100517 = EDH- 033780 = lupa-29903

---

⁵⁷¹ Alföldy, 1969, 55, 222; *OPEL II*, 223.

⁵⁷² Tončinić, 2017, 92.

⁵⁷³ Isto, 94.

Aesculapio / et (H)ygiae Augg(ustis) / ss(acrum) / C(aius) Iul(ius) Hercu(lanus) b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)⁵ / leg(ionis) I Ital(icae) Moes(iae) / inf(erioris) l(ibens) p(osuit)

Eskulapu i Higiji, uzvišenima, posvećeno, Gaj Julije Herkulan, konzularni beneficijar legije Prve Italike iz Donje Mezije,

Natpis se sastoji od sedam redova. Visina slova varira između 3,5 i 4,8 cm. -R.1: Natpis je odbijen u nivou polovine prvog reda, ali je jasno da je bilo uklesano *Aesculapio*. Moguće da su zadnja dva slova ove riječi bila dosta manja od ostalih slova, ali je usljed oštećenja teško reći. -R.2: Tri riječi u redu. U drugoj izostavljeno početno slovo H. Treća u abrevijaciji. -R.3: U redu jedna riječ; slovo s poduplano kao oznaka za množinu. -R.4: U redu prenamen dedikanta dat samo u vidu početnog slova⁸, nomen u abrevijaciji polovina kognomena jer se ova riječ nastavlja u sljedećem redu. -R.5: Nastavak kognomena i abrevijacija dvije riječi u ovom redu. -R.6: Tri riječi i broj; sve riječi u abrevijaciji. -R.7: Tri riječi i to date u skraćenom obliku.

Datacija: 101 – 200. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/29903/photos/1> (23/05/22)

Aru je Eskulapu (Asklepiju) i Higiji posvetio beneficijar iz legije Prva Italika. Ova kulturna zajednica, grčkog porijekla, oca i kćerke je bila jatričkog karaktera.⁵⁷⁴ Dok je Herkulanova porodica civitet dobila relativno rano, njegov kognomen je latinskog porijekla, ali je bio čest i na tračkom prostoru.⁵⁷⁵ Herkulan je na području Skelana boravio u svojstvu konzularnog beneficijara, a poznato je da je njegova legija bila stacionirana u Novama u Meziji.⁵⁷⁶ U Stocu, antičkom Diluntu, je otkriven natpis beneficijara istog imena i iz iste legije. Autori smatraju da je u pitanju ista osoba, koja je prvo bila raspoređena u jednoj pa u drugoj stanici u provinciji Dalmaciji.⁵⁷⁷

⁵⁷⁴ Imamović, 1977, 219.

⁵⁷⁵ Alföldy, 1969, 215.

⁵⁷⁶ Glavaš, 2015, 289.

⁵⁷⁷ Marić, 2015, 121; Glavaš, 2016, 26.

83. Posvetni natpis Dijani iz Gradine kod Srebrenice

Ara je nađena 1892. godine u Gradini kod Srebrenice, ali okolnosti nalaza nisu poznate. Spomenik se danas čuva u depou Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Ara je napravljena od krečnjaka, a profilisani su joj i baza i gornji dio. Prisutna oštećenja su prekrivena cementnom masom, a nedostaje lijevi dio natpisnog polja, s tim da nije poznato u kom obimu. U središtu gornjeg dijela je reljefna predstava rozete.

Visina: 75,5 cm

Patsch 1893 A, 133 – 134; Imamović, 1977, 404; Bojanovski, 1988, 328; Mesihović, 2011, 188 - 189; Glavaš, 2016, 35.

CIL 03, 12723. (B)

EDCS-31400188 = EDH-052631 = lupa-23380

Dianae / Aug(ustae) / Aur(elius) Ga[-]/[-Janus b[e(neficiarius)] / co(n)s(ularis) p(rovinciae) P(annoniae) inf(erioris)⁵ / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Dijani Augusti, Aurelije Ga...n konzularni beneficijar provincije Donje Panonije, zavjet ispunio rado, zaslužno.

Natpis čini 6 redova slova, čija visina varira. -R.1: Jedna riječ, slova krupna. -R.2: Slova krupnija. Jedna riječ, i to u abrevijaciji. Početno slovo udaljeno od početka reda. -R.3: Dio imenske formule dedikanta, s nomenom u abrevijaciji. Spomenik oštećen u ovom dijelu pa kognomen nije u potpunosti sačuvan, a nastavlja se u sljedećem redu. -R.4: Nastavak kognomena i riječ u abrevijaciji, ali se sačuvalo samo počeno slovo B. Na osnovu riječi iz sljedećeg reda, pretpostavlja se da je bilo uklesano *beneficiaries*. -R.5: Slova sitna. Sve riječi u redu date u abrevijaciji. -R.6: Slova sitna. Formula *votum solvit libens merito* u abrevijaciji.

Datacija: 201 - 300. godina

Preuzeto sa <http://lupa.at/23380/photos/1> (31/04/22)

Aru je Dijani Augusti posvetio Aurelije G..., konzularni beneficijar. Aurelijev kognomen nije sačuvan u potpunosti, a ime njegove jedinice nije ni navedeno u natpisu. Jedina informacija koju natpis pruža je da je dedikant bio beneficijar (iz) provincije Donje Panonije. Beneficijari su bili, uglavnom, legionari koji bi iz svojih jedinica bivali raspoređeni kod namjesnika provincija i tu obavljali različite poslove. Oni su bili dio provincijalne administracije; namjesnikovi posrednici, i u dodiru sa lokalnim stanovništvom. Bili su raspoređeni duž važnih saobraćajnica, trgovinskih puteva, na važnim raskrscima, rudničkim prostorima i važnim urbanim centrima. Beneficijari su imali i bezbjedonosnu ulogu u provincijama.⁵⁷⁸ Utvrđeno je da je Gradina u selu Sase kod Srebrenice, zapravo činila centar municipija, a kasnije i kolonije, *Domavia*. Domavija je bila izuzetno važan rudarski centar u antici. Nakon što je Marko Aurelije (161 – 180) objedinio panonske i dalmatinske rudnike, stavivši ih pod upravu jednog prokuratora, Domavija je postala rudarski upravni centar obje provincije.⁵⁷⁹

Međutim, Aurelijeva ara je jedini, do sada pronađeni, natpis konzularnog beneficijara sa teritorije Domavije. Na osnovu ovog spomenika se može samo, veoma oprezno, predložiti da je na ovom području postojala beneficijarna stanica. Na osnovu pomena Donje Panonije Bojanovski je zaključio da je jedan dio domavijskog teritorija pripadao ovoj provinciji, a ne Dalmaciji.⁵⁸⁰ Međutim, beneficijari uglavnom nisu obavljali tu dužnost u matičnim provincijama, gdje je njihova legija bila stacionirana. Poznato je i da su beneficijari u Dalmaciju dolazili mahom iz susjednih provincija iz razloga što je ova provincija bila *inermis* (nenaoružana), bez stalnog legijskog prisustva nakon prvog stoljeća. Stoga Glavaš zaključuje da je Aurelije obavljao dužnost konzularnog beneficijara u uredu namjesnika provincije Dalmacije. On još smatra da konstrukcija iz natpisa - *consularis provinciae Pannoniae inferioris* označava njegovu matičnu provinciju, provinciju gdje je njegova jedinica bila stacionirana, a ne pripadnost uredu namjesnika Panonije.⁵⁸¹ Glavaševa teza se čini prihvatljivijom.

---

⁵⁷⁸ Glavaš, 2015, 266; Isti, 2016, 11.

⁵⁷⁹ Bojanovski, 1988, 198.

⁵⁸⁰ Isto, 328.

⁵⁸¹ Glavaš, 2016, 26.

84. Stela Severina iz Bratunca

Spomenik je izoran 1955. godine na lokaciji Kamenjak u Bratuncu. Prema riječima vlasnika parcele, ispod stele je našao sitnije keramičke ulomke što bi ukazivalo da je bila *in situ*. Prilikom obrade iste njive nailazio je na ulomke opeke i dijelove zida u više navrata. Spomenik se danas nalazi u Muzeju istočne Bosne u Tuzli. Stela je očuvana u cjelosti, s tim da na vrhu ima rupe koje bi mogle služiti za nasadivanje dodatka. Na površini su prisutna oštećenja i naslage. Stela je pravougaone forme i može se podijeliti na dva dijela. Cijela kompozicija je uokvirena profilisanim ramom sa vegetabilnim ornamentom, koji je slabije sačuvan. Gornji dio stele je profilisano pravougaono polje koje predstavlja portretnu nišu. U niši su poprsja dvije osobe, žene i muškarca. Žena se nalazi na lijevoj strani portretne niše, njena kosa je začesljana i moguće je da je prikazana sa kapom ili maramom. Odjevena je u tuniku, a preko nje je ogrtač, pričvršćen na oba ramena. Muškarac ima kratku kosu i odjeven je u tuniku i ogrtač, koji je pričvršćen fibulom okruglog tipa na desnom ramenu. Između portretne niše i antpisnog polja nalazi se friz, koji sadrži ukrase u obliku osmice. U svakoj elipsi se nalazi jajoliki ukras.

Visina: 120 cm; Širina: 48 cm; Debljina: 24 cm

Bojanovski, 1982, 141 – 142; Mesihović, 2011, 199; Paškvalin, 2012, 160; Lozić, 2018, 183.

AE 1983, 0745.

EDCS-08500503 = EDH-000310

*D(is) M(anibus) / Severinus / veteranus / vixit an(nos) XIX(?) / Tem[a]ntia⁵ / mater et fra/tres
pos(uerunt)*

Bogovima Manima, Severinu, veteranu koji je živio XIX(?) godina, Temantija, majka, i braća postaviše.

Natpis se sastoji od 7 redova slova, a njihova visina iznosi 3 cm. Slova su pravilno, ali plitko uklesana. Desna strana natpisnog polja je prekrivena naslagama što je otežalo čitanje. -R.1: Konsekrativna formula *DM* u abrevijaciji. -R.2: Jedna riječ sa dvije ligature, *VE* i *TE*. -R.3: I u ovom redu jedna riječ. -R.4: Riječ u abrevijaciji, jedna u cjelosti i broj koji je zbog naslaga teško pročitati. -R.5: Kognomen u kome se javlja ligatura *AN*. -R.6: Dvije riječi i početak treće, koja se nastavlja u R.7. U posljednjem redu nastavak riječi iz R.6. i riječ u abrevijaciji.

Datacija: 301 – 400. godina

Preuzeto iz Bojanovski, 1982, T. II, sl. 1

Stela je podignuta za izvjesnog Severina, od strane njegove majke i braće. Severinov kognomen se javlja u svim dijelovima Carstva.⁵⁸² Temantijin kognomen nije nigdje drugo posvjedočen, ali se njegov muški oblik – *Temans*, javlja kod osoba porijeklom iz provincije Dalmacije.⁵⁸³ Kombinacija riječi *veteranus* i godina života pokojnika, stvara nedoumicu u tumačenju spomenika. Naime, naslage su otežale čitanje broja, ali je Bojanovski smatrao da je u pitanju broj XIX.⁵⁸⁴ U tom slučaju pokojnik nikako ne bi mogao biti veteran. Bojanovski je ovo tumačio tako da nije u pitanju riječ koja označava isluženo vojno lice, već drugi kognomen pokojnika. Iako ovakav kognomen nije posvjedočen u Dalmaciji, bio je mišljenja da je mogao biti izveden od kognomena *Veter* ili *Vetranio*, koji se javljaju u ovoj provinciji.⁵⁸⁵ S druge strane, V. Paškvalin je drugačije čitao natpis, odnosno godine života pokojnika. On je protumačio da je u pitanju broj LX i da je pokojnik bio vojni veteran.⁵⁸⁶ Mada je teško reći, usljed naslaga koje prekrivaju natpis na ovom mjestu, čini se da je Bojanovski u pravu kada tumači da je u pitanju broj XIX. Ukoliko je Severin zaista bio veteran, jedino objašnjenje je da je u pitanju klesarska greška u pisanju broja. Dvojica autora drugačije i datiraju spomenik. Dok Paškvalin spomenik datira u drugo ili treće stoljeće, Bojanovski smatra da je prepoznao lukovičastu fibulu na ramenu muškarca što bi stelu datiralo u kasniju antiku, četvrto stoljeće preciznije.⁵⁸⁷ Iako se ne može tvrditi da je pokojnik bio veteran, ovaj spomenik je važan kako je pokazatelj da je u Bratuncu bilo rimsko naselje, što se zaključuje na osnovu ostataka arhitekture sa lokacije nalaza. U teritorijalnom smislu područje Bratunca je najvjerojatnije pripadalo domavijskom municipiju.⁵⁸⁸

---

⁵⁸² Alföldy, 1969, 295.

⁵⁸³ Isto, 306.

⁵⁸⁴ Bojanovski, 1982, 142.

⁵⁸⁵ Isto.

⁵⁸⁶ Paškvalin, 2012, 160.

⁵⁸⁷ Isto; Bojanovski, 1982, 143.

⁵⁸⁸ Bojanovski, 1988, 200.

85. Posvetni natpis Jupiteru iz Voljavice kod Bratunca

Ara je izorana 1928. godine na jednom imanju u selu Voljavica kod Bratunca. Nije poznato gdje se danas nalazi. Spomenik je napravljen od krečnjaka i dosta je oštećen, naročito njegovo natpisno polje što je otežalo čitanje natpisa. Gesims i sokl are su profilisani sa obje strane. U strehi je vegetabilni ukras, a u središtu se nalazi plastično izvedena rozeta.

Visina: 111 cm; Širina: (56)cm; Debljina: 29 cm

Imamović, 1977, 372; Mesihović, 2011, 192.

ILJug 1554. (B)

EDCS-10100544 = EDH-033814

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) // per [s]alut[e] / [-----] / [---]NICICI / [---]NI⁵ / III[--- le]g(ionis)
XI C[l](audiae) / [-----] / IVIIV(?) XI K(alendas) Oc(tobres)*

Jupiteru, najboljem, najvećem, za zdravlje... legije Jedanaeste Klaudije.... 11. oktobarskih kalendi.

Datacija: 21. 9. 1 – 300. godina

Preuzeto sa [https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$ILJug-03_01554.jpg](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$ILJug-03_01554.jpg)
(30/04/22)

Kako je natpisno polje are veoma oštećeno, izgubljeni su dragocjeni podaci, kao što je ime osobe koja podiže ovaj spomenik. Jedino što bi se moglo pretpostaviti je da je dedikant bio pripadnik legije Jedanaesta Klaudija. Ova okolnost je *terminus post quem* za dataciju spomenika kako je legija dobila epitet 42. godine. Njen puni počasni naziv je glasio *Claudia Pia Fidelis*. U Dalmaciji je boravila do 69. godine, a nakon ove godine ona i postepeno gubi epitete *pia fidelis* iz svog naziva. Već od druge polovine drugog stoljeća može se računati samo na *Claudia* u nazivu legije.⁵⁸⁹ Kako nije poznato da se legija nakon 69. godine vraćala u

---

⁵⁸⁹ Tončinić, 2017, 92 – 94.

Dalmaciju, moguće da je dedikant konzularni beneficijar, ali ta teza ostaje na nivou pukog promišljanja u nedostatku bilo kakvih dokaza.

86. Stela Gaja Julija Maksima iz Makljenovca kod Doboja

Stela je nađena 1889. godine na uzvišenju Crkvenica u Makljenovcu kod Doboja. Danas se nalazi u depou Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Spomenik je izrađen od laporca, a njegova lijeva ivica je otučena u cjelosti. Na površini stele i njenom natpisnom polju su prisutna oštećenja. Spomenik u kompozicijskom smislu čini trougaoni zabat, arhitrav i dvostruko profilisano natpisno polje, koje je od baze odvojeno pregradnom gredom. U središtu zabata je predstava rozete u vijencu. Iznad zabata su imitacije akroterija, urezane na licu kamene ploče, a imaju oblik polupalmeta. Zabat počiva na arhitravu bez pilastra. Sudeći po akroterijama, koje nisu plastično izvedene već samo urezane i po tome što se arhitrav ne naslanja na stubove, stela pripada fazi kada se gubi arhitektonska kompozicija, a njeni elementi se samo oponašaju. Na bazi spomenika je reljefna predstava tri ploče, od kojih je prva pravougaonog oblika, a dvije preostale završavaju trougaonim rubom. Protumačeno je da se radi o simboličnom predstavljanju grobne rake (*porta inferis*).

Visina: 140 cm; Širina: 61 cm; Debljina 18 cm

Radimsky, 1893, 263 – 264; Patsch, 1914, 168; Mesihović, 2011, 642; Paškvalin, 2012, 100; Lozić, 2018, 84.

AE 1890, 0105. = AE 1893, 0132. = CIL 03, 08376b. = CIL 03, 12750.

EDCS-30800074 = EDH-043449 = lupa-23733

D(is) M(anibus) / C(aius) Iulius Maxi/mus veter(anus) / coh(ortis) I Belg(arum) / v(ivus) f(ecit)⁵ / sib(i) ed(!) Avil(liae) / Amabili co/niugi su(a)e

Bogovima Manima, Gaj Julije Maksim, veteran kohorte Prve *Belgarum*, za života podiže sebi i Aviliji Amabili, supruzi svojoj.

Natpis čini osam redova. Visina slova varira i redovi su klesani nepravilno tako da se čini da je klesar bio veoma nevješt. -R.1: Slova krupnija. Konsekrativna formula *DM* u abrevijaciji. Između slova hedera. -R.2: Ime u *tria nomina* formi, s tim što je od prenomena dato samo početno slovo, a kognomen se nastavlja u R.3. -R.3: Slova nešto sitnija. Riječ u abrevijaciji. -R.4: Slova sitna, riječi i abrevijaciji. -R.5: *Vivus fecit* u skraćenom obliku. -R.6: Ovaj red veoma

neravno uklesan i slova nisu lijepo raspoređena, a njihova visina dosta varira. Prisutne je i jedna hedera. Riječ *et* napisana kao *ed* pa u redu i klesarska greška. -R.7: Red takođe neravno uklesan. Jedna riječ i početak druge, koja nastavlja u R.8. U zadnjem redu nastavak riječi iz prethodnog i još jedna čitava. Prisutna hedere među riječima.

Datacija: 150 – 300. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/23733/photos/1> (27/04/22)

Spomenik je za života podigao G. Julije Maksim, veteran Prve kohorte Belga, sebi i svojoj preminuloj supruzi Aviliji Amabili. Veteranov kognomen je među najčešćim u Rimskom carstvu, a u Dalmaciji je bio veoma popularan među domaćim stanovništvom.⁵⁹⁰ Nomen i kognomen njegove supruge se javljaju širom Carstva.⁵⁹¹ Tačno vrijeme dolaska Maksimove auksilije u Dalmaciju nije utvrđeno. Na osnovu jedne vojne diplome zaključeno je da je kohorta 97. godine već bila u ovoj provinciji.⁵⁹² Veći broj spomenika njenih vojnika potiče iz okoline Ljubuškog, gdje je jedinica neko vrijeme bila stacionirana.⁵⁹³ Godina odlaska kohorte iz Dalmacije takođe nije utvrđena. Neki naučnici je dovode u vezu sa *cohors I Septimia Belgarum*, koja se pominje u natpisima Gornje Germanije nakon 197. godine, a drugi smatraju da su u pitanju dvije različite jedinice te da je *I Belgarum* u Dalmaciji prisutna i u trećem stoljeću.⁵⁹⁴ Maksimov spomenik nađen je u neposrednoj blizini lokacije Gradina, na kojoj su još u 19. stoljeću prepoznati ostaci rimskog vojnog logora.⁵⁹⁵ Sistematskim istraživanjem, u periodu od 1965. do 1969. godine, ova teza je potvrđena.⁵⁹⁶ Dok Alföldy smatra da je Maksimov spomenik dokaz da je prva kohorta Belga u nekom trenutku bila stacionirana i u Makljenovcu, Glavaš ovu tezu dovodi u pitanje kako je riječ o veteranskom spomeniku.⁵⁹⁷ On

---

⁵⁹⁰ Alföldy, 1969, 242.

⁵⁹¹ Alföldy, 1969, 64, 146; *OPEL I*, 137.

⁵⁹² Eck - Pangerl, 2007, 233-238.

⁵⁹³ Cesarik, 2020, 310.

⁵⁹⁴ Matijević, 2011, 184-185.

⁵⁹⁵ Radimsky, 1891, 253.

⁵⁹⁶ Up. Čremošnik, 1984, 23 – 84.

⁵⁹⁷ Alföldy, 1987, 284; Glavaš, 2015, 98.

ispravno tvrdi da za prisustvo Prve kohorte Belga u logoru na Makljenovcu ne postoji nikakav dokaz. Veterani su se naseljavali kako uz svoje, tako i uz druge logore. Moguće je da je i Maksim svoju službu proveo negdje drugo da bi se nakon njenog završetka doselio u civilno naselje logora na Gradini u Makljenovcu.⁵⁹⁸

87. Ulomak stele(?) Septimija iz Makljenovca kod Doboja

Ulomak nadgrobnog spomenika nađen je 1895. godine na uzvišenju Crkvenica u Makljenovcu kod Doboja. Bio je u sekundarnoj upotrebi, iskorišten kao građevinski materijal u jednoj kasnoantičkoj građevini. Danas se nalazi u depou Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Spomenik je izrađen od krečnjaka. Sačuvan je samo dio njegovog natpisnog polja; gornji lijevi ugao i veći središnji dio. Međutim, stela je imala i portretnu nišu, koja je bila iznad neukrašenog okvira natpisnog polja. Ona se sačuvala samo u tragovima, ali su vidljivi u reljefu izrađeni nabori odjeće. Patsch je još uočio ostatke lijeve ruke prikazane osobe, koja drži svitak.⁵⁹⁹

Visina: (70) cm; Širina (51) cm; Debljina: 20 cm

Patsch, 1895 A, 573 – 574; Patsch, 1897, 226 – 227; Mesihović, 2011, 643; Lozić, 2018, 84.

CIL 03, 14222 + 2328, 117.

EDCS-32201031 = EDH-058562 = lupa-23694

*D(is) M(anibus) // Septimio A[---]/ vet<e=F>rano v[ixit] / an(nos) LII Titia [---] / [m]arito
pie[ntis]⁵/[si]mo et si[bi] / [---]C[---] / [---]B[-----]8*

Bogovima Manima, Septimiju A... veteranu, koji je živio 52 godine, Titija suprugu najpobožnijem i sebi...

Djelimično je sačuvano osam redova teksta, s tim da je prvi red uklesan na okvir natpisnog polja. Slova su pisana kvadratnom kapitalom, a njihova visina varira između 7, 7 i 5 cm. -R.1: Konsekrativna formula u abrevijaciji *DM* uklesana na okvir natpisnog polja. Slova krupna, a između *punctum distinguens*. -R.2: Slova sitnija. Sačuvalo se gentilno ime pokojnika i prvo slovo kognomena A. *Punctum distinguens*. -R.3: Sačuvana samo riječ *veterano*. Sigla slova *VE*, ali i klesarka greška kako je napisano *vetfrano*. -R.4: Riječ u abrevijaciji, broj i nomen.

⁵⁹⁸ Čremošnik, 1984, 39.

⁵⁹⁹ Patsch, 1897, 227.

Slova pravilna, a između riječi *puncta triangularia*. -R.5: Sačuvani dijelovi dvije riječi, ali među njima nema int. znaka. -R.6: Sačuvani dijelovi tri riječi, ponovo bez int. znaka. -R.7: Vidljivo samo slovo – C. -R.8: Može se učiti samo slovo B.

Datacija: nesigurno

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/23694/photos/1> (23/04/22)

Puno ime pokojnika nije sačuvano. Njegov gentilicij je bio izuzetno čest, a u Dalmaciji su ga nosili i Italici, autohtono stanovništvo, orijentalci i došljaci iz zapadnih provincija.⁶⁰⁰ Nomen njegove supruge, koja je podigla spomenik, je takođe veoma čest posvuda.⁶⁰¹ Nažalost, u natpisu nije navedeno u kojoj jedinici je Septimije A... služio. Kako su u neposrednoj blizini Crkvenice ostaci rimskog vojnog logora, Patsch je pretpostavio i postojanje kanaba (civilno naselje koje niče uz logore) na prostoru Makljenovca. Smatrao je da Septimijev spomenik potiče sa nekropole civilnog naselja.⁶⁰² On je uspio da identifikuje ostatke građevina, za koje je pretpostavio da su pripadale upravo ovom naselju, oko 200 m zapadno od logora, na nešto uzvišenom terenu.⁶⁰³ U arheološkim istraživanjima vojnog logora u Makljenovcu, 60-ih godina prošlog vijeka, ispostaviće se da je Patsch pravilno protumačio uočene ostatke. Međutim, civilno naselje je istraženo u manjem obimu od samog logora pa ostaci nekropole nisu nađeni.⁶⁰⁴ Ono što je sigurno je da je Septimijev spomenik na Crkvenici završio u sekundarnoj upotrebi, kao materijal za kasnoantičku građevinu. Istu sudbinu su dijelili i spomenici o kojima će biti više riječi u narednim kataloškim jedinicama.

---

⁶⁰⁰ Alföldy, 1969, 127.

⁶⁰¹ Isto, 294; *OPEL IV*, 123.

⁶⁰² Patsch, 1895 A, 574.

⁶⁰³ Пач, 1897 A, 535.

⁶⁰⁴ Čremošnik, 1984, 27 – 32.

88. Dva fragmenta građevinskog natpisa iz Makljenovca kod Doboja

Dva fragmenta građevinskog natpisa nađena su u različito vrijeme, ali na istoj lokaciji. Jedan je nađen 1890, a drugi 1897. godine na uzvišenju Crkvenica u Makljenovcu. Fragmenti su nađeni u sekundarnoj upotrebi, iskorišteni kao građevinski materijal u jednom kasnoantičkom objektu. C. Patsch, koji je našao drugi fragment, 1897. godine, povezo ga je sa ranije nađenim. Iako se fragmenti ne uklapaju, on je na osnovu iste vrste kamena, oblika i izrada slova te istih int. znakova zaključio da se radi o dva dijela istog građevinskog natpisa. Na osnovu ova dva manja ulomka teško je govoriti o fizičkim karakteristikama spomenika; jedino se može reći da je bio izrađen od krečnjaka.

Dimenzije /

Radimsky, 1891, 255; Radimsky, 1893, 267; Пач, 1897, 531 – 533; Wilkes, 1969, 473; Čremošnik, 1984, 38 – 39; Mesihović, 2011, 638; Cesarik – Glavaš, 2017, 213.

CIL 03, 12758 = CIL 03, 14618. (B)

EDCS-31400212 = EDCS-32500113 = EDH-055852 = lupa-23745

[Imp(erator) Caes(ar) L(ucius) Septimius] / [Severus Pius Pe]rti[nax] / [Aug(ustus) Arab(icus) Adiab(enicus) p]ont(یفex) [max(imus)] / [trib(unicae) potestat]is III[-? imp(erator) V---] / [co(n)s(ul) II proco(n)]s(ul) [---]⁵ / [----- // -----] / [--- cura?]nte M(arco) I(?)I(?)[---] / [---]nte coh(or-) [---] / miliar[ia---]

Imperator Cezar Lucije Septimije Sever Pio Pertinaks August Arabikus Adiabenikus, vrhovni sveštenik, tribunskih ovlasti III(?), pobjednik V(?), konzul dva puta, prokonzul.....pod nadzorom(?) Marka... nte, kohorta... *miliaria*...

Slova su pisana lijepom pravilnom kvadratnom kapitalom. Na osnovu postojećih fragmenata teško je konstatovati bilo šta osim da je visina slova varirala i da se među riječima javljaju hedere.

Datacija: 195 – 196. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/23745/photos/1> (10/05/22)

Rekonstrukcijom dostupnih dijelova natpisa se zaključuje da je određena kohorta za vrijeme cara Septimija Severa (193 – 211) obnovila ili podigla neku građevinu. Budući da su fragmenti nađeni na Crkvenici, zaključak je da se pomenuta građevina morala nalaziti u sklopu logora na Makljenovcu.⁶⁰⁵ Protumačeno je i da u natpisu stoji *curam agens*, a ovaj izraz je označavao privremenu funkciju, odnosno dužnost dodijeljenu od namjesnika provincije, vojnog lica koju je obavljao radi određenog zadatka.⁶⁰⁶ U ovom slučaju bi to bila građevinska aktivnost. Ime kohorte koja je obavila ovaj zadatak se nije sačuvalo, odnosno nije napisano na postojećim fragmentima. Wilkes i Alföldy su na osnovu sačuvane riječi *miliaria*, pretpostavljali da je riječ o Prvoj milijarnoj kohorti *Delmatarum*.⁶⁰⁷ Ovaj zaključak autori nisu donijeli slučajno. Naime, riječ je o natpisu iz vremena cara Septimija Severa, a u to vrijeme u Dalmaciji su bile samo dvije kohorte koje su u svom nazivu imale riječ *miliaria*, kohorte *I* i *II Delmatarum*.⁶⁰⁸ Pored toga, ove dvije kohorte su formirane u Dalmaciji i nisu je napuštale, osim potencijalnog kratkotrajnog učešća u Partskoj ekspediciji već pomenutog cara.⁶⁰⁹ Kako je naučnicima bilo poznato da je *II Delmatarum* bila stacionirana u Čačku, pretpostavili su da je u Makljenovcu bila Prva.⁶¹⁰ Ova teza će se nalazom jednog votivnog spomenika ispostaviti tačnom, ali će o tome biti više riječi u jednoj od narednih kataloških jedinica.

89. Dva fragmenta natpisa iz Makljenovca kod Doboja

Dva ulomka, po nekim autorima votivnog, spomenika nađeni su jedan 1890, a drugi 1897. godine na lokaciji Crkvenica u Makljenovcu. Ponavlja se situacija iz prethodne kataloške

---

⁶⁰⁵ Čremošnik, 1984, 38.

⁶⁰⁶ Marić, 2016, 112.

⁶⁰⁷ Wilkes, 1969, 473; Alföldy, 1987, 287.

⁶⁰⁸ Cesarik – Glavaš, 2017, 213.

⁶⁰⁹ Šačić, 2014, 164.

⁶¹⁰ Cesarik – Glavaš, isto.

jedinice, gdje je naknadno utvrđeno da je riječ o fragmentima istog spomenika. Međutim, u ovom slučaju ulomci u potpunosti odgovaraju jedan drugom pa se tako nešto može sa sigurnošću tvrditi. Ovaj spomenik, nepoznate namjene, je izrađen od mekog laporca i nađeni fragmenti su veoma oštećeni. Čini se da je imao formu titula te da je natpisno polje imalo dvostruko profilisani ram.

Dimenzije /

Radimsky, 1891, 256; Radimsky, 1893, 267; Пач, 1897, 533 – 534; Čremošnik, 1984, 38 – 39; Mesihović, 2011, 641; Cesarik – Glavaš, 2017, 213.

CIL 03, 12759 (B) = CIL 03, 14619. (B)

EDCS-32500156 = EDH-052633 = lupa-23783

-----] / [---]m[us](?) tr[i]b(unus)(?) / [c]oh(ortis) eius[d]em / [p]raef(ectus) coh(ortis) I Fl(aviae) / [Hi]spano[r]um⁵

...mus(?) tribun(?) kohorte, prefekt kohorte Prve Flavije *Hispanorum*.

Dva fragmenta su veoma oštećena pa je teško analizirati natpis. Čini se da je visina slova varirala i na nekim mjestima se može prepoznati *punctum distinguens*.

Datacija: 101 – 200. godina

Preuzeto iz Patsch, 1895 A, 533, sl.12

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/23783/photos/2>

(29/04/22)

Kako nedostaje veliki dio spomenika, ne može se odrediti njegova kategorija ni ime osobe koja ga je podigla. Sačuvao se samo njen nepotpuni *cursus honorum* i ime kohorte, čiji je on bio prefekt. Alföldy je ovo smatrao dovoljnim dokazom da je Prva Flavija *Hispanorum* bila stacionirana u Makljenovcu.⁶¹¹ Međutim, prema Irmu Čremošniku sadržaj natpisa to ne

⁶¹¹ Alföldy, 1968, 266 – 269. cit. u Čremošnik, 1984, 39.

potvrđuje. Ona smatra da je u natpisu bio naveden pun *cursus honorum* oficira i da je on mogao biti prefekt navedene kohorte nekada ranije, prije dolaska u Makljenovac, te da ova auksilija nije morala boraviti u ovom logoru kada je on podigao spomenik. Štaviše, vrlo je moguće da je u Makljenovcu boravio kao oficir neke druge jedinice.⁶¹² Cesarik i Glavaš su mišljenja da je *cursus honorum* ovog oficira dat u inverznoj formi, tj. da je njegovo trenutno postavljenje dato prvo pa je samim tim i izgubljeno kako nedostaje dio spomenika.⁶¹³ Na osnovu analogija sa drugim spomenicima, zaključuju da je u Makljenovcu komandovao kohortom koja je bila *milliaria*, dakle brojila 1000 vojnika, dok je poznato da je Prva Flavija *Hispanorum* bila upola manja. Sačuvana konstrukcija, *tribunus cohortis eiusdem*, po njima jasno upućuje na to. Dodaju i da je ime milijarne kohorte bilo upisano na dijelu spomenika koji nedostaje te da je bilo navedeno u nominativu što govori da je ona obavila neku građevinsku aktivnost ili podigla votivni spomenik zajedno sa svojim komandnim oficijom.⁶¹⁴

90. Neobjavljeni posvetni natpis Jupiteru iz Makljenovca kod Doboja

Votivni spomenik potiče sa lokacije Crkvenica u Makljenovcu. Okolnosti i vrijeme nalaza nisu poznati. Kako se nalazi u depou Regionalnog muzeja u Doboju, a autori poput I. Bojanovskog i Irme Čremošnik ga ne pominju, moguće da je nađen u 19. stoljeću, kao i ostali spomenici koji potiču sa ove lokacije. Spomenik je prilično oštećen, a veće oštećenje lijeve strane natpisnog polja je unekoliko otežalo čitanje natpisa. Krov i baza are su bili višestruko profilisani.

Visina: 60 cm; Širina: 29 cm

Šaćić, 2014, 160 – 164; Cesarik – Glavaš, 2017, 213.

[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) / [L?] [V]ar(ius) R(ufus) / [Delma]ti[s] / coh(orti) I M(illiariae) ex i(maginifero) v(oto) s(olverunt)⁵ / l(ibentes)

Jupiteru, najboljem, najvećem, L(?) Varije Ruf, kohorti Prvoj milijarnoj *Delmatarum*, od imaginifera u zavjet ispunio rado.

Natpis čini šest redova teksta. Visina slova iznosi 3,5 cm, a pisana su pravilnom kapitalom. -

R.1: Posvetna formula *IOM* u abrevijaciji. -R.2: Ime dedikanta u formi *tria nomina*, aliu

---

⁶¹² Čremošnik, 1984, 39.

⁶¹³ Cesarik – Glavaš, 2017, 213.

⁶¹⁴ Isto.

abrevijaciji. Čitanje otežano oštećenjima. Prenomen počinjao slovom L. -R.3: Riječi u abrevijaciji.-R.4: Riječi u abrevijaciji. Moguće sigla slova OH u riječi *cohors*. Prisutni interpunkcijski znakovi. -R.5: Riječi u abrevijaciji. -R.6: Jedna riječ od koje je uklesano samo prvo slovo, a nakon nje *punctum distinguens*.

Preuzeto iz Šačić, 2014, 162, sl. 6

Ironično je da je spomenik sa Makljenovca, koji bi trebao da izazove najviše pažnje u naučnoj javnosti, ostao neobjavljen što se epigrafske građe tiče. Moguće da je ovakva situacija posljedica toga što se nalazio u depou muzeja, ali ni nakon zalaganja A. Šačić Beća i objavljivanja rada koji ga analizira, 2014. godine, situacija nije poboljšana. Riječ je o spomeniku koji je i te kako značajan iz više razloga. U jednoj od prethodnih kataloških jedinica bilo je riječi o građevinskom natpisu iz Makljenovca koji pominje izvjesnu milijarnu kohortu. Wilkes i Alföldy su pretpostavljali da je riječ o kohorti *I milliaria Delmatarum*.⁶¹⁵ Poznato je da je ova jedinica formirana u Dalmaciji, koju nije napuštala sve vrijeme svoga postojanja, osim kratkotrajnog učešća u Partskoj ekspediciji Septimija Severa. Uz nju je formirana kohorta istog imena, ali s brojem II. Kako je naučnicima bilo poznato da je *II Delmatarum* bila stacionirana u Čačku, pretpostavili su da je u Makljenovcu bila *I*.⁶¹⁶ Ovim votivnim spomenikom je definitivno potvrđena pretpostavka ranijih autora. Ara, dakle, potvrđuje da je *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata* bila stacionirana u vojnom logoru u Makljenovcu.⁶¹⁷

Šačić je tumačenjem natpisa ukazala na još jednu izuzetno dragocjenu informaciju, a koja se tiče razgraničenja među rimskim provincijama. Naime, kako je poznato da je ova

⁶¹⁵ Wilkes, 1969, 473; Alföldy, 1987, 287.

⁶¹⁶ Cesarik – Glavaš, isto.

⁶¹⁷ Šačić, 2014, 161.

kohorta boravila u Dalmaciji gotovo sve vrijeme svog bivstvovanja, to znači da je Doboju pripadao ovoj provinciji u teritorijalnom smislu. Povodom tog pitanja ranije je postojao drugačiji stav. Autori su smatrali da je granica Panonije i Dalmacije bila južnije od Doboja, čime bi Makljenovac pripadao Panoniji.⁶¹⁸ Rufova ara dokazuje suprotno, ona dokazuje da je Makljenovac bio najsjevernija tačka provincije Dalmacije u sjeveroistočnoj Bosni.⁶¹⁹ Samo smještanje dvije delmatske kohorte milijarije na ove lokacije u Dalmaciji, povezano je sa okolnostima stavljanja dalmatinskih i panonskih rudnika pod kontrolu carskog fiska. Kao posljedica ovog događaja, stvorila se potreba za kontrolom pravaca koji su vodili u važne rudničke distrikte. Otuda je jedna kohorta bila stacionirana u Čačku, a druga u Doboju.⁶²⁰

---

⁶¹⁸ Up. Bojanovski, 1988, 328.

⁶¹⁹ Šačić, 2014, 163.

⁶²⁰ Cesarik – Glavaš, 2017, 220.

2. VOJNI NATPISI IZ ZAPADNE SRBIJE U OKVIRU PROVINCIJE DALMACIJE

91. Ulomak posvetnog natpisa Jupiteru, Junoni i Minervi iz Bajine Bašte

Spomenik je nađen u sekundarnoj upotrebi, uzidan u vodenicu u Bajinoj Bašti. Smatra se da je potekao iz Skelana i da je u nekom trenutku prenesen u Bajinu Baštu. Ulomak je izrađen od krečnjaka i riječ je o dosta oštećenom fragmentu natpisnog polja.

Visina: (57) cm; Širina: (25) cm; Debljina: (15) cm

Вулић, 1941 – 1948, 2; Mesihović, 2011, 259; Glavaš, 2016, 33 – 34.

ILJug 1517. (B)

EDCS-10100514 = EDH- 033777 = lupa- 29904

I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)] / [I]uno[ni] / Minerv[ae] / [-] Ael(ius) Apri[lis] / [b(ene)]f(iciarius) co(n)s(ularis) [v(otum)? s(olvit)?]⁵ / l(ibens) m(erito)

Jupiteru, Najboljem, Najvećem, Junoni, Minervi, ... Elije April, konzularni beneficijar, zavjet ispunio rado, zaslužno.

Natpis čini šest, djelimično sačuvanih, redova. Čini se da su slova jednaka. Mogu se uočiti abrevijacije, a u R.3. ligatura *NE*. U R.4: ligatura *AP*. U R.4. i R.6. jedan *punctum distinguens*.

Datacija: 151 – 300. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/29904/photos/1> (17/05/22)

Spomenik je podignut u čast Kapitolinske trijade od strane beneficijara Elija Aprila. Radi se o kultnoj zajednici Jupitera, Junone i Minerve- tri rimska vrhovna božanstva pa su vojnici česti dedikanti.⁶²¹ Aprilov kognomen je osobito rasprostranjen u zapadnim provincijama, a veoma je čest i u Italiji.⁶²² Kako je riječ o ulomku natpisnog polja nije, nažalost, poznato u kojoj jedinici je April originalno služio. Ipak, njegov se spomenik dovodi u vezu sa

⁶²¹ Imamović, 1977, 134.

⁶²² Alföldy, 1969, 154; *OPEL I*, 137.

beneficijarskom stanicom u Skelanima, koja se nalazila u neposrednoj blizini, preko rijeke Drine.⁶²³

92. Posvetni natpis Silvanu iz Bajine Bašte

Spomenik nađen u sekundarnoj upotrebi u selu Crvica, zaseok Gornja Crvica, kod Bajine Bašte. Nalazi se ispod jedne šupe u svojstvu podupirača. Ara je napravljena od pješčara.

Visina: 110 cm; Širina: (35) cm; Debljina: (40) cm

Cesarik – Glavaš, 2017, 216.

AE 2010, 1157 = AE 1989, 0612. (B)

EDCS-06100487 = EDH-018342

[Si]lvano / [-----] / L(ucius) Titi[us ---]/nus /(centurio) c[oh(ortis) I] / mil(iariae) l(ibens) p(osuit)⁵

Silvanu ... Lucije Titi(us?...)nus, centurion Prve milijarne kohorte, rado postavi.

Datacija: 101 – 200. godina

Spomenik je Silvanu posvetio centurion Prve milijarne kohorte. Njegovo ime nije, nažalost, u potpunosti sačuvano. Pretpostavlja se da je u Dalmaciji neko domaće božanstvo, nepoznatog imena, izjednačeno sa italiskim Silvanom, šumskim božanstvom; autori smatraju da je došlo do *interpretatio Romana*.⁶²⁴ Ne može se, ipak, reći da je ovo božanstvo bilo popularno među vojnim licima koja su spomenike podizala u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Međutim, poznato je da je Silvanov kult bio naročito popularan u delmatskom kulturnom krugu.⁶²⁵ Ova činjenica je veoma značajna ukoliko se stavi u kontekst kohorte, u kojoj je dedikant bio centurion. Naime, radi se o kohorti *I milliaria Delmatarum*, koja je formirana u Dalmaciji, od domaćeg stanovništva, i nije napuštala ovu provinciju sve vrijeme svoga postojanja.⁶²⁶ Jedinica je formirana u vremenu krize koja je pogodila Carstvo za princepsa Marka Aurelija (161 – 180). Pretpostavlja se da je prvobitno bila stacionirana u

---

⁶²³ Bojanovski, 1988, 179.

⁶²⁴ Imamović, 1977, 55.

⁶²⁵ Isto, 61.

⁶²⁶ Wilkes, 1969, 473; Alföldy, 1987, 287.

takozvanom *praetentura Italiae et Alpium*, vojnom distriktu koji je formiran u cilju odbrane od napada germanskih skupina. Njeno prisustvo je kasnije potvrđeno u centru provincije Dalmacije, Saloni, a čini se da je u zadnjim godinama vladavine Marka Aurelija bila prebačena u jugoistočni dio provincije.⁶²⁷ Potvrda ovoga bi bio spomenik posvećen Silvanu. Kako su u Skelanima, naselju koje se nalazi prekoputa Bajina Bašte, preko rijeke Drine, nađena dva spomenika podignuta od strane pripadnika ove kohorte, pretpostavka je da su njeni odredi bili stacionirani na ovom području u cilju kontrole važne saobraćajnice koja je vodila u Domaviju, značajan rudarski distrikt Dalmacije.⁶²⁸ Njen stalni logor nakon dolaska na ovo područje autori ubiciraju u okolinu Užica te smatraju, na osnovu epigrafskih izvora, da je u nekom trenutku napustila ovaj kraj i bila raspoređena u vojni logor u Makljenovcu kod Doboja.⁶²⁹

93. Posvetni natpis Jupiteru Partskom iz Užica

Votivni spomenik pronađen kod bunara u sklopu gradskog utvđenja. Danas se nalazi u dvorištu Narodnog muzeja u Užicu. Napravljena je od krečnjaka, sa profilisanom bazom i krovnim dijelom. U središtu strehe reljefna predstava rozete, a u bočnim krajevima reljefna imitacija akroterija. Oštećenja prisutna na bazi i gornjem dijelu spomenika, a natpisno polje veoma istrošeno, dok je njegov središnji dio odbijen te naknadno ispunjen cementnom masom.

Visina: 104 cm; Širina: 55 cm; Debljina: 40 cm

Вулић, 1941 – 1948, 247; Mesihović, 2011, 258; Cesarik – Glavaš, 2016, 216.

CIL 03, 08353 = CIL 03, 08353 add. p. 2328, 117 = ILJug 1503.

EDCS-30800069 = EDH- 059905 = lupa- 29884

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Part(h)ino / C(aius) Iul(ius) Rufus / trib(unus) coh(ortis) I mil(liariae) / Delm(atarum) pro sal(ute)⁵ / [[[-]]] / [[[-]]]i l(ibens) p(osuit)

Jupiteru, Najboljem, Najvećem, Partskom, Gaj Julije Ruf, tribun Prve milijarne kohorte *Delmatarum*, za zdravlje... .... rado postavi.

---

⁶²⁷ Cesarik – Glavaš, 2017, 212.

⁶²⁸ Isto.

⁶²⁹ Šaćić, 2014, 161.

Natpis čini šest redova teksta, ali su istrošenost i oštećenja gotovo onemogućila čitanje. Mogu se uočiti određene abrevijacije u tekstu i ligatura *IV* u prvom redu. U R.5. i R.6. se nalazilo ime princepsa koje je naknadno izradirano.

Datacija: 180 – 300. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/29884/photos/1> (30/05/22)

Spomenik je Jupiteru Partskom posvetio tribun Prve milijarne kohorte. Njegova porodica je građanstvo dobila još za Julijevaca, a njegov kognomen je bio vrlo raširen svuda pa tako i u Dalmaciji, i to naročito među domaćim stanovništvom što bi bilo u skladu sa kohortom u kojoj je dedikant služio.⁶³⁰ Ruf je imao titulu tribuna što znači da je bio glavnokomandujući oficir u milijarnoj kohorti.⁶³¹ Cesarik i Glavaš pretpostavljaju da je ara bila podignuta za vremena Komoda (180 – 192), kako je poznato da je nakon smrti ovog princepsa nad njegovim imenom izvršena *damnatio memoriae*.⁶³² To bi značilo da je krajem drugog stoljeća kohorta još uvijek boravila u okolini Užica, odnosno da još uvijek nije prestacionirana u logor na Makljenovcu kod Doboja. Međutim, epitet koji Jupiter ima – Partski, nije u potpunosti u skladu sa ovom tezom kako isti autori smatraju da je kohorta učestovala u nekoj od Partskih kampanja Septimija Severa, 194/195. ili 197/198. godine.⁶³³ Moglo bi se pretpostaviti da je pripadnik kohorte posvetio spomenik božanstvu sa ovim epitetom kao ispunjenje zavjeta nakon kampanje. Ipak, u ovom tumačenju postoji problem. Naime, nad imenom Septimija Severa nikad nije izvršena *damnatio memoriae*, kao ni nad imenom njegovog savladara od 198. godine, njegovog sina Karakale.⁶³⁴ Stoga se pretpostavka Cesarika i Glavaša u ovom slučaju čini adekvatnom.

⁶³⁰ Alföldy, 1969, 283; *OPEL IV*, 35.

⁶³¹ Goldsworthy, 2003, 64.

⁶³² Cesarik – Glavaš, 2017, 216.

⁶³³ Isto, 214.

⁶³⁴ Varner, 2004, 184.

94. Posvetni natpis Serapisu i Izidi iz Čačka

Gornji dio votivnog spomenika nađen slučajno 1936. godine, u dvorištu privatne kuće u Rajičevoj ulici u Čačku. Spomenik je nađen na dubini od 2,50 m. Danas se čuva u Narodnom muzeju u Čačku. Ara ja napravljena od krečnjaka, a prelomljena je u visini šestog reda natpisa. Gornji dio je profilisan i na vrhu je par naspramnih jonskih voluta. Natpisno polje je odvojeno od strehe plitkom horizontalnom razdijelnicom. Natpisno polje i krovni dio dosta istrošeni, sa više oštećenja.

Visina: 53 cm; Širina: 29 cm; Debljina: 24 cm

Булић, 1941 – 1948, 253; Imamović, 1977, 259; Ферјанчић – Јермић – Гојгић, 2008, 57 – 58; Glavaš – Cesarik, 2017, 217.

ILJug 1483.

EDCS-10100505 = EDH-033761

Serapi et Isidi / Cn(aeus) Pomp(eius) / Politianus / trib(unus) coh(ortis) II / [mil(iariae) Delm(atarum)]⁵ / [----

Serapisu i Izidi, Gnej Pompej Politijan, tribun Druge milijarne kohorte *Delmatarum*...

Sačuvani ulomak sadrži pet redova teksta. Visina slova iznosi 4,5 cm. Natpisno polje je dosta istrošeno pa je jedino prvi red nešto jasniji i drugi djelimično. U R.1. ligatura *TI*. U drugom redu ista ligatura – *TI*. U natpisu prisutne abrevijacije.

Datacija: 171 – 200. godina

Preuzeto sa javne domene

[https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$SIRIS_00679a.jpg:\\$REMCacak_00012.jpg&nr=2](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$SIRIS_00679a.jpg:$REMCacak_00012.jpg&nr=2)
(05/06/22)

Aru je u Serapisu i Izidu posvetio kohortski tribun, Gnej Pompej Politijan. Spomenik je posvećen kultnoj zajednici dva orijentalna božanstva. Dok je Izida originalno egipatsko božanstvo, čiji je kult bio naročito popularan u Rimu, Serapis je nastao sinkretizmom grčkog Apisa i egipatskog Ozirisa. Smatra se da je vojska bila glavni „krivac“ širenja kulta Carstvom, a iz ove kategorije potiče i najviše dedikanata spomenika kulturne zajednice.⁶³⁵ Politijan je nosio nomen koji je bio vrlo raširen u svim provincijama pa tako i u Dalmaciji.⁶³⁶ S druge strane, njegov kognomen se samo sporadično javlja, a izvorno je latinske provenijencije.⁶³⁷ Dedicant je bio kohortski tribun, što je bila glavnokomandujuća pozicija u auksilijarnim jedinicama milijarijama.⁶³⁸ Nastanak kohorte je usko vezan za formaciju i sudbinu Prve milijarne kohorte, o kojoj je ranije bilo više riječi. Obje su nastale u isto vrijeme, za princepsa Marka Aurelija (161 – 180), a u njihove redove je regrutovano domaće stanovništvo iz Dalmacije. Uzrokom njihove formacije smatraju se rimski ratovi sa Kvadima i Markomanima, ali i generalna kriza koja je zahvatila Carstvo 60 – ih i 70 - ih godina drugog stoljeća.⁶³⁹

Prvobitno su dvije jedinice bile stacionirane u zonu graničnu sa germanskim teritorijama - *praetentura Italiae et Alpium*, da bi bile prebačene u Salonu, a potom u jugoistočni dio provincije Dalmacije u zadnjim godinama vladavine princepsa Marka Aurelija.⁶⁴⁰ Na osnovu većeg broja epigrafskih potvrda oficirskog kadra ove jedinice, pretpostavlja se da je stalni logor kohorte *II milliaria* bio u okolini Čačka. Njegovi ostaci nisu, nažalost, još uvijek pronađeni.⁶⁴¹ Cesarik i Glavaš ističu da je ovo pozicioniranje imalo stratešku pozadinu.⁶⁴² Naime, Čačak je imao izvanrednu poziciju u kontekstu antičke cestovne komunikacije. Nalazio se na važnoj raskrsnici puteva, od kojih je jedan vodio ka rudarskoj oblasti Domavije, a drugi ka rimskim rudnicima na Rudniku i Kosmaju.⁶⁴³ Ukoliko se dolazak dvije milijarne kohorte u jugoistočni dio Dalmacije poveže sa reformom Marka Aurelija, kada su rudarski distrikti Panonije i Dalmacije stavljeni pod kontrolu carskog fiska, zaključak je da su jedinice ovdje raspoređene zarad kontrole i osiguravanja rudarskih distrikta.⁶⁴⁴

---

⁶³⁵ Imamović, 1977, 259 – 260.

⁶³⁶ Alföldy, 1969, 111; *OPEL III*, 148.

⁶³⁷ Isto, 269.

⁶³⁸ Goldsworthy, 2003, 64; Uprkos nazivu *milliaria*, auksilije ovog tipa su brojale 800, a ne 1000 vojnika: Up. Goldsworthy, 2003, 57.

⁶³⁹ Wilkes, 1969, 473; Alföldy, 1987, 287.

⁶⁴⁰ Cesarik – Glavaš, 2017, 212.

⁶⁴¹ Ферјанчић – Јеремић – Гојгић, 2008, 16.

⁶⁴² Cesarik – Glavaš, isto.

⁶⁴³ Ферјанчић – Јеремић – Гојгић, 2008, 18.

⁶⁴⁴ Škegro, 1998, 55 – 58.

95. Posvetni natpis Jupiteru iz Čačka

Spomenik nađen u sekundarnoj upotrebi 1986. godine u dvorištu Bogorodičine crkve u Čačku. U dvorištu crkve su otkriveni ostaci kasnoantičke građevine, u čiji zid je ara bila ugrađena. Spomenik je napravljen od bjeličastog pješčara, sa višestrukom profilacijom baze i gornjeg dijela. Oštećenja prisutna u gornjem i donjem dijelu are.

Visina: 103 cm; Širina: 40 cm; Debljina: 34 cm

Ферјанчић – Јеремић – Гојгић, 2008, 47 – 48; Cesarik – Glavaš, 2017, 217.

AE 2010, 1154.

EDCS-59500029 = EDH- 072296

Iovi / O(ptimo) M(aximo) / Tib(erius) Cl(audius) / Gallus / trib(unus)⁵ / coh(ortis) II / Aur(eliae) Del(matarum)

Jupiteru, Najboljem, Najvećem, Tiberije Klaudije Gal, tribun Druge kohorte *Aurelia Delmatarum*.

Natpis čini sedam redova slova. U literaturi se navodi da visina slova iznosi 5 cm, ali je na osnovu fotografije spomenika jasno da postoje određene, manje, varijacije u visini. -R.1: U redu jedna riječ od četiri slova; dva posljednja nešto krupnija. -R.2: U redu abrevijacije epiteta božanstva u vidu početnog slova riječi. -R.3: Prenomen i nomen dedikanta u abrevijaciji. U prenomenu ligatura *TI*. -R.4: Jedna riječ u redu- kognomen dedikanta. -R.5: Riječ u abrevijaciji. -R.6: Riječ u abrevijaciji i broj. -R.7: Epiteti kohorte u abrevijaciji.

Datacija: 170 – 230. godina

Preuzeto sa javne domene

[https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$REMCacak_00005.jpg](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$REMCacak_00005.jpg) (08/06/22)

Aru je Jupiteru posvetio drugi u Čačku posvjedočeni, tribun Druge milijarne kohorte. Jupiter je bio omiljeno božanstvo među vojskom pa otuda i veliki broj posveta vojnih lica ovom božanstvu.⁶⁴⁵ Galus je imao veoma čest i raširen kognomen; posvjedočen je u svim dijelovima Carstva.⁶⁴⁶ On je vršio dužnost kohortskog tribuna; bio je glavnokomandujući oficir u svojoj jedinici.⁶⁴⁷ O porijeklu kohorte je bilo više riječi u prethodnoj kataloškoj jedinici. Formiranje se veže za vladavinu princepsa Marka Aurelija (161 – 180), a objašnjava krizom koja je zahvatila Carstvo 60- ih i 70 - ih godina drugog stoljeća.⁶⁴⁸ U zadnjim godinama vladavine ovog princepsa, jedinica je prebačena u jugoistočni dio provincije Dalmacije. Pretpostavlja se da je njen stalni logor bio u okolini Čačka, ali njegovi ostaci nisu još uvijek pronađeni.⁶⁴⁹ Zanimljivo je da kohorta u ovom slučaju ima epitet *Aurelia*, koji nije posvjedočen ni na jednom njenom drugom spomeniku, a vjerovatno je u vezi sa njenim osnivačem – Markom Aurelijem.⁶⁵⁰ Autori Gala povezuju sa konzulom i namjesnikom provincija Numidije i Dakije, koji je od 195. godine iz viteškog prešao u senatorski stalež.⁶⁵¹ Ova teza bi se mogla uzeti u razmatranje kako je poznato da su pripadnici viteškog staleža u sklopu svog *cursus honorum*-a prolazili tri stepena vojne službe. Komanda nad milijarnom kohortom, odnosno kohortski tribunat, je bila druga stepenica napredovanja pripadnika viteškog staleža.⁶⁵² Ove okolnosti bi spomenik datirale nakon 170. godine, kada je kohorta još uvijek boravila u Saloni, a prije 195. godine kada Gal biva uvršten u senatorski stalež.⁶⁵³

96. Posvetni natpis Dijani iz Lučana kod Čačka

Spomenik nađen 1865. godine na višeslojnom arheološkom lokalitetu Gradina na Jelici kod Čačka. Pronađen je među ranosrednjovijekovnim građevinskim ostacima, a pretpostavlja se da je bio u sekundarnoj upotrebi. Nedugo potom ari se gubi svaki trag, stoga nije poznato gdje se danas nalazi.

Dimenzije /

---

⁶⁴⁵ Imamović, 1977, 126.

⁶⁴⁶ Alföldy, 1969, 209; *OPEL II*, 161.

⁶⁴⁷ Goldsworthy, 2003, 64.

⁶⁴⁸ Wilkes, 1969, 473; Alföldy, 1987, 287.

⁶⁴⁹ Cesarik – Glavaš, 2017, 212.

⁶⁵⁰ Ферјанчић – Јеремић – Гојгић, 2008, 47.

⁶⁵¹ Isto.

⁶⁵² Goldsworthy, 2003, 64 – 66.

⁶⁵³ Ферјанчић – Јеремић – Гојгић, 2008, 47; Cesarik – Glavaš, 2017, 210.

Вулић, 1941 – 1948, 265; Ферјанчић – Јерemiћ – Гојгић, 2008, 46; Glavaš – Cesarik, 2017, 217.

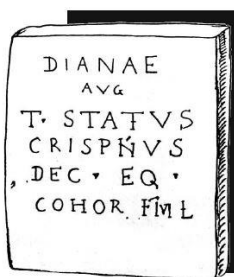
AE 2000, 1172. = CIL 03, 06320. = CIL 03, 08335. = ILJug 1484.

EDCS-30600089 = EDH-043583

Dianae / Aug(ustae) / T(itus) Statius / Crispinus / dec(urio) eq(uitum)⁵ / coh(ortis) II Del(matarum)

Dijani Augusti, Tit Statije Krispin, dekurion konjice Druge kohorte *Delmatarum*.

Datacija: 151 – 300. godina

Preuzeto sa javne domene

[https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$REMCacak_00004.jpg](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$REMCacak_00004.jpg) (05/06/22)

Aru je Dijani Augusti posvetio Krispin, dekurion Druge kohorte *Delmatarum*. Pretpostavlja se da je u Dalmaciji izvjesno domaće božanstvo izjednačeno sa italском Dijanom i da su dedikanti, u najvećem broju, autohtoni stanovnici.⁶⁵⁴ U skladu sa tim bi bilo i Krispinovo ime, odnosno nomen koji je, uslovno rečeno, ilirske provenijencije.⁶⁵⁵ On je vršio dužnost dekuriona. U mješovitim kohortama, kakva je bila i Krispinova što se zaključuje na osnovu njegove titule, dekurion je zapovijedao jednom turmom- konjičkim odredom. Turma je bila ekvivalent centurije, odnosno ono što je centurija značila za pješadijske odrede.⁶⁵⁶

97. Posvetni natpis Jupiteru iz Jezdine kod Čačka

Spomenik nađen u 19. stoljeću u grobljanskoj kapeli, gdje je služio kao *mensa oltaris*, u selu Jezdina kod Čačka. Smatra se da je donesen sa obližnje Gradine na planini Jelici, višeslojnoj arheološkog lokaliteta, gdje je takođe bio u sekundarnoj upotrebi. Ara je napravljena od

⁶⁵⁴ Imamović, 1977, 85.

⁶⁵⁵ Alföldy, 1969, 301.

⁶⁵⁶ Spaul, 2000, 509.

žučkastog pješčara i obrađena sa tri strane; zadnja je samo grubo isklesana dlijetom. Baza i gornji dio su višestruko profilisani, kao i natpisno polje. U strehi reljefna predstava rozete, a iznad ostaci akroterija na prednjoj i bočnim stranama. U uokvirenom polju na desnoj bočnoj strani are, reljefna predstava patere sa drškom okrenutom na gore. Sa bočnih strana posude slova P i I. U uokvirenom polju lijeve bočne strane predstava krčaga. Ara dosta oštećena.

Visina: 124 cm; Širina: 49 cm; Debljina: 34 cm

Вулић, 1941 – 1948, 264; Ферјанчић – Јеремић – Гојгић, 2008, 54 - 55; Glavaš – Cesarik, 2017, 217.

CIL 03, 06321 (B) = CIL 03, 08336 = ILJug 1485.

EDCS-30600090 = EDH- 042956

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et Genio loci / sacro(!) dica/vit Iul(ius) Mater/nus /(centurio) coh(ortis) VIII⁵ / vol(untariorum) / Laterano et Ruf(ino) co(n)s(ulibus)

Jupiteru, Najboljem, Najvećem i Geniju mjesta posvetio Livije Materno, centurion kohorte Osme *Voluntariorum*, za konzulata Laterana i Rufina.

Datacija: 197. godina

Preuzeto sa javne domene

[https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$REMCacak_00010_1.jpg;\\$REMCacak_00010_2.jpg;\\$REMCacak_00010_3.jpg;PEC0008706&nr=1](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$REMCacak_00010_1.jpg;$REMCacak_00010_2.jpg;$REMCacak_00010_3.jpg;PEC0008706&nr=1) (08/06/22)

Aru je Jupiteru i Geniju mjesta posvetio centurion Livije Materno. Njegov kognomen je dosta čest širom Carstva, ali se nomen najčešće javlja u Italiji i Alföldy je smatrao da ga u Dalmaciji nose mahom Italicima.⁶⁵⁷ Ova činjenica bi bila u skladu sa kontekstom nastanka

⁶⁵⁷ Alföldy, 1969, 94, 240; *OPEL III*, 65.

kohorte, čiji je centurion Materno bio. Naime, jedinica je formirana 7. ili 8. godine i njen puni naziv glasio je: *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum*.⁶⁵⁸ Kohorte *civium Romanorum* je osnovao August, u vrijeme Velikog ilirskog ustanka (6-9), oslobodivši robove koji su odmah dobili rimsko građanstvo. Jedinica je potom upućena u Dalmaciju. Međutim, kako August nije želio da oslobođenici služe u legijama, ove jedinice su imale rang auksilija, u koje su kasnije regrutovani i muškarci iz provincije koji nisu imali građansko pravo.⁶⁵⁹ Auksilija se zadržala u Dalmaciji gotovo 250 godina. Prvobitno je bila smještena u Andetriju da bi krajem prvog stoljeća otišla u Tilverium, gdje je ostala do kraja svog boravka u ovoj provinciji. Tokom prvih 100 godina postojanja u njene redove su regrutovani samo Italici i ljudi iz provincija gdje je romanizacija bila gotovo završena, kao u Narbonskoj Galiji i Noriku. Oficiri su mahom bili Italici.⁶⁶⁰ Materno je imao podoficirski čin, ali bi se uklapao u dati kontekst.

Cesarik i Glavaš iznose zanimljivu tezu o prisustvu pripadnika ove kohorte u okolini Čačka. Na osnovu epigrafskih izvora smatra se da je Prva milijarna kohorta *Delmatarum* učestvovala u jednom od dva Partska rata Septimija Severa.⁶⁶¹ Kako je Maternov spomenik na osnovu pomena konzulstva precizno datiran u 197. godinu, dvojica autora predlažu da je i Druga milijarija učestvovala u Prvom partskom ratu koji se veže za istu godinu. Objašnjenje njihove pretpostavke leži u tezi da je u okolini Čačka bio njen vojni logor.⁶⁶² Naime, autori smatraju da je učešćem Druge milijarne kohorte u Partskom ratu, vojni logor kod Čačka ostao „prazan“ te ga je trebalo popuniti. Zaključuju da je jedna veksilacija kohorte Osme *Voluntariorum* „mijenjala“ kohortu Drugu milijariju dok je ova bila zauzeta ratnim dešavanjima na Istoku.⁶⁶³ Otuda i Maternovo prisustvo na ovom području, a godina u kojoj podiže spomenik bi išla u prilog toj tezi. Međutim, koliko god ovo objašnjenje zvučalo sjajno, ipak je previše smjelo s obzirom da je do sada nađen samo jedan spomenik Osme dobrovoljačke kohorte na ovom području. Moguće da će neka buduća istraživanja pokazati da li su dvojica autora bili u pravu.

---

⁶⁵⁸ Сергејевски, 1924, 113, 119.

⁶⁵⁹ Goldsworthy, 2003, 64.

⁶⁶⁰ Matijević, 2009, 46.

⁶⁶¹ Cesarik – Glavaš, 2017, 214.

⁶⁶² Ферјанчић – Јеремић – Гојгић, 2008, 16.

⁶⁶³ Cesarik – Glavaš, isto.

3. VOJNI NATPISI IZ UNUTRAŠNOSTI CRNE GORE U OKVIRU
PROVINCIJE DALMACIJE

98. Posvetni natpis Jupiteru, Eponi i Geniju mjesta iz Duklje

Spomenik nađen 1930. godine na privatnom zemljištu u ruševinama antičke Dokleje, na području modernog grada Podgorice u Crnoj Gori. Mjesto nalaza u neposrednoj blizini ostataka paleohrišćanske bazilike. Sadašnja lokacija nije poznata. Ara je napravljena od krečnjaka, a nedostajao joj je krovni dio, dok je baza bila dosta oštećena. Gornji dio je bio prelomljen u nivou prvog reda, a gornji desni dio natpisnog polja je, takođe, bio odbijen.

Visina: (55) cm; Širina: (36) cm; Debljina: (16) cm

Matijević, 2009, 52; Glavaš, 2016, 29; Ferjančić, 2021, 19.

AE 1933, 0076 = ILJug 1825.

EDCS-10100782 = EDH-023832 = lupa-24112

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Eponae Re[g(inae)] / Genio loci / C(aius) Ocratius / Lacon b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis)⁵ / leg(ionis) I adiutr(icis) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) / Crispino et Aeliano / co(n)s(ulibus)

Jupiteru, Najboljem, Najvećem, Eponi Regini (kraljici), Geniju mjesta, Gaj Okratije Lakon, konzularni beneficijar legije Prve Pomoćnice, zavjet ispunio rado, zaslužno. Za konzulata Krispina i Elijana.

Natpis čini 9 redova, s tim da su od slova R.1. sačuvane samo donje polovine hasti kako je spomenik prelomljen u tom dijelu. -R.1: Posvetna formula *IOM* u skraćenom obliku. -R.2: Slova krupna i čine se jednakim mada red nije pravilno uklesan. U redu dvije riječi, a od druge nedostaje dio. Između riječi *punctum distinguens*. -R.3: Slova krupna, u redu dvije riječi između kojih je *punctum distinguens*. -R.4: Početno slovo reda nešto krupnije od ostalih. Prenomen u abrevijaciji i nomen, a između *punctum distinguens*. -R.5: Kognomen i dvije riječi u abrevijaciji. Između riječi *punctum distinguens*. U abrevijaciji druge riječi BF, središnja hasta slova B spojena sa drugom poprečnom hastom slova F. Slova jednaka, osim slova O u abrevijaciji posljednje riječi, koje je primjetno sitnije. -R.6: Slova sitnija. Dvije riječi u abrevijaciji i broj. Naziru se tragovi interpunkcijskog znaka. -R.7: Formula *votum solvit libens merito* u abrevijaciji, a između grafema *punctum distinguens*. -R.8: U redu tri riječi, date u cjelosti. Slova sitna. -R.9: Slova sitna, a u redu abrevijacija jedne riječi.

Datacija: 187. godina

Preuzeto iz Matijević, 2009, 52, sl. 5

Lakon, beneficijar iz legije Prve Pomoćnice, posvetio je aru Jupiteru, Eponi i Geniju mjesta. Jupiteru, kao vrhovnom božanstvu, podizano je najviše spomenika širom Carstva. Vojna lica su bili jako česti dedikanti pa ne čudi što mu je jedan beneficijar podigao spomenik.⁶⁶⁴ Drugo božanstvo kome je ara posvećena je Epona, originalno keltska boginja, zaštitnica konja i konjanika. Zbog takve njene uloge, vojna lica joj često posvećuju spomenik.⁶⁶⁵ Kult Genija je u početku bio poštovan kao oličenje pojedinca i njene tjelesne i duhovne snage. U carsko doba, značenje kulta se proširilo na careve, ljudske skupine, društva, pojedine, gradove, provincije, mjesta i bogove.⁶⁶⁶ U ovom slučaju, kako je Lakon došao na područje Dokleje u ulozu beneficijara koji su bili u bliskom kontaktu sa domaćim stanovništvom, Genije predstavlja divinizirana svojstva lokalne sredine. Posvećivanje spomenika Geniju mjesta bi značilo „osigurati“ zaštitu lokalnog božanstva.⁶⁶⁷ Potrebno je dodati da Lakon ima ne tako često gentilno ime i kognomen. Oba se vezuju za italski prostor, mada se gentilno ime pojavljuje i u zapadnim provincijama Carstva.⁶⁶⁸ Lakonova jedinica je još od vremena Hadrijana (117 – 134) bila stacionirana u Brigetiju u Panoniji.⁶⁶⁹ Međutim, kako je Dalmacija bila *provincia inermis*, beneficijari su po pozivu bivali poslani iz drugih, najčešće, susjednih provincija.⁶⁷⁰ Dokleja je bila značajno naselje na jugu provincije Dalmacije. Pretpostavlja se da je postala municipijum za vrijeme dinastije Flavijevaca.⁶⁷¹ Nije se nalazila na cesti Akvileja - Dirahij, ali jeste u njenoj neposrednoj blizini te je vjerovatno sa istom bilo direktno povezana.⁶⁷² Blizina ceste i više beneficijarskih spomenika na ovom

---

⁶⁶⁴ Imamović, 1977, 128.

⁶⁶⁵ Ferjančić, 2021, 13.

⁶⁶⁶ Imamović, 1977, 171.

⁶⁶⁷ Matijević, 2009, 53.

⁶⁶⁸ Alföldy, 1969, 104, 226; *OPEL III*, 15.

⁶⁶⁹ Imamović, 1990, 43.

⁶⁷⁰ Glavaš, 2016, 11.

⁶⁷¹ Wilkes, 1969, 260.

⁶⁷² Glavaš, 2015, 291.

području ukazuju na postojanje beneficijarske stanice, čiji ostaci, nažalost, nisu još uvijek otkriveni.

99. Posvetni natpis Jupiteru, Eponi i Geniju mjesta iz Zlatice u Podgorici

Spomenik nađen u 19. stoljeću uzidan u nekadašnji most iznad rijeke Morače u naselju Zlatica u Podgorici. Ova lokacija je udaljena 1,5 km od ostataka antičke Dokleje. Sadašnja lokacija nije poznata. Radi se o votivnoj ari, izrađenoj od krečnjaka. Kako je bila u sekundarnoj upotrebi sačuvalo se samo natpisno polje.

Munro – Anderson, 1896, 64; Sticotti, 1913, 157; Matijević, 2009, 51; Ferjančić, 2021, 19.

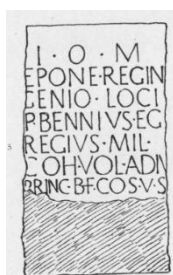
AE 1897, 0005 (B) = CIL 03, 12679 = ILS 4837.

EDCS-29900010 = EDH-022562

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Epon(a)e Regin[(a)e] / Genio loci / P(ublius) Bennius Eg/regius mil(es)⁵ / coh(ortis) vol(untariorum) adiu[t(or)] / princ(ipis) b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) v(otum) s(olvit) [l(ibens)](?)

Jupiteru, Najboljem, Najvećem, Eponi Regini, Geniju mjesta, Publije Benije Egregije, vojnik kohorte dobrovoljačke, *adiutor principis*, konzularni beneficijar, zavjet ispunio (rado?)...

Datacija: 151 – 250. godina

Preuzeto sa

[https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$Doclea_00004.jpg;\\$CILGM_00108_1.jpg;pp&nr=1](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$Doclea_00004.jpg;$CILGM_00108_1.jpg;pp&nr=1)
(04/05/22)

Ara je, kao i u slučaju prethodne kataloške jedinice, posvećena Jupiteru, Eponi i Geniju mjesta. Publije Benije Egregije, dedikant, je bio beneficijar kohorte Osme *Voluntariorum*. Egregije je nosio rijedak nomen i kognomen latinskog porijekla, koji su van italskog prostora, osim u ovom slučaju, posvjedočeni još samo u Africi.⁶⁷³ Egregije je bio beneficijar iz auksilije,

⁶⁷³ Alföldy, 1969, 66, 192; *OPEL II*, 115.

pomoćne jedinice, a ne legije, što je veoma rijetko. Pitanje je kako je Egredije uspio da dođe do ove pozicije. Moguće je da rješenje stoji iza njegovog porijekla. Naime, Egredije je bio rimski građanin, što se zaključuje iz pripadnosti kohorti sastavljenoj od pripadnika ove kategorije. Glavaš smatra da su u nedostatku legionara, namjesnici provincija mogli posegnuti za auksilijarima za obavljanje beneficijarske službe.⁶⁷⁴ Publije Elije Egredije, kao rimski građanin, bi bio podesan za ovu funkciju. Zanimljivo je da su u uredu namjesnika Dalmacije, kako Glavaš ističe, posvjedočena još tri beneficijara iz iste kohorte.⁶⁷⁵

100. Posvetni natpis Nemezi i Geniju municipija iz Komina kod Pljevalja

Ara nađena u sekundarnoj upotrebi na seoskom imanju u Kominima kod Pljevalja. Preuzeta je od strane lokalnog muzeja 2007. godine radi konzervacije. Danas se nalazi na rimskoj nekropoli u Kominima. Spomenik je napravljen od krečnjaka i bogato ukrašen. Profilisani su i baza i krovni dio. U središtu strehe je reljefna predstava rozete i dva grozda, a sa strana su akroterije. Baza ima reljefnu predstavu stilizovanog suda, iz koga na dvije strane izlazi vinova loza sa po jednim grozdom. Lijevi dio krova i baze je odbijen, a oštećenja prisutna i u natpisnom polju – odbijene ivice sa obje strane i to neravnomjerno.

Visina: 80 cm

Mesihović, 2011, 269; Gazivoda, 2015, 95 – 96; Glavaš, 2016, 32; Ferjančić, 2021, 21.

AE 1971, 0303 (B) = ILJug 0602. (B)

EDCS-10000617 = EDH-011494 = lupa-29963

Deae xan(c)t(a)e(!) / Nemesi et Geni/o municipi(i) Fl(avius) / Saturninus / {b}b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) XI Cl(audiae)⁵ / libies(!) posuit

Boginji svetoj Nemezi i Geniju municipija Fl(?) Saturnin, konzularni beneficijar Jedanaeste legije Klaudije, rado postavi.

Natpis čini šest redova teksta. Za razliku od bogatog ornamenta, natpis je dosta nevješto uklesan. Visina slova varira, a u svakom redu je primjetna tendencija da se njihova visina povećava idući ka završetku istog. -R.1: U redu dvije riječi, a u drugoj klesarska greška.

---

⁶⁷⁴ Glavaš, 2016, 15.

⁶⁷⁵ Isto, 14.

Umjesto riječi *san(c)t(a)e* napisano *xan(c)t(a)e*. -R.2: U redu tri riječi, s tim da se zadnje slovo posljednje riječi – o – nalazi u sljedećem redu. -R.3: U redu dvije riječi. U prvoj ligatura *MV* i ispušteno zadnje slovo -i. Čini se da je u redu bio i znak interpunkcije, teško je sa sigurnošću reći. Druga riječ je u abrevijaciji i izazvala je dosta nedoumice u čitanju kako je natpisno polje oštećeno u tom dijelu. Postoje dvije mogućnosti - da je uklesano *Fl* ili da je uklesano slovo *H*. -R.4: Jedna riječ u redu i ima ligaturu *VR*. -R.5: Sve riječi u redu u abrevijaciji, a tu je i broj *XI*. U drugoj riječi slovo *o* znatno manje od ostalih. Moguće da se naziru tragovi interpunkcije. -R.6: U redu dvije riječi, a u prvoj klesarska greška. *Libens* napisano kao *libies*.

Datacija: 201 – 300. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/29963/photos/1> (06/05/22)

U crnogorskom gradu Pljevlja, odnosno njegovom predgrađu Komini, ubiciran je centar antičkog naselja *municipium S(...)*. Smatra se da je prosperitet naselja i sticanje municipalnog statusa povezano sa činjenicom da je riječ o rudarskom području, bogatom srebrom, koje je ovdje eksploatisano u antici. Bojanovski smatra da je *S(...)* postao municipij za vrijeme Marka Aurelija na osnovu epigrafskih izvora.⁶⁷⁶ Do imena municipija se i došlo zahvaljujući epigrafskim izvorima, ali se ono spominje u skraćenom obliku što je dovelo do velike debate u naučnoj javnosti oko punog imena naselja. Kako ova tema prevazilazi okvire rada neće se detaljnije ulaziti u njenu problematiku.

Votivni spomenik Nemezi i Geniju podigao je konzularni beneficijar i pripadnik Jedanaeste legije, Saturnin. Iz natpisa se može razaznati samo kognomen kako nije sigurno da je riječ u abrevijaciji, koja mu prethodi, gentilno ime, a i čitanje njenih grafema je upitno. Saturninov kognomen je vrlo raširen u Carstvu. Javlja se često i među autohtonim stanovništvom Dalmacije.⁶⁷⁷ Saturnin je aru posvetio Nemezi i Geniju municipija. Nemeza, božanstvo grčkog porijekla, je originalno poštovana kao zaštitnica pravednosti i umjerenosti;

⁶⁷⁶ Bojanovski, 1988, 212.

⁶⁷⁷ Alföldy, 1969, 288; *OPEL IV*, 52.

ona je bila personifikacija pravedne srdžbe.⁶⁷⁸ U kontekstu rimske vojske ovo božanstvo je smatrano zaštitnicom arene i vojnog vježbališta - božanstvo koje donosi pobjedu. Beneficijari su joj veoma često podizali spomenike.⁶⁷⁹ U natpisu se spominje i Genij municipija; beneficijar je vjerovatno želio da osigura zaštitu lokalnog božanstva.⁶⁸⁰ Pretpostavljeni centar municipija *S(...)* je ubiciran uz cestu Epidaur – Ulpiana. Na osnovu ove činjenice i nekolicine pronađenih spomenika beneficijara, za očekivati je postojanje beneficijarske stanice na municipalnom području. U ovom slučaju beneficijari su vjerovatno, osim cestovne kontrole, bili zaduženi i za održavanje reda u rudarskom distriktu.⁶⁸¹

101. Stela Aula Gablija Liberalija iz Komina kod Pljevalja

Spomenik nađen 1965. godine prilikom sistematskih istraživanja naselja Komini kod Pljevalja, na antičkoj nekropoli pod imenom Komini II i na lokaciji Beli Breg. Stela se i danas nalazi *in situ*. Spomenik je nađen u neposrednoj blizini jednog groba sa incineracijom, a napravljen je od krečnjaka. Formom imitira arhitektonsku kompoziciju, s tim da je u edikuli dvostruko profilisano natpisno polje. Gornji dio stele je ravan i ima uklesan zabat, u čijem središtu je vijenac sa krugom u sredini. Sa obje strane vijenca su reljefno predstavljene grančice sa lišćem. Polje iznad zabata, koje je profilisano, ima u uglovima predstavu rozete i gustog vegetabilnog ornamenta.

Visina: 156 cm; Širina: 74 cm; Debljina: 30 cm

Mesihović, 2011, 269; Мандић, 2015, 163; Glavaš, 2016, 32; Ferjančić, 2021, 21.

AE 1979, 0454 = ILJug 0607.

EDCS-10000622 = EDH- 008224 = lupa-29968

D(is) M(anibus) s(acrum) / Aulo Gab/lio Liberali / q(ui) v(ixit) a(nnos) XXIIIX / Fl(avius) Aper⁵ / b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) / m(emoriam) p(osuit)

---

⁶⁷⁸ Gazivoda, 2015, 94.

⁶⁷⁹ Birley, 2016, 406 – 407.

⁶⁸⁰ Ferjančić, 2021, 14.

⁶⁸¹ Isto, 13; Glavaš, 2016, 31 – 32.

Bogovima Manima posvećeno, Aulu Gabliju Liberaliju, koji je živio 28 godina, Flavije Aper, konzularni beneficijar, memoriju (spomenik) postavi.

Natpisno polje je, vjerovatno usljed atmosferalija, dosta izlizano pa se natpis ne može adekvatno epigrafski analizirati. Čini se da su slova bila jednaka i jako lijepo klesana.

Datacija: 151 – 300. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/29968/p2hotos/1> (06/05/22)

Spomenik je podigao Flavije Aper, beneficijar, Aulu Gabliju Liberaliju. Nije naznačena Liberalijeva profesija niti koja je povezanost ove dvije osobe. Moguće da je Liberalije bio vojno lice, odnosno beneficijar, kao i Aper, ali to, nažalost, vjerovatno nikada neće biti potvrđeno kako natpis ne daje više informacija. Natpis ne govori ništa ni o Aperovoj jedinici, samo da je u pitanju konzularni beneficijar. Na osnovu pronađenih spomenika beneficijara sa područja Pljevalja pretpostavlja se da je ovdje u antici postojala beneficijarska stanica. Nažalost, njeni ostaci nisu još uvijek pronađeni.⁶⁸² Dok je Aperova porodica građanstvo dobila za vrijeme flavijevske dinastije, njegov kognomen je originalno latinskog porijekla, ali je u Dalmaciji čest među domaćim stanovništvom.⁶⁸³ Pokojnikov kognomen je, takođe, latinskog porijekla – vrlo raširen u Italiji i zapadnim provincijama.⁶⁸⁴

102. Dva fragmenta stele iz Komina kod Pljevalja

Spomenik nađen 1965. godine prilikom sistematskog istraživanja antičkog naselja u Kominima. Nađen je na lokaciji Beli Breg na takozvanoj II kominskoj nekropoli. Stela se nalazi *in situ*. Spomenik pronađen uz pripadajući grob sa incineracijom, prelomljen na dva dijela.

⁶⁸² Ferjančić, 2021, 13; Glavaš, 2016, 31 – 32.

⁶⁸³ Alföldy, 1969, 152; *OPEL I*, 63.

⁶⁸⁴ Isto, 229; *OPEL III*, 25.

Oponaša arhitektonsku kompoziciju sa natpisnim poljem u edikuli, a nedostaje joj donji dio. Natpisno polje je višestruko profilisano i uglačano. Iznad je polje koje se ravno završava i u kome je uklesan zabat. Zabat je trougaon i u njegovom središtu je četverolisna rozeta u vijencu. U polju iznad zabata, u uglovima, reljefna predstava vegetabilnog motiva. Ispod zabata, a iznad natpisnog polja je dekoracija u vidu reljefno izrađenih stilizovanih palmeta. Dekoracija je, generalno govoreći, izrađena u plitkom reljefu.

Visina: 150 cm; Širina: 83 cm; Debljina: 29 cm

Мандић, 2015, 163; Lozić, 2018, 201; Ferjančić, 2021, 23.

AE 1979, 0455. (B) = ILJug 0603.

EDCS-10000618 = EDH-008227 = lupa-29971

D(is) M(anibus) s(acrum) / T(ito) Aurel(io) Aplini / vet(e?)r(ano?) q(ui) v(ixit) a(nnos) LXX / et Aur(eliae) Vendoni / coniugi T(itus) Aur(elius)⁵ / Turus p(arentibus) p(iissimis) p(osuit)

Bogovima Manima posvećeno, Titu Aureliju Aplanu, veteranu, koji je živio 70 godina, i Aureliji Vendoni, supruzi, najpobožnijim roditeljima Tit Aurelije Turus postavi.

Natpis čini šest redova teksta. Visina slova iznosi 6 cm i natpis je jako lijepo uklesan, što se i dalje može primijetiti uprkos izlizanosti natpisnog polja. -R.1: Posvetna formula *DMS* u abrevijaciji. -R.2: Ime pokojnika u *tria nomina* formi, sa skraćenim preimenom i nomenom. U trećoj i posljednoj riječi u redu dvije ligature: *PLI* i *NI*. Među riječima se naziru interpunkcijski znakovi. -R.3: Sve riječi u redu date u abrevijaciji. U broju *LXX*, *XX* manji od početnog znaka *L*. U abrevijaciji prve riječi ligatura *VE*. Čini se da su među grafema bili int. znaci. -R.4: U redu tri riječi, od kojih su prva i druga u abrevijaciji. U prvoj riječi ligatura *ET*. U drugoj riječi ligatura *VR*, a u trećoj *VE*, *ND* i *NI*. -R.5: U redu tri riječi, a druga i treća u abrevijaciji. U prvoj ispušteno posljednje slovo *-i*. Tragovi *punctum distinguens*-a među grafemama. -R.6: U redu četiri riječi, a samo je prva data u cjelosti. Od tri naredne uklesano samo početno slovo, koje je u sva tri slučaja *-p*. Između riječi *puncta triangularia*.

Datacija: 151 – 250. godina

Preuzeto sa javne domene <http://lupa.at/29971/photos/1> (06/05/22)

Spomenik je svojim preminulim roditeljima podigao Tit Aurelije Turus. Njegov otac, Tit Aurelije Aplin, je bio veteran neprecizirane jedinice. Sve osobe koje se pominju u natpisu imaju kognonem koji se dovodi u vezu sa, uslovno rečeno, ilirskim prostorom.⁶⁸⁵ Može se pretpostaviti da se Aplin nakon službe vratio u svoj rodni kraj. Međutim, Ferjančić dosta slobodno precizira Aplinovo porijeklo. Ona, na osnovu učestalosti kognomena u onomastici Ridera, smatra da je Aplin bio delmatskog porijekla.⁶⁸⁶ Ova teza je svakako moguća, ali zaključivanju na osnovu onomastike treba pristupati sa više opreza jer učestalost neke pojave ne mora da podrazumijeva da se radi o pravilu.

103. Natpis Aurelije Vende i Aurelija Maksima iz Komina kod Pljevalja

Stela nađena na jednoj livadi u Kominima, potom prenesena u dvorište privatne kuće u istom naselju. Nije poznato gdje se danas nalazi. Spomenik pripada arhitektonskom tipu, a napravljen je od krečnjaka. Oštećenja su primjetna na čitavoj njenoj površini. Gornji dio čini polje koje se ravno završava i zasvedena edikula. U uglovima polja iznad edikule je reljefna predstava rozete i lišća. Edikula je poslužila kao portretna niša, gdje su u plitkom reljefu predstavljena poprsja žene i muškarca. Ženska osoba ima naznačen veo/maramu, a kosa joj je začesljana u gustim pramenovima iznad čela. Kod muške osobe kosa je, takođe, začesljana ka potiljku. Detalji njihove odjeće ne mogu se preciznije odrediti kako je portretna niša izlizana. Ispod edikule je profilisano natpisno polje, prekriveno slojevima naslaga.

Вулић, 1941 – 1948, 132; Мандић, 2015, 162; Ferjančić, 2021, 22 – 23.

⁶⁸⁵ Alfödy, 1969, 152 – 153, 315, 323; *OPEL I*, 165; *OPEL IV*, 134.

⁶⁸⁶ Ferjančić, 2021, 16.

AE 1986, 0549. = ILJug 1725.

EDCS-10100697 = EDH-007905

D(is) M(anibus) s(acrum) / Aur(elia) Vendo / s(ibi) viva p(osuit) / et Aur(elio) Ma(ximo) mi⁵ / liti filio / q(ui vixit) an(nos) XXV

Bogovima Manima posvećeno, Aurelija Vendo za života sebi i Aureliju Maksimu sinu vojniku, koji je živio 25 godina, postavi.

Datacija: 201 – 300. godina

Preuzeto sa [https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$ILJug-03_01725.jpg](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$ILJug-03_01725.jpg)
(08/05/22)

Nadgrobni spomenik je podigla, za života, Aurelija Vendo sebi i preminulom, u 25. godini, sinu koji je bio vojnik. Nije naznačeno u kojoj legiji je Maksim služio. Kako je spomenik pokojniku podigla majka pretpostavlja se da je riječ o osobama domaćeg porijekla. Ferjančić navodi da se pretpostavlja kako je u municijiju *S(...)* domaće stanovništvo poticalo iz zaleđa Salone, a na ovo područje su naseljeni radi eksploatacije minerala.⁶⁸⁷ Nije jasno na osnovu čega Ferjančić izvodi ovaj podatak, ali se Aurelijin kognomen, *Vendo*, u provinciji Dalmaciji zaista javlja samo u ilirskom kontekstu.⁶⁸⁸

104. Stela(?) iz Ilijinog brda kod Pljevalja

Spomenik nađen u selu Ilijino brdo kod Pljevalja. Nađen je u blizini crkve u koju su bili uzidani brojni antički spomenici. Vrijeme i okolnosti nalaza, kao ni trenutno nalazište nisu poznati.

Dimenzije /

---

⁶⁸⁷ Ferjančić, 2021, 16.

⁶⁸⁸ Alföldy, 1969, 323; *OPEL IV*, 153.

Mesihović, 2011, 273; Ferjančić, 2021, 22.

ILJug 1730.

EDCS-10100702 = EDH-034013

D(is) M(anibus) / Ae(lio) Felicia/no mi(liti) le(gionis) / XIII ge(minae) q(ui) v(ixit) a(nnos) / XXV filio⁵ / dul(cissimo) Maxi/mus et Fi/rma(?) p(arentes)

Bogovima Manima, Eliju Felicijanu, vojniku legije Četrnaeste Gemine, koji je živio 25 godina, sinu najdražem, Maksim i Firma(?) roditelji (postaviše).

Datacija: kasni principat

Na Ilijinom brdu, uzvišenju udaljenom 5 km od Pljevalja, utvrđeni su ostaci rimskog naselja. Pretpostavlja se da je naselje nastalo na starijem naselju ili utvrđenju domaćeg stanovništva.⁶⁸⁹ Spomenik su podigli roditelji preminulom sinu, pripadniku legije Četrnaeste Gemine, Eliju Felicijanu. Kako je Felicijanova legija bila stacionirana u Dakiji, Ferjančić pretpostavlja da je njegova porodica živjela na teritoriji municipija S(...) pa mu je ovdje i podigla spomenik. Spomenik bi ukazivao i da je sa ovog područja vršena regrutacija za rimske legije u drugom i trećem stoljeću.⁶⁹⁰ Poblize datiranje spomenika omogućilo je prisustvo formule *vixit annos*, a ne *annorum*, kako Alföldy smatra da je prva u Dalmaciji karakteristična za doba kasnog principata.⁶⁹¹

105. Fragment stele iz Komina kod Pljevalja

Spomenik nađen 1966. godine za sistematskih arheoloških istraživanja takozvane nekropole II u Kominima kod Pljevalja. Stela je ostavljena *in situ*, međutim, prema autorima u trenutku nalaza je bila polomljena u više dijelova, ali su svi oni bili prisutni i mogla se primijetiti dekorativna shema i rekonstruisati natpis. Danas se na nekropoli može prepoznati samo manji fragment donjeg dijela natpisnog polja. Spomenik je bio napravljen od krečnjaka, a po riječima istraživača formom je ponašao arhitektonsku kompoziciju sa profilisanim natpisnim poljem u

---

⁶⁸⁹ Мандић, 2015, 157.

⁶⁹⁰ Ferjančić, 2021, 15 – 16.

⁶⁹¹ Alföldy, 1969, 29.

edikuli. Na vrhu je bio trougaoni zabat u čijem središtu se nalazila reljefna predstava vijenca sa rozetom u njemu.

Visina: 108 cm; Širina: 75 cm; Debljina: 35 cm

Mesihović, 2011, 270; Мандић, 2015, 164; Cesarik – Glavaš, 2017, 215; Ferjančić, 2021, 21 – 22.

AE 2010, 1153 (B) = ILJug 0612.

EDCS-10000627 = EDH-033848

[D(is)] M(anibus) s(acrum) / Ratoniae Au(tumnae) q(uae) v(ixit) / a(nnos) XL Scard(onitanae) / Asidonius⁵ / Vitellianus / (centurio) coh(ortis) II mil(liariae) / c(oniugi) c(arissimae) p(osuit)

Bogovima Manima posvećeno, Ratoniji Autumni koja je živjela 40 godina, Skardonićanki, Asidonije Vitelijan, centurion Druge milijarne kohorte, supruzi najdražoj postavi.

Datacija: 170 – 300. godina

Preuzeto sa <https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/foto/F036593> (07/05/22)

U natpisu je istaknuto da je pokojnica vodila porijeklo iz Skardone, antičkog naselja i luke koja se nalazila na prostoru modernog grada Skradina u Hrvatskoj. Njen suprug, Vitelijan, je bio centurion Druge milijarne kohorte. Njegov kognomen se sporadično javlja širom Carstva, ali je zanimljivo što Alföldy ističe da je gentilno ime *Asidonius* karakteristično za afričke provincije.⁶⁹² U kontekstu jedinice u kojoj je Vitelijan bio centurion, ova se tvrdnja ne može uzeti kao tačna. Riječ je o *cohors II milliaria Delmatarum*, formiranoj za vrijeme Marka Aurelija (161 – 180) od dalmatskog stanovništva, u kontekstu ratova koji su zahvatili Carstvo u tom periodu. Na osnovu epigrafske građe smatra se da je ova kohorta bila stalno stacionirana u logoru kod današnjeg Čačka u Srbiji. Ostaci logora još uvijek nisu pronađeni.⁶⁹³ Prisustvo aktivnog vojnika ove kohorte na teritoriji municipija S(...) otvara pitanje stacioniranja jedne

⁶⁹² Alföldy, 1969, 62, 329; *OPEL I*, 80.

⁶⁹³ Cesarik – Glavaš, 2017, 209 – 213.

kohortske veksilacije na ovom prostoru. Do sada na ovom području nije nađen nijedan drugi natpis koji pominje pripadnika iste jedinice. Ipak, S. Ferjančić spomenik aktivnog vojnika smatra dovoljnim dokazom da je jedan odred kohorte *II milliaria Delmatarum* bio stacioniran u municijiju (S...) u drugoj polovini drugog ili u trećem stoljeću.⁶⁹⁴ Cesarik i Glavaš, koji su se bavili ovom kohortom, su istog mišljenja te ističu da je ovo područje bilo rudarskog karaktera što bi objasnilo prisustvo jedne kohortske veksilacije.⁶⁹⁵

106. Međašni natpis uklesan u živu stijenu iz Kosijereva

Natpis je otkriven slučajno 1959. godine *in situ* na lijevoj obali Trebišnjice, na mjestu Zagulj u selu Kosijerevo. Zbog pravljenja vještačke akumulacije Bilećkog jezera, spomenik je 1967. godine u sklopu velike zaštitne kampanje isječen i prebačen u Zavičajni muzej Nikšića gdje se i danas nalazi. Natpis je bio uklesan u živu stijenu iznad obale rijeke. Kamen sa natpisnim poljem je bio napadnut od strane algi i lišajeva, a u trenutku pronalaska je bio zarastao u mahovinu i šikaru. Pored toga kamen je istrošen i ispucao pa je tekst na nekim mjestima oštećen ili izlizan što je umnogome otežalo njegovo tumačenje. Nedostaje i lijevi gornji ugao natpisnog polja tako da se prva slova natpisa ne vide.

Visina: 80 cm; Širina: 70 cm; Visina slova: 8 cm

ILJug 0647 = AEHercegovine 0046.

EDCS - 10000662 = EDH - 033908 = lupa – 23802

Sergejevski, 1962, 81; Bojanovski, 1973, 178; Bojanovski, 1977 A, 91 – 94; Imamović, 1980, 33 – 34; Imamović, 1990, 60.

L(ucius) Funisulanus Vet(t)o/nianus leg(atus) pr(o) pr[aet(ore)] / [po]ntem et terminos [re]/novari ius(s)it per / T(itum) Cas(s)ium Frontonem⁵ / o(ptionem) leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis) in / [fun]do Ves(i) C(---)N(?) / O(?)SC D(---) L(---) V(---)

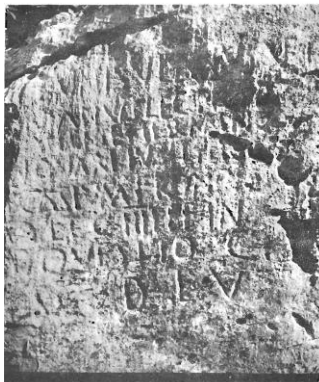
Lucije Funisulan Vetonijan, legat propretor, most i međašni natpis da obnovi naredio je Titu Kasiju Frontonu, opciju legije Četvrte Flavije sretne na imanju Vesija C...N(?) / O(?)SC D...L...V...

⁶⁹⁴ Ferjančić, 2021, 15.

⁶⁹⁵ Cesarik – Glavaš, 2017, 215.

Počeci svakog reda su oštećeni, osim početka petog reda, ali je tumačenje bilo moguće. Kod posljednjeg, osmog reda, tumačenje je na nivou potpune pretpostavke. Slova su nejednake visine i redovi nisu ravno uklesani. Istraživače zbunjuje konstrukcija iz R.7. *in fundo Vesio*. Ako je ovaj red dobro protumačen, pravilan oblik bi bio *fundus Vesianus*. S druge strane dvostruko i u *Vesio* ili moguće l u kom slučaju bi u natpisu zapravo bilo *Veslio*, takođe stvara nedoumicu. Bojanovski s oprezom tumači da je kamen oštećen ili je u pitanju klesarska greška kako je poznato da je u Carstvu postojala porodica Vesija (piše se sa jednim i), mada i njegovu pretpostavku treba uzeti sa rezervom budući da i dalje stoji pitanje da li je natpis dobro protumačen.⁶⁹⁶ Imamović pak smatra da je *in(fundo)* loše protumačeno te da je zapravo bilo uklesano *inter* koje se i inače javlja na međašnim natpisima.⁶⁹⁷

Datacija: 80 – 83. godina

Preuzeto iz: Bojanovski, 1977 A, sl. 11

Ono što se iz natpisa sa većom sigurnošću da protumačiti je da je namjesnik Dalmacije Vetonijan naložio opciju (pomoćniku centuriona) Titu Kasiju Frontonu iz Četvrte legije Flavije da obnovi postojeći most i kamen međaš te je u tu svrhu ovaj natpis uklesan u stijenu. Kako je poznato da je Vetonijan bio namjesnik Dalmacije od 80. do 83. godine nije bilo većih prepreka u datiranju natpisa. Tumačenje već spomenutog spornog osmog reda je dato kod Sergejevskog i čini se potpuno proizvoljno. Po njemu bi zadnji red trebalo tumačiti kao *c(ura)n(te) (?) \ ?sc(ripturam) D (. . .) L(. . .) v(ilico?)*, odnosno pobrinuo se za međašne natpise D...L... upravnik (imanja).⁶⁹⁸ Za ovako nešto nema potvrde pa je pitanje tumačenja i dalje otvoreno. Poznato je da su legionari učestvovali u rješavanju sporova oko razgraničenja zemljišta lokalnog stanovništva. Namjesnik provincije bi dao zaduženje oficiru ili u ovom slučaju podoficiru da riješi spor. U tu svrhu su podizani i međašni natpisi.⁶⁹⁹ Na ovom natpisu spominje

⁶⁹⁶ Bojanovski, 1977 A, 94.

⁶⁹⁷ Imamović, 1980, 33.

⁶⁹⁸ Sergejevski, 1962, 81.

⁶⁹⁹ Imamović, 1990, 60.

se i obnova postojećeg mosta koji je vjerovatno podigla upravo vojska nešto ranije u svrhu prelaska cesta s jedne na drugu obalu rijeke.⁷⁰⁰ Frontov kognomen ja latinskog porijekla.⁷⁰¹ On je na ovaj prostor došao kao pripadnik legije, odnosno kao njen podoficir- optio ili pomoćnik centuriona. Natpisom se potvrđuje već poznati boravak ove legije u Dalmaciji od osnivanja provincije do 86. godine.

---

⁷⁰⁰ Sergejevski, 1962, 81.

⁷⁰¹ Alföldy, 1969, 207; *OPEL II*, 154.

4. POSVETNI NATPISI JUPITERU *COHORTALIS* IZ UNUTRAŠNOSTI
PROVINCIJE DALMACIJE

107. Ulomak posvetnog natpisa Jupiteru *Cohortalis* iz Halapića kod Glamoča

Ulomak votivnog spomenika je 1933. godine primjećen uzidan u kuću u selu Rudići kod Glamoča. Po riječima vlasnika ovog objekta, spomenik je donesen 1890. godine sa lokacije Gradina, u susjednom naselju Halapić. Njegova dalja sudbina nije poznata. Ulomak je bio od krečnjaka; na njemu su bili vidljivi ostaci profilisanog gesisma i sadržavao je samo tri, djelimično očuvana, gornja reda natpisa.

Visina: (46) cm; Širina: (23) cm

Сергејевски, 1933, 8; Imamović, 1977, 358; Bojanovski, 1988, 238; Glavaš, 2015, 92.

ILJug 1639.

EDCS-10100618 = EDH-033938

[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) Co(ho)r(tali) / [---]EPV[-] / [---]cas / [-----]

Jupiteru, Najboljem, Najvećem, *Cohortalis* ...EPV...cas....

Datacija: 1 – 300. godina

U unutrašnjosti provincije Dalmacije nađen je određeni broj votivnih spomenika posvećenih Jupiteru, gdje on ima epitet *Cohortalis*. Kako većina autora ovaj epitet dovodi u vezu sa vojničkom funkcijom Jupitera, relevantni spomenici će biti analizirani u ovoj i narednim kataloškim jedinicima.⁷⁰² Na ulomku are sa Gradine, nažalost, nije sačuvano ime dedikanta niti bilo koja druga informacija do da je spomenik bio posvećen Jupiteru *Cohortalis*. Lokacija sa koje potiče ulomak se prostire 160 m iznad sela Halapić. Na Gradini su još u 19. stoljeću uočeni ostaci antičkih građevina.⁷⁰³ Oni nisu nikada istraženi, međutim, u Halapiću je ubicirana putna stanica *Salviae*.⁷⁰⁴ Ovaj prostor je pripadao teritoriji municipija *Salvium*, ali oko ubiciranja njegovog centra postoje različita mišljenja.⁷⁰⁵ Na osnovu beneficijarskih spomenika iz Halapića i pretpostavke da je ovdje bila beneficijarska stanica, Bojanovski je zaključio da je i ovaj, nepotpuni, natpis beneficijarski.⁷⁰⁶ Za ovu tvrdnju ne postoje dokazi, a iz Halapića potiču i spomenici koji nisu pripadali beneficijarima, niti vojnim licima generalno.

⁷⁰² Imamović, 1977, 127; Glavaš, 2015, 293.

⁷⁰³ Трухелка, 1889, 91.

⁷⁰⁴ Bojanovski, 1988, 238.

⁷⁰⁵ Glavaš, 2015, 294.

⁷⁰⁶ Bojanovski, 1988, 238, fn. 36.

108. Posvetni natpis Jupiteru *Cohortalis* iz Vrbe kod Glamoča

Ara je nađena u sekundarnoj upotrebi 1975. godine. Bila je, sa većim brojem antičkih spomenika, uzidana u kasnoantičku crkvu u selu Vrba kod Glamoča. Danas se nalazi u depou Franjevačkog muzeja u Livnu. Spomenik je izrađen od muljike, a imao je izduženu profilisanu strehu i profilisanu bazu. Od strehe se sačuvao samo mali dio, a na spomeniku je generalno prisutno dosta oštećenja. Baza je odbijena i nedostaje desna ivica natpisnog polja, koje je u potpunosti izbrazdano, moguće prilikom ugradnje spomenika u zid crkve.

Visina: (71) cm; Širina: (29) cm; Debljina: (24) cm

Бојановски, 1982, 8 – 10; Škegro, 1997, 97.

EDCS-67300056 = EDH- 056173 = lupa-30699

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Co(ho)rta[li] / posui[t] / Ti[t?]i[us] / Suru[s]⁵ / v(otum) p(osuit)
l(ibens)*

Jupiteru, Najboljem, Najvećem, *Cohortalis*, postavi Ti(...?)ius Surus, zavjet ispunio rado.

Natpis ima šest redova teksta. Slova su nepravilno i dosta plitko uklesana pa se stiče osjećaj rustičnosti. Uz to, nedostaje i desna ivica natpisnog polja pa su neka izgubljena. -R.1: Posvetna formula u abrevijaciji, a visina slova iznosi 3,8 cm. -R.2: Riječ u abrevijaciji. Visina slova u ovom i naredna tri reda je 3,4 cm. -R.3: U redu jedna riječ, kojoj, usljed oštećenja, nedostaje dio. -R.4: Gentilno ime dedikanta, ali nije sačuvano u cjelosti. -R.5: Kognomen dedikanta, a nedostaje dio riječi- posljednje slovo ili slova. -R.6: *Votum posuit libens* u skraćenom obliku.

Datacija: 171 – 300. godina

Preuzeto sa <http://lupa.at/30699/photos/2> (02/05/22)

Natpis ne sadrži mnogo informacija, a uz to, dedikantov gentilicij se nije sačuvao usljed oštećenja na spomeniku. Njegov kognomen se javlja širom Carstva, a u Dalmaciji je bio čest kod domaćeg stanovništva.⁷⁰⁷ Vrba, odnosno čitavo Glamočko polje je pripadalo municipiju Salviju u teritorijalnom smislu. Bojanovski je čak smatrao da je centar ovog municipija bio upravo u Vrbi, odnosno da se treba razlikovati *Salvium* od *Salviae*. Putna stanica *Salviae* je po njemu bila u Halapiću, a centar salvijenskog municipija u Vrbi.⁷⁰⁸ Svi naučnici se ne slažu sa ovom tezom.⁷⁰⁹ Ostaci rimskih naselja su uočeni na više lokacija u Glamočkom polju pa ovo pitanje ostaje neriješeno do nekog arheološkog istraživanja.

109. Ulomak posvetnog natpisa Jupiteru *Cohortalis* iz Sopotnice kod Goražda

Fragment spomenika nalazio se uzidan u apsidu crkve u selu Sopotnica kod Goražda. Poznato je da je za Zemaljski muzej, krajem 19. stoljeća, izrađena kopija natpisa, ali ne i šta se desilo sa njom. Ulomak je predstavljao uokvirenu ploču natpisnog polja, od poroznog krečnjaka.

Visina: 55 cm; Širina: 60 cm; Debljina: 9 cm

Patsch, 1896, 243 – 244; Patsch, 1914, 169; Imamović, 1977, 376.

CIL 03, 08370 (B) = CIL 03, 13856.

EDCS-31400636 = EDH-052419

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Co(ho)r[tali] / eand(em) ar[a]m I(ovi?) C(ohortali?) / Saturninus / cons(egravit)

Jupiteru, Najboljem, Najvećem, *Cohortalis*, ovu aru Jupiteru *Cohortalis*(?), Saturnin postavi.

Patsch prenosi da je postojala velika razlika u pisanju redova, odnosno da su slova prvog reda bila jednaka, krupna, lijepa i duboko uklesana, dok su u ostalim redovima bila nepravilna i plitko uklesana. On je smatrao da prvi i ostala tri reda nisu mogli biti uklesani u isto vrijeme, odnosno da ih nije pisala ista osoba.⁷¹⁰

Datacija: 151 – 300. godina

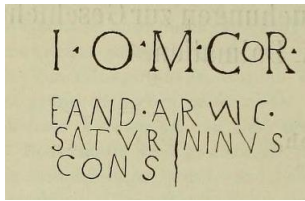
---

⁷⁰⁷ Alföldy, 1969, 303; *OPEL IV*, 19.

⁷⁰⁸ Bojanovski, 1988, 239.

⁷⁰⁹ Up. Glavaš, 2015, 294.

⁷¹⁰ Patsch, 1896, 243.

Preuzeto iz Patsch, 1896, 244, fg. 1

Šturi podaci koje donosi fragment ovog spomenika, ne govore mnogo o njegovom dedikantu. Kognomen *Saturninus* je bio rasprostranjen u svim dijelovima Carstva, a i u Dalmaciji, naročito u kasnom razdoblju i među domaćim stanovništvom.⁷¹¹ Budući da je spomenik nađen u sekundarnoj upotrebi, nije poznata njegova originalna lokacija niti kontekst postavljanja. Patsch je na osnovu Jupiterovog epiteta bio mišljenja da je kod Goražda bila stacionirana neka jedinica rimske vojske.⁷¹²

110. Posvetni natpis Jupiteru *Cohortalis*(?) iz Gorobilja kod Požege

Votivni spomenik nađen prije 1900. godine u sekundarnoj upotrebi. Bio je uzidan u oltarski pod crkve u selu Gorobilje kod Požege. Danas se nalazi u dvorištu iste crkve. Ara je napravljena od krečnjaka i lijepe izrade. Ima profilisanu bazu i krov, kao i višestruko profilisano pravougaono natpisno polje. Međutim, lijeva ivica joj je odbijena kao i lijeva strana strehe, a na površini ima manjih oštećenja.

Visina: (65) cm; Širina: 55 cm; Debljina: 5 cm

Булић, 1941 – 1948, 152.

ILJug 1494 = CIL 03, 14608/9.

EDCS-30200390 = EDH-059935

Io(vi) C(ohortali?) / T(itus) Aur(elius) / Proculus / l(ibens) p(osuit)

Jupiteru *Cohortalis* (?), Tit Aurelije Prokul rado postavio.

Natpis čine četiri reda slova, pisanih kvadratnom kapitalom. Visina slova varira, ali su slova unutar svakog reda jednaka. -R.1: Slova krupna. Posvetna formula u skraćenom obliku pa postoje nedoumice kad je tumačenje u pitanju. Iako digitalne epigrafske baze prenose da u redu

⁷¹¹ Alföldy, 1969, 288; *OPEL IV*, 52.

⁷¹² Patsch, 1914, 169.

stoji *Iovi Cohortalis*, moglo bi biti da su prva dva slova inicijali dvije riječi. To bi značilo da piše *I(ovi) O(ptimo)*, a ne *Io(vi)*. Ipak, čini se da između dva prva i trećeg slova postoji *punctum distinguens*, a između prva dva se ne može primijetiti pa je moguće da red, ipak, čine samo dvije riječi. Tumačenje posljednjeg slova i trećeg slova u redu- C je takođe upitno. Ono ne mora da označava epitet *Cohortalis*, epitet bi mogao biti i *Conservator*, a oba epiteta su potvrđena u svom punom obliku na teritoriji provincije Dalmacije.⁷¹³ -R.2: Slova nešto sitnija, ali jednaka. Prenomen i nomen dedikanta su dati u skraćenom obliku. Na kraju reda hedera. - R.3: Slova krupnija. U ovom redu samo kognomen dedikanta. -R.4: Formula *libens posuit* u skraćenom obliku. Slova sitna.

Datacija: 150 – 250. godina

Preuzeto sa <http://lupa.at/29911/photos/1> (15/05/22)

Votivni spomenik je nađen u sekundarnoj upotrebi pa nije poznata njegova originalna lokacija ni kontekst postavljanja. Ne može se sa sigurnošću tvrditi ni je da posvećen Jupiteru sa epitetom *Cohortalis* kako je uz ime ovog božanstva nekada pisan i epitet *Conservator*. Dedikant ili njegova porodica je građanstvo dobila za vrijeme nekog od careva Aurelijevaca, a njegov kognomen je jedan od najčešćih u provinciji Dalmaciji, kako među došljacima, tako i među domaćim stanovništvom.⁷¹⁴

111. Posvetni natpis Jupiteru *Cohortalis*(?) iz Kolovrata kod Prijepolja

Ara je nađena slučajno 1979. godine prilikom izgradnje fabričke hale u naselju Kolovrat kod Prijepolja. Istraživači prenose da je dio terena gdje je pronađena bio nasut pa se pretpostavlja da je donesena sa svoje originalne lokacije, antičkog naselja u Kolovratu. Spomenik je

⁷¹³ Imamović, 1977, 127, 350.

⁷¹⁴ Alföldy, 1969, 274; *OPEL III*, 166.

napravljen od krečnjaka i prisutno je manje oštećenje u njegovom gornjem desnom uglu. Krovni dio i baza su profilisani, a u gornjem dijelu se naziru tragovi jedne akroterije.

Visina: 76 cm; Širina: 43 cm; Debljina: 31 cm

Цермановић Кузмановић, 1981, 75 – 78.

AE 1983, 0743.

EDCS-08500502 = EDH-000695

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) C(ohortali) / Aur(elius) Lavius / et Ae(lia) Tito / l(ibentes)
p(osuerunt)*

Jupiteru, Najboljem, Najvećem, *Cohortalis*(?), Aurelije Lavije i Elija Tito rado postaviše.

Natpis se sastoji od 4 reda slova, pisanih kvadratnom kapitalom. Slova su lijepa i ujednačena, a njihova visina je 5,5 cm. -R.1: Posvetna formula u abrevijaciji. Nije sigurno da posljednje slovo u redu -C- označava epitet *Cohortalis*. Moguće da se radi i o epitetu *Conservator*. -R.2: U ovom redu prenamen i nomen prvog dedikanata. Nomen je dat u abrevijaciji i kao ligatura *AVR*. -R.3: U redu riječ *et* i nomen i prenamen drugog dedikanta. Nomen dat u skraćenom obliku, ali se kognomen u Dalmaciji javlja kao ženski pa je protumačeno da je ženska osoba bila drugi dedikant.⁷¹⁵ -R.4: *Libentes posuerunt* u skraćenom obliku.

Datacija: 151 – 300. godina

Preuzeto iz Цермановић Кузмановић, 1981, Т. II, sl. 5

Kolovrat je u antici pripadao značajnom rudarskom području gdje se eksploatisalo srebro. Međutim, centar municipija, čiji je nastanak i razvoj u vezi sa rudnicima, se ubicira na području modernog grada Pljevlja u Crnoj Gori, u naselju Komini. Ovo antičko naselje se u epigrafskim izvorima javlja pod imenom *municipium S(...)*. Kolovrat i Komini su u

⁷¹⁵ Alföldy, 1969, 312; *OPEL IV*, 124.

neposrednoj blizini jedan drugog, a uprkos tome što u prvom nije bio municipalni centar, pretpostavlja se da jeste bilo administrativno središte rudničkog vikusa.⁷¹⁶ Nije sigurno da je votivni spomenik posvećen Jupiteru *Cohortalis*, kako je ovo božanstvo nekada nosilo drugi epitet koji je počinjao istim slovom – *Conservator*.⁷¹⁷ Kognomen prvog dedikanta je karakterističan za autohtono stanovništvo provincije Dalmacije.⁷¹⁸ Već je rečeno da se kognomen drugog dedikanta/kinje povezuje sa ženskim osobama sa dalmatinskog prostora.⁷¹⁹ Iz natpisa se ne može protumačiti povezanost dvije osobe koje podižu spomenik.

112. Posvetni natpis Jupiteru *Cohortalis*(?) iz Dvorina u Kolovratu kod Prijepolja

Na lokaciji Dvorine u Kolovratu je 1936. godine iskopana veća građevina, za koju se pretpostavlja da je bila crkva. Ara je nađena unutar ostataka i prenesena u prijepoljsku gimnaziju. Spomenik je izrađen od krečnjaka, a imao je profilisanu bazu i krov. U središtu strehe je bila reljefna predstava vijenca i dvije rozete. U trenutku nalaza spomenik je bio, uz manja oštećenja, očuvan u cjelosti. Na savremenoj fotografiji se vidi da je gornji dio naknadno odbijen, a potom rekonstruisan, ali bez nekadašnje dekoracije. Natpisno polje je danas, takođe, oštećeno i prekriveno naslagama.

Visina: 75 cm; Širina: 46 cm; Debljina: 25 cm

Вулић, 1941 – 1948, 162.

ILJug 1689.

EDCS-10100673 = EDH-033991

I(ovi) C(ohortali?) s(acrum) / Maximus / ex vot(o) / lib(ens) p(osuit) pro / suis omnib⁵/us

Jupiteru *Cohortalis*(?) posvećeno, Maksim u zavjet rado ispunio za sve svoje.

Datacija: 201 – 300. godina

---

⁷¹⁶ Ferjančić, 2021, 11.

⁷¹⁷ Imamović, 1977, 127.

⁷¹⁸ Alföldy, 1969, 228.

⁷¹⁹ Isto, 312.

Preuzeto sa [https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$PF_ILJug-03_01689.jpg](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$PF_ILJug-03_01689.jpg) (06/05/22)

Nije sasvim sigurno koji epitet je Jupiter imao na ovom spomeniku. Sama ara nađena je u sekundarnoj upotrebi pa nije poznata njena originalna lokacija i kontekst. U natpisu je dat samo kognomen dedikanta, koji je bio veoma čest u svim provincijama Rimskog carstva. U Dalmaciji je vrlo prisutan, naročito među autohtonim stanovništvom.⁷²⁰ S obzirom na ovako mali broj podataka, bilo bi nezahvalno dati bilo koje dodatno tumačenje spomenika.

113. Posvetni natpis Jupiteru *Cohortalis* iz Seljana kod Prijepolja

Spomenik nađen u sekundarnoj upotrebi krajem 19. stoljeća. U crkvi u mjestu Seljane kod Prijepolja bio je iskorišten kao stub za *mensa oltaris*, i to u obrnutom položaju. Sve što je poznato je da je ara bila od krečnjaka, a u trenutku nalaza bila je vidljiva profilacija u gornjem i donjem njenom dijelu, kao i gruba i neobrađena površina zadnje strane.

Visina: 99 cm; Širina: 58 cm; Debljina: 16 cm

Patsch, 1896, 293 – 294; Вулић, 1941 – 1948, 163.

ILJug 1692 = AE 2009, 1007 (B) = CIL 03, 13848.

EDCS-29900107 = EDH-033993

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / C(o)hort(alis) / Aur(elius) La/utus ex / v(oto) l(ibens) p(osuit)*⁵

Jupiteru, Najboljem, Najvećem, *Cohortalis*, Aurelije Laut u zavjet ispunio rado.

Datacija: 201 – 300. godina

---

⁷²⁰ Alföldy, 1969, 242; *OPEL III*, 177.

Šturi podaci iz natpisa i sekundarna upotreba spomenika onemogućili su detaljniju analizu. Može se reći samo da je kognomen dedikanta bio čest među Italicima, u zapadnim provincijama Carstva, a javlja se i u keltskom kulturnom krugu.⁷²¹

114. Fragment posvetnog natpisa Jupiteru *Cohortalis* iz Pljevalja

Ulomak votivnog spomenika nađen je krajem 19. stoljeća u sekundarnoj upotrebi. Bio je uzidan u zid kapije izvjesne porodične kuće u Pljevljima. Ulomak je bio od krečnjaka, a osim natpisnog polja, bili su vidljivi tragovi strehe sa dekoracijom u obliku rozete, sa po jednom grančicom sa njenih strana, u njenom središtu.

Visina: 80 cm; Širina: 46 cm

Patsch, 1896, 284.

CIL 03, 08299.

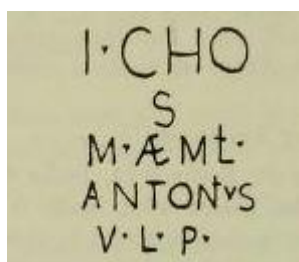
EDCS-31200894 = EDH-059845

*I(ovi) C(o)ho(rтали) / s(acrum) / M(arcus) Aemil(ius) / Antonius / v(oto) l(ibens) p(osuit)*⁵

Jupiteru *Cohortalis* posvećeno, Marko Emilije Antonije, zavjet rado ispunio.

Na osnovu crteža bi se reklo da je visina slova u natpisu varirala te da je imao veći broj ligatura i sigli.

Datacija: 1 – 300. godina

Preuzeto iz Patsch, 1896, 284, fg. 61

Područje današnjeg grada Pljevlja u Crnoj Gori se dovodi u vezu sa antičkim naseljem *municipium S(...)*. Pretpostavlja se da je nastanak i napredak ovog municipalnog središta uzrokovan blizinom rudnika srebra. Međutim, rudnički vikus, sa administrativnim središtem u Kolovratu kod Prijepolja u Srbiji, nije bio i municipalni centar. On se ubicira u naselje u

⁷²¹ Alföldy, 1969, 228; *OPEL III*, 21.

Kominima kod Pljevalja.⁷²² Antonijev spomenik je nađen upravo u Pljevljima, ali u sekundarnoj upotrebi pa nije poznata njegova originalna lokacija. Gentilno ime i kognomen dedikanta su bili vrlo rašireni u svim provincijama, ali ih Alföldy u Dalmaciji, konkretno, dovodi u vezu sa osobama italiskog porijekla, premda ističe da se u kasnom dobu javljaju i među Orijentalcima.⁷²³ Iz Pljevalja potiču još dva votivna spomenika čiji dedikant/i imaju isto ime kao dedikant ovog. Jedan spomenik je posvećen Jupiteru Fulguratoru, a drugi Silvanu Augustu.⁷²⁴ Dedikant prvog je imao funkciju duovira što se vidi u natpisu. Spomenici nisu nađeni na originalnoj lokaciji; jedan je bio u sekundarnoj upotrebi, a drugi izvučen iz rijeke Vezišnice.⁷²⁵ Ne može se niti smije tvrditi da je riječ o jednom osobi. Međutim, na osnovu stilskih odlika natpisa (izgled slova, način pisanja gentilnog imena i iste ligature), moglo bi se oprezno pretpostaviti da su spomenici podignuti u istom ili bliskom vremenskom periodu.

115. Posvetni natpis Jupiteru *Cohortalis* iz Bjelovina kod Podgorice

Ara nađena 1902. godine u sekundarnoj upotrebi, na imanju u Bjelovinama kod Podgorice. Od 1907. godine nalazila se u kući vlasnika imanja. Spomenik je bio od krečnjaka, sa višestruko profilisanim krovom i bazom. U središtu strehe, na osnovu crteža, se mogu prepoznati tragovi dekoracije.

Debljina: 7 cm

Sticotti, 1913, 157.

AE 1914, 0208 = ILJug 1824.

EDCS-10100781 = EDH-021416

Iovi Co(ho)rtali / Aug(usto) Iul(ius) Eutyc(h)es / lib(ertus) pro salute / patroni sui Iuli / Vinciani votum⁵ // l(ibens) s(olvit)

---

⁷²² Ferjančić, 2021, 11.

⁷²³ Alföldy, 1969, 55, 59; *OPEL I*, 61.

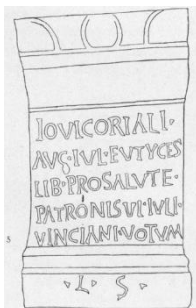
⁷²⁴ *I(ovi) O(ptimo) M(a)x(imo) F(ulguratori) / M(arcus) Aemil(ius) / Antonius / Ilvir / l(ibens) p(osuit)5 (CIL 03, 06342 = CIL 03, 08304 = ILJug 1699.)*

Silvano / Aug(usto) sac(rum) / M(arcus) Aemiliu[s] / Anto[nius] / v(otum) s(olvit) [l(ibens) m(erito)]5 (CIL 03, 08306 = ILJug 1700.)

⁷²⁵ Patsch, 1896, 277, 279.

Jupiteru *Cohortalis* Augustu, Julije Eutih, oslobođenik, za zdravlje svoga patrona Julija Vincijana, zavjet rado ispunio.

Datacija: 171 – 300. godina

Preuzeto sa [https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$Doclea_00005.jpg](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$Doclea_00005.jpg)
(03/05/22)

Zemljište i kuća u kojoj se nalazio spomenik su bili u Bjelovinama, u neposrednoj blizini jugozapadnog ugla zidina Dokleje.⁷²⁶ Jasno je da je spomenik poticao iz doklejskog konteksta. Dokleja je bila značajno municipalno središte na jugu provincije Dalmacije. Municipalni status je stekla za vrijeme vladavine Flavijevaca.⁷²⁷ Ovdje se, na osnovu epigrafskih dokaza, ubicira i beneficijarska stanica, koja je vjerovatno postojala u kontekstu saobraćajnice, nesposredno uz grad, koja je povezivala Naronu i Skodru.⁷²⁸ Kada je riječ o samom spomeniku, podigao ga je oslobođenik, Julije Eutih, za zdravlje svoga patrona, a posvetio ga je Jupiteru Augustu *Cohortalis*. U ovom slučaju se uz epitet *Cohortalis*, uz Jupiterovo ime, javlja i epitet *Augustus*. Eutih je imao grčki kognomen, ali to nije začuđujuće s obzirom da je bio oslobođenik, a ovaj kognomen je u pomenutoj kategoriji bio veoma čest.⁷²⁹ Njegov patron, Julije Vincijan, je imao kognomen latinskog porijekla.⁷³⁰ Nedostatak prenomena u imenskoj formuli patrona bi upućivao na kasniji period nastanka spomenika kako je ovaj element od trećeg stoljeća početo gubiti značaj i postepeno se gubiti iz imenske formule.⁷³¹

---

⁷²⁶ Sticotti, 1913, 157.

⁷²⁷ Wilkes, 1969, 260 – 261.

⁷²⁸ Ferjančić, 2021, 13.

⁷²⁹ Alföldy, 1969, 198, 367; *OPEL II*, 219.

⁷³⁰ Isto, 328; *OPEL IV*, 171.

⁷³¹ Matijašić, 2002, 59.

BIBLIOGRAFIJA

Skraćenice

AE	<i>L'année épigraphique</i> published in <i>Revue Archéologique</i> and separately (1888–).
AEM	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Wien.
ANU BiH	Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo.
CIL III	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum III</i> (ed. Th. Mommsen), Berlin 1873: Supplementa 1889-1902.
CBI	Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo
ČGT	Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Muzej istočne Bosne Tuzla
EDH	Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de .
EDR	Epigraphic Database Roma (Service provider: DigiLab Centro interdipartimentale di ricerca e servizi, Sapienza Università di Roma).
EDSC	Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby (Frankfurt). http://db.edcs.eu/epigr/epi_de.php .
GZM	Glasnik - Zemaljskog muzeja, Sarajevo
ILJug	<i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt</i> (ed. A. et J. Šašel), Situla 5, Ljubljana 1963 (št. 1-451); <i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt</i> (ed. A. et J. Šašel), Situla 19, Ljubljana 1978 (št. 452-1222); <i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt</i> (ed. A. et J. Šašel), Situla 25, Ljubljana 1986 (št. 1223-3128).
LUPA	UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments (Friederike und Ortoľ Harl, Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern). http://lupa.at .
OPEL I	<i>Onomasticon provinciarum Europae Latinarum</i> , Vol. I: Aba-Bysanus, (ed. Lőrincz B. et al.), Budapest, 1994.
OPEL II	<i>Onomasticon provinciarum Europae Latinarum</i> , Vol. II: Cabalicius – Ixus, Ex materia ab (ed. Lőrincz B. et al.), Wien, 1999.
OPEL III	<i>Onomasticon provinciarum Europae Latinarum</i> , Vol. III: Labareus-Pythea (ed. Lőrincz B. et al.), Wien, 2000.
OPEL IV	<i>Onomasticon provinciarum Europae Latinarum</i> , Vol. IV: Quadratia – Zures (ed. Lőrincz B. et al.), Wien, 2002.
VAHD	<i>Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku</i> , Arheološki muzej Split.
VAPZ	<i>Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku</i> , Arheološki muzej Split.
WMBH	<i>Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und. Hercegovina</i> (Wien)

LITERATURA

1. ABRAMIĆ 1922.: Mihovil Abramić, *Speculatores i beneficiarii* na nekim solinskim spomenicima, *Starinar*, Treća serija, 1, Beograd, 57 – 64.
2. ABRAMIĆ 1950.: Mihovil Abramić, Dva historijska natpisa iz antikne Dalmacije, *Sbornik Gavril Kacarov - Serta Kazaroviana*, Sofija, 235 – 240.
3. ALFÖLDY 1969.: Geza Alföldy, *Die Personennamen in der romischen Provinz Dalmatia*, BzN, N.F. Beiheft 4, Heidelberg.
4. ALFÖLDY 1987.: Geza Alföldy, Die auxiliartuppen der Provinz Dalmatien, *Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962-1985*, MAVROS Roman Army Researches III, Amsterdam 1987, 239 - 297.
5. ATANACKOVIĆ SALČIĆ 1981.: Vukosava Atanacković Salčić, Kameni spomenici u arheološkoj zbirci na Humcu, *Naše starine*, XIV-XV, Sarajevo, 257 – 281.
6. BALLIF 1893.: Philipp Ballif, *Römische Strassen in Bosnien und der Herzegovina*, Wien: Bosnisch-Hercegovinischen Landesmuseum in Commission bei Carl Gerold's Sohn.
7. BETZ 1938.: Artur Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Abhandlungen des archeologisch-epigrafischen Seminars der Universität Wien N.F. Heft 3, Wien.
8. BIRLEY 2016.: Eric Birley, The Religion of the Roman Army: 1895 – 1977, *Band 16/2. Teilband Religion (Heidentum: Römische Religion, Allgemeines [Forts.])*, de Gruyter, 1506 – 1541.
9. BOJANOVSKI 1973.: Ivo Bojanovski, Rimska cesta Naronā – Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta, *Godišnjak CBI, ANU BIH*, X, knj. 8, Sarajevo, 137 – 189.
10. BOJANOVSKI 1973 A.: Ivo Bojanovski, Problem ubikacije Bigeste, *GZM*, XVII/XVIII, Arheologija, Sarajevo, 303 - 311.
11. BOJANOVSKI 1977.: Ivo Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Godišnjak CBI, ANU BIH*, XV, knj. 13, Sarajevo, 83 – 152.
12. BOJANOVSKI 1977 A.: Ivo Bojanovski, Rimski natpisi iz doline Trebišnjice, *Tribunia*, knjiga III, Trebinje, 67 – 98.

13. BOJANOVSKI 1979.: Ivo Bojanovski, Dva rimska vojnička natpisa iz okolice Ljubuškog (Novi natpis veterana leg. XV *Apollinaris*), *Tribunia*, knjiga V, Trebinje, 41 – 48.
14. BOJANOVSKI 1981.: Ivo Bojanovski, Gračine, rimski vojni logor, Ljubuški, *Arheološki pregled*, vol. 22, Beograd, 63 – 66.
15. BOJANOVSKI 1982.: Ivo Bojanovski, Slučajni arheološki nalazi s područja Domavije I, *ČGT*, XIV, Tuzla, 137 – 153.
16. BOJANOVSKI 1985.: Ivo Bojanovski, Epigrafski i topografski nalazi s područja antičke Bigeste (Pagus Scunasticus), u : *100 godina muzeja na Humcu*, 65-94, Ljubuški, 65 – 94.
17. BOJANOVSKI 1988.: Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela ANUBiH LXVI, CBI 6, Sarajevo.
18. ЦЕРМАНОВИЋ КУЗМАНОВИЋ 1982.: Александрина Цермановић Кузмановић, Нови епиграфски споменици из Комина и Коловрата, *Старинар*, н.с. књига XXXII, Београд, 75 – 78.
19. CESARIK 2017.: Nikola Cesarik, Osvrt na boravak XX. legije u Iliriku, T. Fabijanić, M. Glavičić i M. Rašić (eds), *Kulturno povijesna baština općine Ljubuški*, Općina Ljubuški i Franjevački samostan sv. Ante na Humcu, Ljubuški, 103 – 118.
20. CESARIK 2020.: Nikola Cesarik, *Rimska vojska u provinciji Dalmaciji od Augustova do Hadrijanova principata*, rukopis doktorske disertacije, Sveučilište u Zadru.
21. CESARIK – GLAVAŠ 2017.: Nikola Cesarik – Ivo Glavaš, Cohortes I et II milliaria Delmatarum, *Illyrica antiqua II- in honorem Duje Rendić-Miočević*, Zagreb, 209 – 222.
22. ČREMOŠNIK 1984.: Irma Čremošnik, Rimski castrum kod Doboja, *GZM*, NS, sv. XXXIX, Sarajevo, 23 – 84.
23. DODIG 1997. : Radoslav Dodig, Mlade kod Veljaka – kontinuitet od antike, *Hercegovina* 3 (11), Mostar, 17 – 22.
24. DODIG 2003.: Radoslav Dodig, Epigrafički spomenici iz naronitanskoga konventa (Monuments épigraphiques provenant du conventus de Naron), u: Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve (Archaeological Researches in Naron and Neretva Valley), *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. 22, Zagreb, 233 – 246.

25. DODIG 2003 A. : Radoslav Dodig, Spomenik Kvinta Valerija iz Hardomilja kod Ljubuškoga, *VAHD* 95/2002, Arheološki muzej u Splitu, 363 – 373.
26. DODIG 2005.: Radoslav Dodig, The seventh Legion's monuments in the area of Ljubuški, in *Illyrica antiqua* (ed. M. SANADER), Zagreb, 209 – 219.
27. DODIG 2007.: Radoslav Dodig, Roman military stamps on tiles from Ljubuški, *Opuscula Archaeologica*, Radovi Arheološkog zavoda, Vol. 31 No. 1, Zagreb, 143 – 163.
28. DODIG 2007 A.: Radoslav Dodig, Spomenik konjanika cohors I Bracaraugustanorum iz Teskere kod Ljubuškog, *Hrvatska misao*, n.s., god. 11, br. 4=32, Sarajevo, 7 – 21.
29. DODIG 2011.: Radoslav Dodig, Rimski kompleks na Gračinama, Vojni tabor ili ...?, *HAD*, vol. 27, Zagreb, 327 – 345.
30. DODIG 2014.: Radoslav Dodig, Kult boga Libera na području Ljubuškoga, *Cleuna I*, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 139 – 148.
31. DOMIĆ KUNIĆ 1989.: Alka Domić Kunić, Augzilijari ilirskoga i panonskog porijekla u natpisima i diplomama (od Augusta do Karakale), *Arheološki radovi i rasprave*, 11, Zagreb, 83 - 114.
32. ECK – PANGERL 2007.: Werner Eck – Andreas Pangerl, Eine Konstitution für die Truppen der Provinz Dalmatien unter Nerva, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 163, Bonn, 233 - 238.
33. EVANS 1883.: Arthur Evans, *Antiquarian researches in Illyricum, Part I-IV Communicated to the Society of antiquaries*, Westminster: Nichols & sons.
34. FERJANČIĆ 2002.: Snežana Ferjančić, *Naseljevanje legijskih veterana*, SANU, Balkanološki institut, posebno izdanje 79, Beograd.
35. FERJANČIĆ 2021.: Snežana Ferjančić, Rimska vojska na tlu Crne Gore: epigrafska svedočanstva, *Историчку зануцу- ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ*, 1-2, Podgorica, 7 – 25.
36. FERRI 2012.: Naser Ferri, Vjeronanje i štovanje bogova u predkršćanskoj Dardaniji, *Godišnjak CBI, ANU BIH*, Knjiga 41, Sarajevo, 135 – 158.
37. FIALA 1893.: Franjo Fiala, Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine, *GZM*, V, Sarajevo, 511 – 532.
38. ФИАЛА 1895.: Фрањо Фиала, Прилози к римској археологији Херцеговине, *GZM*, VII, Sarajevo, 365 – 378.

39. FIALA – PATSCH 1895.: Franjo Fiala – Carl Patsch, Untersuchungen römischer Fundorte in der Hercegovina, *WMBH*, III, Wien, 257 – 283.
40. GAZIVODA 2015.: Dejan Gazivoda, *Antički kultovi na tlu Crne Gore*, rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
41. GLAVAŠ 2015.: Ivo Glavaš, *Vojno značenje cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji za principata*, rukopis doktorske disertacije, Sveučilište u Zadru.
42. GLAVAŠ 2016.: Ivo Glavaš, *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske 17, Zagreb.
43. GLAVIČIĆ & PANDŽA 2017.: Miroslav Glavičić & Željka Pandža, Veterani pagi Scunastici, T. Fabijanić, M. Glavičić i M. Rašić (eds), *Kulturno povijesna baština općine Ljubuški*, Općina Ljubuški i Franjevački samostan sv. Ante na Humcu, Ljubuški, 49 -78.
44. GOLDSWORTHY 2003.: Adrian Goldsworthy, *The Complete Roman Army*, Thames & Hudson, London.
45. GRBIĆ 2014.: Dragana Grbić, *Plemenske zajednice u Iliriku – predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I - III vek)*, Balkanološki institut, Beograd.
46. HOERNES 1880.: Moritz Hoernes, Römische Alterthümer in Bosnien und der Hercegovina, *AEM* 4, Wien, 32 – 47.
47. ХЕРМАН 1890.: Коста Херман, Два римска натписа из Босне, *GZM*, II, Sarajevo, 306 – 308.
48. HORMANN 1893.: Constantin Hormann, Inschrift aus Brekavica, *WMBH*, I, Wien, 332.
49. IMAMOVIĆ 1977.: Enver Imamović, *Antički kulni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo.
50. IMAMOVIĆ 1980.: Enver Imamović, Međašni natpisi na području rimske provincije Dalmacije, Institut za istoriju, *Prilozi*, god. XVI, br. 17 / 1980, Sarajevo, 27 – 60.
51. IMAMOVIĆ 1990.: Enver Imamović, Tragovi rimskih vojnih jedinica na području današnje Bosne i Hercegovine, *Prilozi*, XXIV, 25/26, Sarajevo, 37 – 63.
52. IVLEVA 2012.: Tatiana Alexandrovna Ivleva, *Britons abroad : the mobility of Britons and the circulation of British-made objects in the Roman Empire*, rukopis doktorske disertacije, Leiden University.

53. KEPPIE 1998.: Lawrence Keppie, *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire*, 2nd edition, London.
54. LOZIĆ 2018.: Edisa Lozić, *Proizvodnja nagrobnih spomenikov v notranjosti rimske province Dalmacije*, Inštitut za arheologijo, Ljubljana.
55. МАНДИЋ 2015.: Љиљана Мандић, *Античке некрополе југозападне Србије*, Народни музеј Ужице.
56. МARIĆ 2015.: Almir Marić, *Antičko društvo na prostoru današnje Hercegovine*, rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet u Sarajevu.
57. МARIĆ 2016.: Almir Marić, Prva kohorta Belgâ i njeni pripadnici u Ljubuškom kraju/ *Cohors I Belgarum* and its members from the area of Ljubuški, *Godišnjak CBI, ANUBiH*, knj. 45, Sarajevo, 63 – 104.
58. МARIĆ 2016 A.: Almir Marić, Hispanske kohorte u logoru na Humcu, *Istraživanja: časopis Fakulteta humanističkih nauka*, 11, Mostar, 11 – 30.
59. МARIĆ 2017.: Almir Marić, Evidentirani auxilijari cohors III Alpinorum equitata na Humcu, *GZM*, n.s, 54, Sarajevo, 93 – 108.
60. МARIĆ 2019.: Almir Marić, Portretne stele na prostoru današnje Hercegovine - društveni kontekst, *Hercegovina* 18, Mostar, 7 – 33.
61. МARIĆ 2019 A.: Almir Marić, *Cohortes equitatae* in Humac. Kombinirane kohorte na Humcu u doba principata, *Acta Illyrica*, 3, Sarajevo, 79 – 96.
62. МАТИЈАШИЋ 2002.: Robert Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Filozofski fakultet u Puli.
63. МАТИЈЕВИЋ 2009.: Ivan Matijević, Cohors VIII Voluntariorum civium Romanorum i neki njezini pripadnici u službi namjesnika provincije Dalmacije, *Tusculum*, 2, Solin, 45 – 58.
64. МАТИЈЕВИЋ 2011.: Ivan Matijević, Natpisi Prve kohorte Belgâ iz Salone, *VAPD*, 104, Split, 181 - 207.
65. МАТИЈЕВИЋ 2012.: Ivan Matijević, Epigrafska potvrda pripadnika Legije druge pomoćnice (*legio II Adiutrix*) u Saloni, *Tusculum*, 5, Solin, 59 – 70.
66. МАТИЈЕВИЋ 2012 A.: Ivan Matijević, O salonitanskim natpisima konzularnih beneficijarija iz legije Deseta gemina (*legio X Gemina*), *VAPD*, 105, Split, 67 – 82.
67. МЕСИHOVIĆ 2009.: Salmedin Mesihović, *CIVES COLONIAE RIS...?* Likovi s antičkih epigrafskih spomenika rogatičko-romanijskog područja, *Godišnjak CBI, ANU BiH*, XXXVIII, knj. 36, Sarajevo, 55 – 74.

68. MESIHOVIĆ 2011.: Salmedin Mesihović, *Antiqvi homines Bosnae*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
69. MEYER 2012.: Alexander Meyer, *The Creation, Composition, Service and Settlement of Roman Auxiliary Units Raised on the Iberian Peninsula*, rukopis doktorske disertacije, Duke University.
70. MILETIĆ 2017.: Željko Miletić, Rimski auksilijarni logor na Humcu kod Ljubuškog, T. Fabijanić, M. Glavičić i M. Rašić (eds), *Kulturno povijesna baština općine Ljubuški*, Općina Ljubuški i Franjevački samostan sv. Ante na Humcu, Ljubuški, 25 – 48.
71. MIRKOVIĆ 1968.: Miroslava Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd.
72. MUNRO et al. 1896.: J.A.R. Munro et al, On the Roman Town Doclea in Montenegro, *Archaeologia*, 55, 1 – 60.
73. OLUJIĆ 1990.: Boris Olujić, Liberov kult na području rimske provincije Dalmacije, *Latina et graeca*, 1(35), Zagreb, 3 – 30.
74. PAŠKVALIN 1960.: Veljko Paškvalin, Rimski nadgrobnni spomenik iz Borasa, *GZM*, NS, sv. XV/XVI, Sarajevo, 325 – 327.
75. PAŠKVALIN 2012.: Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, ANUBiH, Djela Knj. LXXXIII, CBI9, Sarajevo.
76. PATSCH 1890.: Karl Patsch, Megjašni natpis iz Bosne, *GZM*, II, Sarajevo, 367 – 368.
77. PATSCH 1893.: Karl Patsch, Eine revidirte Inschrift aus Humac, *WMBH*, I, Wien, 330 - 332.
78. PATSCH 1893 A.: Karl Patsch, Bericht über eine Reise in Bosnien, *AEM*, 16, Wien, 75 – 93.
79. PATSCH 1895.: Carl Patsch, Legio VIII Augusta u Dalmaciji, *GZM*, 7, Sarajevo, 143 – 146.
80. PATSCH 1895 A.: Carl Patsch, Epigrafski nahogjaji iz godine 1895, *GZM*, VII, Sarajevo, 573 – 586.
81. PATSCH 1896.: Karl Patsch, Archaologische-epigrafische Untersuchungen zur Geschichte der romischen Provinz Dalmatien I. *WMBH*, IV, Wien, 243 – 295.
82. PATSCH 1896 A.: Karl Patsch, Japodi, *GZM*, 8, Sarajevo, 113 – 139.
83. PATSCH 1897.: Karl Patsch, Archaologische-epigrafische Untersuchungen zur Geschichte der romischen Provinz Dalmatien II. *WMBH*, V, Wien, 177 – 241.

84. ПАЧ 1897 А.: Карло Пач, Мали римски нахођаји и посматрања, *GZM*, 9, Sarajevo, 511 – 539.
85. PATSCH 1900.: Carl Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *WMBH*, VII, Wien, 33 – 166.
86. ПАЧ 1900 А.: Карло Пач, Нове римске епиграфске течевине из Босне и Херцеговине, *GZM*, XII, Sarajevo, 169 – 194.
87. PATSCH 1902.: Carl Patsch, Rimska mjesta u konjičkom kotaru, *GZM*, XIV, sv. 3-4, Sarajevo, 303 – 333.
88. ПАЧ 1906.: Карло Пач, Археолошко-епиграфска истраживања повјести римске провинције Далмације, *GZM*, XVIII, Sarajevo, 151 – 181.
89. PATSCH 1907.: Carl Patsch, *Zur Geschichte und Topographie von Narona*, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung V, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Wien.
90. PATSCH 1908.: Karl Patsch, Kleiner Untersuchungen in und um Narona, *Jahrbuch für Alterumskunde* 2, Wien, 87 - 117.
91. PATSCH 1909.: Carl Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *WMBH*, XI, Wien, 104 – 183.
92. PATSCH 1912.: Carl Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *WMBH*, XII, Wien, 68 – 167.
93. PATSCH 1914.: Carl Patsch, Zbirke rimskih i grčkih starina u bosanskohercegovačkom Zemaljskom muzeju, *GZM*, sv. XXVI, Sarajevo, 142 – 219.
94. PETROVIĆ 1960.: Jozo Petrović, Novi arheološki nalazi iz doline gornjeg Vrbasa, *GZM*, NS, sv. XV/XVI, Sarajevo, 229 – 234.
95. PHANG 2001.: S.E. Phang, *The Marriage of Roman Soldiers (13 B.C.–A.D. 235): Law and Family in the Imperial Army*, Brill, Leiden.
96. RADIMSKY 1891.: V. Radimsky, Rimska utvrda na Crkvenici i kastrum kod Doboja, *GZM*, III, Sarajevo, 251 – 262.
97. RADIMSKY 1893.: W. Radimsky, Die römische Befestigung auf der Crkvenica und das Castrum bei Doboju, *WMBH*, I, Wien, 262 – 272.
98. RADIMSKY 1895.: W. Radimsky, Die Nekropole von Jezerine in Pritoka bei Bihać, *WMBH*, III, Wien, 39 – 218.
99. ROXAN 1973.: Margaret Roxan, *The auxilia of the Roman Army raised in the Iberian Peninsula*, rukopis doktorske disertacije, University College London.

100. SALLER – SHAW 1984.: Richard Saller – Brent Shaw, Tombstones and Roman Family Relations in the Principate: Civilians, Soldiers and Slaves, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 74, Cambridge University, 124 – 156.
101. СЕРГЕЈЕВСКИ 1924.: Димитрије Сергејевски, Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum у Далмацији, *GZM*, XXXVI, Sarajevo, 113 – 124.
102. СЕРГЕЈЕВСКИ 1926.: Димитрије Сергејевски, Епиграфски налазак у Шипову, *GZM*, XXXVIII, Sarajevo, 155 – 158.
103. СЕРГЕЈЕВСКИ 1927.: Димитрије Сергејевски, Римски камени споменици са Гламочког поља, *GZM*, XXXIX, Sarajevo, 255 – 272.
104. СЕРГЕЈЕВСКИ 1928.: Димитрије Сергејевски, Римски камени споменици са Гламочког и Ливањског поља и из Рибника, *GZM*, XL, Sarajevo, 79 – 98.
105. СЕРГЕЈЕВСКИ 1936.: Димитрије Сергејевски, Нови камени споменици из Устиколине и Рогатице, *GZM*, XLVII, 3 – 14.
106. SERGEJEVSKI 1962.: Dimitrije Sergejevski, Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe, *GZM*, N. S., sv. XVII, Sarajevo, 163 – 173.
107. SINOBAD 2010.: Marko Sinobad, Jupiter i njegovi štovatelji u svjetlu epigrafskih izvora na području Hrvatske, *Opuscula archeologica*, Radovi Arheološkog zavoda, Vol. 34. No. 1, Zagreb, 145 – 228.
108. SPAUL 2000.: J. Spaul, *Cohors. The evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army*, BAR International series 841, Oxford.
109. STICOTTI 1913.: Pietro Sticotti, *Die römische Stadt Doclea in Montenegro*, Schriften der Balkankommission Antiquarische Abteilung Heft 6, Wien, In Kommission bei A. Hölder.
110. ŠAČIĆ 2012.: Amra Šačić, Kulturno – historijski razvoj ilirskog naroda Naresa 8(Civitas Narensium), *Godišnjak CBI, ANU BIH*, Knjiga 41, Sarajevo, 97 – 113.
111. ŠAČIĆ 2014.: Amra Šačić, Četiri do sada neobjavljena epigrafska spomenika, *Godišnjak CBI, ANU BIH*, Knjiga 43, Sarajevo, 155 – 166.
112. ŠAČIĆ BEĆA 2018.: Amra Šačić Beća, Koji je administrativni status rimskog naselja na Ilidži?, *Acta Illyrica*, 2, Sarajevo, 149 – 178.
113. ŠAČIĆ BEĆA 2018 A.: Amra Šačić Beća, Administrativne jedinice nepoznatog imena iz istočne Bosne i Podrinja, *Radovi Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu (Historija, historija umjetnosti, arheologija)*, 5, Filozofski fakultet u Sarajevu, 111 – 134.

114. ŠKEGRO 1997.: Ante Škegro, *Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae, Opuscula Archaeologica*, Vol. 21, Zagreb, 85 – 116.
115. ŠKEGRO 2004.: Ante Škegro, *Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine, VAMZ*, 3.s., XXXVII135-164, Zagreb, 135 – 164.
116. TONČINIĆ 2011.: Domagoj Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Arheološki muzej u Splitu.
117. TONČINIĆ 2017.: Domagoj Tončinić, *Spomenici XI. Legije u Ljubuškom*, T. Fabijanić, M. Glavičić i M. Rašić (eds), *Kulturno povijesna baština općine Ljubuški*, Općina Ljubuški i Franjevački samostan sv. Ante na Humcu, Ljubuški, 79 – 102.
118. ТРУХЕЛКА 1889.: Ђиро Трухелка, Два римска натписа у Гламочу, *GZM*, I, Sarajevo, 91.
119. TRUHELKA 1892.: Ђиро Truhelka, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, *GZM*, IV, Sarajevo, 340 – 365.
120. TRUHELKA 1893.: Ђиро Truhelka, Rimske iskopine u Vitini, *GMZ*, V, sv. 4, Sarajevo, 673 – 678.
121. TRUHELKA 1893 A.: Ђиро Truhelka, Zenica und Stolac. Beiträge zur römischen Archäologie Bosniens und der Hercegovina. *WMBH*, I, Wien, 273 – 302.
122. VARNER 2004.: Eric Varner, *Mutilation and Transformation: Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture*, Brill, Leiden.
123. ВУЛИЋ 1941 – 1948.: Никола Вулић, *Антички споменици наше земље*, Споменик ХСVIII, књига 77, Српска Краљевска Академија, Београд.
124. WEBSTER 1998.: Graham Webster, *The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D.*, University of Oklahoma Press, Norman
125. WILKES 1969.: John J. Wilkes, *History of the provinces of the Roman Empire, Dalmatia*, University of Birmingham, London.
126. ZAHARIADE 2015.: Mihail Zahariade, The *Dacia Ripensis* Section in *Notitia Dignitatum* (XLII), *Thraco-Dacica S. N.*, Tomul VI-VII (XXIX-XXX), Bukurešt, 119 – 154.
127. ZELENKA 1960.: Anđelko Zelenika, Nalaz rimskog nadgrobnog spomenika u Humcu kod Ljubuškog, *GZM*, NS, sv. XV/XVI, Sarajevo, 323 – 324.

128. ŽIGIĆ 2017.: Vanja Žigić, Rezultati prvih arheoloških istraživanja antičkog utvrđenja u Makljenovcu kod Doboja 1959. i 1960. godine, *Godišnjak CBI, ANU BIH*, Knjiga 46, Sarajevo, 125 – 167.

SUMMARY

This study aimed to identify and analyze Roman military inscriptions from the hinterland of the Roman province of Dalmatia. In the work, there are 115 cataloged monuments. There are 90 monuments associated with the part of Bosnia and Herzegovina that was part of the province of Dalmatia in ancient times. It is assumed that the western part of Serbia was also part of this province. Seven military inscriptions from this area would be a confirmation of that thesis. The territory of today's Montenegro belonged entirely to the Roman province of Dalmatia, but only its interior was taken into account in the paper. Nine military inscriptions were found in this area. The inscriptions differ in function, but also in the morphology of the monuments to which they belong. A total of 65 active soldiers were recorded in this area, whose units were listed in all but four cases. 28 veterans were recorded, of which six inscriptions did not state in which unit they served. Auxiliaries dominate among active soldiers. Beneficiaries erected 21 monuments in this area. When all the inscriptions are summarized, the conclusion is that the presence of members of 12 legions, 7 auxiliary units and one *ala* was confirmed in the hinterland of the province of Dalmatia.

Prosopographical analysis established the origin of military personnel, which can truly be said to have been diverse, from all parts of the Empire. This situation is especially noticeable in the first century. It is interesting that in 21 cases it was established that they were domestic, that is, they originated from the province of Dalmatia. None of these monuments is older than the second century, which speaks of the degree of Romanization of the province and indicates that intensive recruitment among the local population began only in this period. It is an interesting fact that a large number of veterans originating from today's Asia Minor settled in the interior of Dalmatia in the first century after being discharged from military service. This period is also associated with the presence of soldiers who had Italian origins, but also came from long-conquered provinces. The presence of active military personnel from Hispania, Gaul, the Alpine regions, but also from Britain was confirmed.

Thanks to the beneficiary inscriptions, the beneficiary stations were determined at seven locations in the interior of the province. Unfortunately, none of them have been archaeologically investigated. These are the following locations: Stolac, Halapić near Glamoč, Bihać, Skelani, Domavija, Dokleja and Komini. Given that only one monument belonging to a beneficiary was found in the area of Domavija, the question remains as to whether it was really a beneficiary station. This thesis is even more questionable if the station in Skelani,

confirmed by the number of inscriptions, is taken into consideration. The two localities are in close proximity and the question is whether there was a need to station two stations at such a short distance. This question must remain open until further archaeological excavation.

Military inscriptions and archaeological remains have confirmed two important military strongholds in the interior of the province of Dalmatia. These are military camps in Humac near Ljubuški and Makljenovac near Dobož. In the case of Humac, the name of this fortification has not been established, and it is assumed that the actual dimensions of the camp are much larger than the investigated part. Unfortunately, the site has never been systematically explored. Today, Humac is threatened by illegal construction, even though it is a national monument, and the situation is no better in Makljenovac, where there is another Roman military camp. Makljenovac is also threatened by the local population whose arable fields are located in the camp area. Although this locality was systematically investigated, the civilian settlement that belonged to the camp was not investigated, nor was the camp necropolis found. It is a real shame that two enormously important localities are left to decay and destruction. Revision research would certainly be of great importance not only for Bosnian-Herzegovinian archaeology, but also for Roman provincial archeology.

In the context of the veteran monuments found in the interior of the province of Dalmatia, only one deduction is certainly confirmed. It was Tiberius' deduction of veterans to the area of Ljubuški polje. Two dedicatory inscriptions from Zorbinovac near Ljubuški testify that the veterans of the *pagi Scunastici* placed a votive ara to the deified Augustus and the reigning emperor Tiberius. There is, therefore, epigraphic testimony that during the time of Emperor Tiberius, there was a deduction of veterans in this area. Military inscriptions from the interior of Dalmatia turned out to be very significant in the context of provincial demarcation. While two monuments from Dobož indicated that this area belonged to Dalmatia, inscriptions from the west of Serbia confirm that this territory also belonged to the province of Dalmatia and bordered the province of Moesia. The relevant inscriptions also pointed to one specific situation where in a certain number of cases women with the title of legal wife are mentioned on the monuments of active soldiers. Further elaboration of this problem, unfortunately, goes beyond the scope of this paper, but it must be pointed out that science should pay attention to it. It is necessary to reconsider the existing knowledge, so that military personnel should not be reduced to their professional identity only.

BIOGRAFIJA

Jelena Radmilović rođena je 26.04.1994. godine u Trebinju. Osnovnu i srednju školu završila je u Bileći. Osnovne studije arheologije okončala je 2017. godine na Odjeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Master studij arheologije upisala je 2020. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, Odsjek za historiju, Katedra za arheologiju. Učestvovala je u više arheoloških istraživanja u Bosni i Hercegovini i Srbiji.